

Hoofdstuk VII (blz. 477-581) uit de, tot 2024 verbeterde en aangevulde versie van Hoofdstuk IV (blz. 219-304) uit de dissertatie van Pieter H. van der Plank.

Inbegrepen sinds 2004 verschenen studies die aanleiding gaven tot aanvullingen en verbeteringen. Dit Hoofdstuk VII is uitgebreid met delen van de voorafgaande twee dissertatiehoofdstukken (V en VI). Het nummer VII blijft niettemin gehandhaafd om verwarring te voorkomen.

Omdat titels van verwijzingen in de voetnoten van hoofdstukken V en VI mee verhuisden is in de bibliografie van VII het totale aantal toegenomen van 235 tot 400.

Etnische Zuivering in Midden-Europa Natievorming en Staatsburgerschap in de 20ste eeuw

Ethnic Cleansing in Central Europa Nation-building and Citizenship in the 20th Century

Onder de titel *natiestaat en staatsburgerschap* verdedigd aan de Rijksuniversiteit Groningen, op 1 juli 2004;
dissertation defended at Groningen University
promotores prof. dr H. Renner en prof. dr D.F.J. Bosscher;
beoordelingscommissie; assessment committee:
prof. dr F.R. Ankersmit, prof. dr W.J. van Bekkum en
prof. dr B. Naarden.

Boekuitgave bij UPF, Leeuwarden. ISBN 90-5573-575-2, NUR 686/697
door dr M. van der Stoel, eerste hoge commissaris inzake nationale minderheden van de CVSE/ *high commissioner on minorities OSCE*, in ontvangst genomen, in Den Haag op 25 oktober 2004.

Hoofdstuk VII. Aanpassing van de etnisch/nationale verhoudingen aan de staatsgrenzen in het bereik van het Warschaupact, 1944-1950
Chapter VII. Adaptation of the ethnic/national geography to the state boundaries in the power range of the Warsaw Pact, 1944-1950

*"Wer nicht vertrieben sein will,
muß vertreiben"*

Friedrich von Schiller, 'Wallensteins Tod'

Inhoudsopgave *Contents* (paginering volgens boek)

1. Herstel en herverkaveling van het staatkundig landschap van Midden-Europa in een volkenrechtelijk vacuüm

Restoration and re-allotment of the Central European political landscape in a vacuum of International Law

- 1.a. Volksoevereiniteit versus Staatssoevereiniteit
Sovereignty of the People versus Sovereignty of the State
- 1.b. Ontoereikend Volkenrecht *Insufficient International Law*
- 1.c. Uitburgering van landverraders, vreemdelingen en displaced persons
Juridical exemption of citizenship for traitors, strangers and displaced persons
- 1.d. Vlucht, deportatie, verdrijving, uitwijzing, bevolkingsuitwisseling, repatriëring, evacuatie, hervestiging, verplaatsing, overdracht
Flight, deportation, expulsion, population exchange, repatriation, evacuation, resettlement, replacement, transfer
- 1.e. Van Atlantisch Handvest tot Universele Rechten van de Mens
From Atlantic Charter to Universal Human Rights

2. De afwikkeling van de erfenis van het Interbellum

The settlement of the inter-war inheritance

3. Nieuwe grenzen en nieuwe bevolkingen

New boundaries and fresh populations

- 3.a. Polen *Poland*
- 3.b. Tsjechoslowakije *Czechoslovakia*

4. De Sovjet-bezetting van de oostelijke provincies van Duitsland, en de Conferentie van Potsdam; vlucht en verdrijving van december 1944 tot Augustus 1950

The Soviet occupation of the eastern provinces of Germany, and the Potsdam Conference; flight and expulsion from December 1944 to August 1950

5. Statistische becijfering voor de gezuiverde Duitse oostprovincies: Oostpruisen, Achter-Pommeren, Neder- en Oppersilezië,

inbegrepen Danzig en Memelland

The numerical calculation of the cleansed German eastern provinces: East-Prussia, eastern Pomerania, Silesia, including Danzig and Memelland

6. De etnische en nationale zuiveringen in Polen: de Duitse oorlogsannexaties (Generaal-Gouvernement), en de Sovjet-annexaties

The ethnic and national cleansing in Poland, the German annexations (the General Government) and the Soviet annexations

7. De naoorlogse zuiveringen in het voormalig Balticum, Oost-Polen en de aangrenzende Sovjet-gebieden

The Post War cleansings in former Balticum, eastern Poland and adjacent Soviet territories

8. De balans van de grensverschuivingen en etnische zuiveringen in de Sovjet- en de Poolse annexaties

The balance of boundary shifts and ethnic cleansing in the annexed German provinces by Poland and the Soviet-Union

9. De etnische en nationale zuivering van de Duitsers uit Tsjechoslowakije

The ethnic and national cleansing of Germans in Czechoslovakia

10. De zuiveringen van de Volksduitse minderheden uit Hongarije, Roemenië en Joegoslavië

The cleansing of ethnic German minorities in Hungary, Romania and Yugoslavia

Tabel 9. Duitse exodus uit Oost en Midden-Europa: 1939-1949

The German exodus from East and Central Europa 1939-1949

11. Bevolkingsuitwisselingen en ‘repatriëringen’ tussen de Midden-Europese staten

The population exchange and ‘repatriation’ between the Central European States

12. De kwestie Triëst *The Trieste Question*

13. De restanten van de Joodse minderheden (met tabel 8 ingevoegd)

The remnants of the Jewish minorities

Tabel 8. De volkerenmoord op de Joodse minderheden in Midden- en Oost-Europa

The genocide on the Jewish minorities in Central and East Europe

14. De eindbalans: 1944-1955 *The Final Calculation 1944-1955*

Tabel 10. Definitieve evacuatie, uitwijzing en deportatie van Middeneuropese nationaliteiten en etnische groepen uit hun woongebieden tussen 1938 en 1953 554

The final calculation of evacuation, expulsion and deportation from

their dwelling places, of Central European nationalities and ethnicities between 1938 and 1953

Tabel 11. De nationale minderheden in de staten van oostelijk Midden-Europa 1920-1950

The national minorities in the states of eastern Central Europe 1920-1950

15. Samenvatting: 1913-1955 *Summary: 1913-1955*

Tabel 12. Balans van de etnische en nationale homogenisering in de Middeneuropese staten: 1912-1950, op het huidige staatsgebied, in afgeronde getallen

Balance of the ethnic homogenization in the Central-European states, 1912-1950, on their actual territories, in rounded numbers

16. De Natiestaat *The Nation State*

16.a. Het begin: een Europa van nationale staten en minderheden: 1919

The beginning: a Europe of national states and minorities: 1919

16.b. De staat tussen nationalisme en universalisme

The State between nationalism and universalism

16.c. Nationaal communisme in Midden-Europa, 1948-1990

National Communism in Central Europe, 1948-1990

16.d. De Europese Unie als overwinning van het universalisme

The European Union as a victory of universalism

16.e. De afgewezen erfenis *The rejected inheritance*

16.f. De erkenning van een Europese historische gemeenschappelijkheid

The recognition of a historical European communality

17. Bibliografie Hoofdstuk VII *References*

Kaart 10. Etnisch gezuiverde bevolkingen 1913-1950

Map 10. Map of ethnically and nationally cleansed inhabitants 1913-1960 after their proportion in the pre-war populations:

Cleansed were, according to pre-war population numbers:

20-50%, 50-90% and > 90% of the inhabitants of the indicated regions.

Spellingen. De geografische namen *Westpruisen* en *Oostpruisen* houden de Duitse verbonden schrijfwijze aan omdat anders verwarring kan ontstaan met de aanduiding van het westelijk en oostelijk deel van het koninkrijk Pruisen. Het gaat in deze studie dus om de provincies die beide in het oostelijk deel van dat koninkrijk liggen en die in de Nederlandse en Engelse literatuur op een wijze worden geschreven welke verwarring kan oproepen. Voor Zuid-Tirol is dan in deze zin weer een uitzondering gemaakt omdat hier waarschijnlijk geen verwarring optreedt.

Ook enkele andere spellingsgermanismen worden aangehouden vanwege de duidelijkheid, met name als zij een geografisch en bestuurlijk geheel aangeven zoals Poolse *c.q.* Duitse *oostprovincies*, *Oppersilezië*, *Oostgalicië*, *Nedersilezië*, *Sudetenduits/ers/land*, *rijkshelft*, *Grootduits*, of een samenvattend begrip vormen zoals *Ruslandduitsers* i.p.v. Russische Duitsers of Duitse Russen. Deze combinatie is ook bij andere etniciteiten gebruikt, zoals in *Ruslandpolen*, maar dan weer niet bij *Deutschbalten*, een Duits begrip dat zonder relevant betekenisverschil kan worden gevarieerd tot Duitse Balten dan wel Baltische Duitsers.

In het geval van samenstellingen met ‘Sovjet’ is alleen geen verbindingsstreep gebruikt wanneer beide deelwoorden een geheel vormen, zoals in Sovjetunie, Sovjetleger, Sovjetautoriteiten enz.

Duitse ‘oostprovincies’ heeft betrekking op de door Polen en de Sovjetunie geannexeerde Duitse staatsgebieden en niet op Oost-Duitsland als synoniem voor de DDR.

In de tekst zijn namen van bestuurlijke en politieke organisaties in de Nederlandse vertaling opgenomen maar ook in hun oorspronkelijke naamgeving *cursief* toegevoegd met het oog op hun vindplaats in het internet.

De algemene verwijzing ‘passim’ in de voetnoten is vooral gebruikt bij artikelen met een beperkt aantal bladzijden.

Etnografie. De Duitstalige etnische minderheden in Midden- en Oosteuropese staten werden *Volksduitsers* genoemd (ter onderscheiding van *Rijksduitsers* als Duitse staatsburgers). Dit was aanvankelijk een bureautafelterm maar werd na de Eerste Wereldoorlog algemeen en in de nazistische terminologie een rechtstitel. Aan het einde van de 19de eeuw werden Oostenrijkers en etnische Duitsers *c.q.* Volksduitsers, en cultureel Duits georiënteerden waaronder vooral Joden, zonder onderscheid in een brede begripsopvatting als ‘Duitsers’ aangeduid. Omdat die term een politieke en staatsburgerlijke betekenisvernauwing onderging hebben we in de tekst nuances gezocht met de benaming ‘Duitstalig’ die beter bij de historische identiteitsbeleving past en de taaldiversiteit aangeeft van een groot aantal taalvarianten. In de naziperiode kreeg Duits(ers) een hermetisch-uniforme betekenis. Zie Hoofdstuk IV, noot 8.

In dit hoofdstuk wordt van Galiciërs gesproken, een etniciteit die in Oostenrijks Galicië voor de kerkelijk met Rome geünieerde Oekraïners gebruikt werd. De verwante etniciteit in Hongarije noemde zich dan weer Roetheen. Toen deze gebieden door de Sovjetunie waren geannexeerd bleef uiteindelijk de etnisch ongedeelde nationaliteitsbenaming Oekraïner over. Deze verschillende benamingen geven echter aan dat de Oekraïense identiteit hybride was en in verschillende regio’s anders werd beleefd.

De traditionele aanduidingen Witrus/sisch/land worden gehandhaafd boven de moderne vormen Belarus/sisch/land.

Topografie. Plaatsnamen en regionale namen, zoals die van provincies, zijn weergegeven in de talen die de bevolking ter plaatse sprak op het historisch moment in de tekst. Als eerste naam de officiële te dien tijde. Gescheiden door / geven we de tweede officiële naam vóór 1919 en dat is meestal de naam die na de oprichting van de nieuwe nationale staten in 1919-'22 de officiële status kreeg en dan op de eerste plaats kwam. Na 1921 begon het fascistische regime in Italië met het ‘italianiseren’ van Duitse en Slavische plaatsnamen in de nieuw verworven noordelijke en oostelijke provincies en na 1921 vond dat ook plaats door het ‘verduitsen’ van veel in hun kern Slavische en Litouwse namen in de oostelijke Pruisische provincies. Tenslotte, in 1938 werden door het nazi-regime 1.500 namen in Oost-Pruisen verduitsd. Wij gebruiken deze laatste namen niet.

Na 1945 werden nieuwe officiële namen ingevoerd waarnaast de oude naam niet zelden werd verboden, zij staan in de tekst niettemin wel gecombineerd met de namen van voor 1945. Alleen al in de Poolse annexaties van Duitse gebieden betrof dat ca. 30.000 geografische namen (zie als voorbeeld met name voor Silezië Kamusella 2006). Deze namen behielden vaak een historische betekenisinhoud. Dat was niet het geval in het

noordelijk deel van Oost-Pruisen dat door de Sovjetunie geannexeerd werd. Dit veelvoud van namen in de tekst dient het herkennen en opzoeken in de literatuur en in atlassen die zich aan verschillende nationale tradities, resp. nationaalpolitiek correcte voorschriften houden. Waar het oudere, nu nog in historische atlassen te vinden, politieke situaties betreft zijn de historische namen van voor 1921, 1934 resp. 1945 in de tekst wel onontbeerlijk. Om de geografische beschrijvingen in de tekst goed te kunnen volgen is een historische atlas daarom onontbeerlijk. De landstreken en plaatsen die aan etnische zuiveringen waren onderworpen behoorden tot verschillende staten die hun gezag over deze gebieden achtereenvolgens uitoefenden. Daarbij voerden zij dan hun eigen vaak geheel nieuwe geografische namen in die na 1945 een internationale officiële status kregen, en deze tot nu toe behielden. Voor 1919 *c.q.* 1945 golden weliswaar andere namen die men in oudere teksten en verwijzingen tegen zal komen maar die ook nog steeds in de voormalige staten als nationaal en historisch correct kunnen gelden. Buiten die staten worden deze benamingen vaak afgewezen als ‘revanchistisch’. Wij gebruiken ze afhankelijk van de tijd waarin zij als officieel en correct golden.

Hoofdstuk VII

1. Herstel en herverkaveling van het staatkundig landschap van Midden-Europa in een volkenrechtelijk vacuüm

1.a. Volkssoevereiniteit versus staatssoevereiniteit

De wijze waarop het vredesproces tijdens en na de Tweede Wereldoorlog verliep, verschilde fundamenteel van die tijdens en na de Eerste. Toen gingen talrijke conferenties van staten en minderheden, en een diepgaande en breedvoerige publicistiek aan de uiteindelijke vredessluiting vooraf. Alle denkbare oplossingen, hun bezwaren en hun voordelen, werden bediscussieerd en getoetst op staats- en volkenrechtelijke consistentie. Druk diplomatiek verkeer, volksraadplegingen, maar ook gewapende interventies speelden bij de nieuwe grensbepalingen mee.

Toen zochten de Geallieerde grote mogendheden waar mogelijk, zoals in het geval van Polen, naar een legitimerende verbinding tussen volk en (historische) staat. De toenmalige interpretatie van het volkenrecht maakte voor de oprichting van de nieuwe staten immers geen fundamenteel onderscheid tussen volken en staten. De volken waren op basis van hun *volkssoevereiniteit* gelegitimeerd om een nationale staat te stichten. Deze verkreeg echter pas als staat soevereiniteit - *staatssoevereiniteit* - nadat het internationale forum van de vredesconferenties daaraan zijn goedkeuring had verleend. Hoewel de beide vormen van soevereiniteit aldus uit elkaar voortvloeiden, konden ze niet identiek zijn, omdat hun rechtssubject - voor de één het 'volk' in de betekenis van 'de natie', voor de ánder de staat c.q. de staatsburgers - niet identiek waren.

Echter, in de *Vredesverdragen van Versailles, Trianon, St. Germain-en-Laye en Neuilly-sur-Seine* hadden de Geallieerde mogendheden daarin voorzien door, waar volk en staatsburgerschap evident niet met elkaar overeenkwamen, de staatsburgerlijke vrede met de toekenning van minderhedenrechten te garanderen, en de verankering daarvan te eisen in de nieuwe nationale grondwetten van de op te richten staten. In de Volkenbond werd een internationaal rechtshandhavingssysteem geschapen dat daarop diende toe te zien. Helaas ontbrak de mogelijkheid tot het afdwingen van die handhaving, en wat misschien belangrijker was, ook een vastbesloten wil om te interveniëren bij rechtsschending (zie Hoofdstuk IV, § 6). De facto bleef de staat in het Interbellum het primaire rechtssubject, en daarmee ook de drager van het volkenrecht.

Het Interbellum-Midden-Europa ontwikkelde zich tot een bouwwerk van zwakke staten, die zelfs niet in staat bleken om de welvaart van vóór de oorlog terug te winnen. De economische wereldcrisis bracht dit bouwsel tot een zo grote instabiliteit, dat ook de prille democratieën in deze staten uitgehold werden. Autocratische regeringen vervingen al in de loop van de jaren twintig de parlementen, en probeerden het gebrek aan interne samenhang en solidariteit te bestrijden met een fascistoïde staatsideologie. Linkse partijen boden geen tegenwicht, zetten zichzelf buitenspel door de oplossing buitenslands te zoeken, in een toenadering tot de Sovjetunie, die zich er op liet voorstaan dat zij in de leninistische principes al de oplossing had geschapen voor het probleem van de nationale minderheden. De rancunes die de op vele punten onrechtvaardige, en in ieder geval onverstandige, grenstrekkingen van de vredesverdragen hadden opgeroepen, leidden, toen de Geallieerden hun handen van Midden-Europa aftrokken, tot een daar breed gedragen wens om staatsgrenzen te herzien. Dit grensrevisionisme kon alleen onder gezag van de *As-*

*Mogendheden*¹, en met name van Duitsland, perspectief krijgen. De Duitse buitenlandse politiek heeft er na de nazi-machtsovername voor haar machtsexpansie met succes gebruik van gemaakt. Zij slaagde erin om, vooral op grond van hen toenemende economische afhankelijkheid, Hongarije, Slowakije, Finland, Roemenië en Bulgarije en de Kroatische nationalistische dissidenten aan zich te binden met territoriale en soevereiniteitstoezeggingen binnen het As-bondgenootschap. En na de invasie in de Sovjetunie kon de Duitse bezettingsmacht ook aanzienlijke delen van de Baltische en Sovjetvolken op deze basis tot medewerking beweging totdat ze deze volken weer van zich vervreemde met haar compromisloze arrogantie en de terugtrekking van het front onder Sovjet-druk. De angst dat de Sovjetunie zou afrekenen met de collaborateurs bracht ze ertoe tot aan de nederlaag van Duitsland toch aan Duitse zijde te blijven strijden.

Zo werd de Tweede Wereldoorlog, in wezen een voortzetting van de Eerste, gevoed met rancunes die hun oorsprong vonden in de Vredes van 1919-1921. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was door de strijdende partijen het volkenrecht, in het bijzonder het oorlogsrecht, niet zonder meer buiten werking gesteld. De aard van de moderne frontoorlog noodzaakte toen om bevolkingsgroepen uit hun woonplaatsen te verwijderen, en voor het eerst zou Rusland - overigens ten aanzien van zijn eigen staatsburgers - op grote schaal etnische criteria aanleggen bij het preventief ontruimen van gebieden die gevaar liepen door de tegenstanders te worden veroverd. Maar dat waren strategische maatregelen; verwoesting was oorlogsschade maar onteigening van woningen, bedrijven en land, en verbod op terugkeer stonden niet voorop.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was van handhaving van volken- en oorlogsrecht geen sprake meer. Zowel nazi-Duitsland en zijn bondgenoten als Sovjet-Rusland voerden niet alleen een militaire strijd tegen elkaar als wel een rassen- c.q. klassenstrijd tegen de bevolking in de gebieden die zij onder controle kregen. Het opheffen van staatsburgerschap en burgerrechten, het onteigenen en gedwongen verwijderen van etnisch en nationaal 'ongewenste' bevolkingsgroepen, moorddadige terreur en, wat de Joodse minderheden betreft, volkerenmoord waren de middelen in deze strijd. Vooral het nationaalsocialistische rechtsbegrip brak met de Europese rechtscultuur en viel terug op een atavistisch absoluut 'recht' van de sterkste, een recht dat ingeval van falen logischerwijze een zelfvernietiging zou gaan inhouden, zoals Duitsland op zich toepaste in zijn *Endkampf* voor een *Großdeutsches Reich*.

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog was in het Vrije Westen een nieuw denken over de relatie tussen de nationale staat en de minderheden op gang gekomen. De minderhedenwetgeving waartoe de vredesverdragen de Middeneuropese staten in 1919-1921 hadden verplicht, bood geen grondslag meer voor de zeer ingrijpende oplossingen, waartoe na de oorlog overgegaan zou moeten worden. De lering die uit de afgelopen decennia werd getrokken, was dat het volkenrecht niet langer volken en staten als zijn subject kon laten gelden, en dat collectieve minderhedenrechten de internationale orde zodanig bedreigden, dat aan hen, en dus aan de *volkssoevereiniteit* waarop zij zich baseerden, de rechtsbasis ontnomen moest worden. Zij vormden een bedreiging voor de *staatsnationale integriteit* en als zodanig ook een gevaar voor de vrede. Minderhedenrechten en internationale verdragen gebaseerd op de volkssoevereiniteit werden niet langer geacht in staat te zijn om vrede te handhaven tussen staten.

In de eerste oorlogsfase, toen de Sovjetunie de afspraak over de territoriale verdeling van oostelijk Midden-Europa (*Ribbentrop-Molotov- / Hitler-Stalinpact*) met nazi-Duitsland na

¹ *Axis Powers, Forces de l'Axe, Achsenmächte*: Berlijn en Rome sloten in 1936 een pact waaraan in 1940 Japan ook ging deelnemen en Hongarije, Slowakije en Roemenië zich aansloten, gevolgd door Finland, Bulgarije en Kroatië in 1941.

kwam, en honderdduizenden Balten en Polen vluchtten of daartoe werden gedwongen,, gevolgd door Duitsers, leek de aanpassing van de staatsgrenzen aan de etno-geografie en daarmee aan de vergroting van de nationale homogeniteit van de staatsbevolking een oplossing om vrede te handhaven. Principeel was dat geen andere dan die vanaf 1938 door de *As-Mogendheden* werd toegepast. In het Atlantisch Handvest (*Atlantic Charter* ²) van 14 augustus 1941 hielden de westelijke Geallieerden het primaat van het volkenrecht nog steeds vast, maar in de daaropvolgende vier jaren besloten zij, onder druk van hun Sovjetbondgenoot en van de exilregeringen, *om het primaat naar de staatssoevereiniteit te verleggen, en niet de staten en de staatsterritoria aan de bevolking, maar de bevolking aan de staten en de staatsgrenzen aan te passen.*

De westelijke Geallieerden, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, stelden na hun oorlogsverklaring aan de *As-Mogendheden*, in het *Atlantisch Handvest* onder artikel 2 en 3 dat er na deze oorlog geen grensveranderingen plaats zouden vinden zonder de instemming van de betrokken bevolkingen. Dat zou gezien kunnen worden als een reactie op de ongelukkige wijze waarop Midden-Europa twintig jaar eerder staatsgeografisch was ingericht, en als een erkenning dat het statenbouwsel van de vredesconferenties van de jaren 1919-1921 in het Interbellum had gefaald.

De exilregeringen van Polen, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië protesteerden tegen met name dit artikel: het zou in hun ogen de oplossingen voor een blijvende vrede blokkeren. Immers, het hield nationaal onbetrouwbare bevolkingsgroepen in stand, en verzwakte daarmee de stabiliteit van de nationale staat en de verdedigbaarheid van zijn staatsgrenzen. Na de oorlog zouden de staten van Midden-Europa gelouterd en versterkt uit de strijd moeten herrijzen, en een nationale zuivering van hun staatsbevolking zou daartoe een onvermijdelijke en noodzakelijke voorwaarde worden. De Britse en Amerikaanse regeringen waren bereid daarmee rekening te houden, en verzwakten hun interpretatie van dit artikel. Ook de Sovjetunie waarschuwde tegen een te rigide toepassing van de principes, en formuleerde een eigen standpunt: *“iedere natie heeft recht op staatkundige onafhankelijkheid en territoriale integriteit van zijn gebied”*. Hiermee werd de territoriale integriteit een primaat voor ‘statenrecht’ boven volkenrecht. Een staatsrechtelijk primaat waaraan de rechten van bewoners, met name die van omstrede gebieden, ondergeschikt gemaakt kon worden.³ De verdere uitvoering van de nieuwe staatsorde in Midden-Europa zouden in 1944 en 1945 de westelijke Geallieerden geen hoofdrol spelen. De Sovjetunie kreeg toen vrijwel geheel Midden-Europa militair onder controle, en zou met zijn rechtsopvattingen de nieuwe grenzen en het recht van de bewoners van omstrede gebieden gaan bepalen.

De westelijke Geallieerden vonden het toen niet meer opportuun om hun oorspronkelijke opvattingen te handhaven. Zij aanvaardden de massaverdrijvingen, met name die van ‘Duitsers’ - Duitse staatsburgers zowel als Duitstaligen behorend tot etnische minderheden - en wensten dat deze zo snel mogelijk afgewikkeld zouden worden, voordat de publieke opinie in het westen er protest tegen zou gaan aantekenen (wat overigens in een aantal kerken in Engeland al in de loop van 1945 plaatsvond). Nu nog overstemde die bezorgdheid de vreugde over de capitulatie van nazi-Duitsland niet, maar wanneer de verdrijvingen zich zouden voortslepen over een periode van tien tot vijftien jaar, die voor een ordelijke

² Brinkley & Facey-Crowther 1994: passim.

³ Niettemin ondertekende ook de Sovjetunie het document voorlopig op 24 september 1941. In een *Declaration by United Nations* volgden op 2 januari 1942 26 landen waaronder de exilregeringen van de bezette Europese staten.

afhandeling nodig geacht werd, kon niet meer vermeden worden dat in de publieke opinie in West-Europa en de Verenigde Staten en in internationale fora protesten tegen een onmenselijke en volken-wederrechtelijke behandeling van de te verdrijven bevolking zou gaan klinken, en dat pogingen in het werk gesteld zouden gaan worden om volkenrechtelijk aanvaardbaarder oplossingen te zoeken. In Potsdam werd de voorwaarde van een *human and orderly transfer* gesteld, in de praktijk was deze echter *quick and dirty*.⁴ De middelen om dit te bereiken - eufemistisch als *population transfer* aangeduid: grootschalige verplaatsing van bevolkingsgroepen - stelden in feite het bestaande volkenrecht buiten werking. De nationale homogenisering en integratie van de bevolking die veel Geallieerde staatslieden in de vredesverdragen van 1919-1921 hadden gedacht in enkele generaties en langs de weg van geleidelijkheid te kunnen bereiken, kon nu in hun ogen geen uitstel meer dulden. De chaos en verwoesting na de oorlog boden daarvoor ook uitgelezen mogelijkheden. Omdat deze maatregelen vooral, hoewel niet alleen, tegen Duitsers getroffen zouden worden, konden de voorstanders zich daarbij op de gruweldaden van de naziterreur in Midden en Oost-Europa beroepen, en zochten zij in dit 'Duitse precedent' een morele rechtvaardiging, zeker tegenover Duitsers die zij categorisch als daders definieerden en niet als slachtoffers.

De feitelijke verplaatsing van de ongewenste bevolkingsgroepen zou een internationale coördinatie vergen. Gedacht werd aan een Intergeallieerde Transfercommissie per te ontruimen provincie, met militaire assistentie ter sterkte van een brigade. Daarbij werd echter rekening gehouden met een te verwachten verzet van Sovjet-zijde. De Sovjetunie zou immers de betrokken gebieden militair onder haar hoede gaan nemen. De methoden van het Sovjetleger en de afwezigheid van westelijke waarnemers en journalisten zou het voordeel bieden van een snelle en radicale oplossing, in de visie van het Britse *Foreign Office*: "[...] *the Germans in these areas will have an unpleasant time; but if the Russians have previously advanced through the areas there may not many be left.*"⁵ Aan deze veronderstelling zou het Sovjetleger tegemoet komen en niet alleen wat betreft Duitsers.

1.b. Ontoereikend Volkenrecht

Schechtman gaf al in 1946 een samenvatting van deze discussies, waarin zich ook tegenstanders lieten gelden. Zij wezen erop dat deze radicale 'oplossingen' grotere problemen zouden gaan oproepen, zoals met name massale vluchtelingenstromen en een rancuneus nationalisme. De omvang van de discussie was overigens smal, en zij kwam niet boven het journalistieke en propagandistische niveau uit.⁶ Opvallend is dat de ethisch-filosofische en theoretisch-juridische dimensies er vrijwel in ontbraken. In plaats van het overwegen van natuur- en volkenrechtelijke principes, zocht men nu snelle en praktische oplossingen voor een groter kwaad: het voortwoekeren van de nationale en etnische tegenstellingen in burgeroorlogen en in staatkundige instabiliteit. Volkenrecht en oorlogsrecht werden niet langer geacht voor de oplossing van zulke conflicten een rechtsbasis te kunnen zijn. Nu, in de chaotische situatie na de ineenstorting van Duitsland, ook een zeker 'recht' van de sterkste kon gelden, moest daarvan gebruik gemaakt worden, voordat de vooroorlogse problematische situatie zich weer zou stabiliseren, en een beroep op het volkenrecht zich weer zou laten gelden. Het persoonlijke standpunt van de Geallieerde en Sovjet-regeringsleiders zou bepalend worden, en alleen het Britse parlement

⁴ Brandes 1988: 226-'8, 415-'9; Zeidler 1996: 23/4; Douglas 2012: passim.

⁵ Brandes 1988: 418 (citeert uit Memo C675, Foreign Office 19-1-44).

⁶ Schechtman 1946: 389-'95, zie zijn bibliografie.

discussieerde in het najaar van 1944 met het oorlogskabinet over de problematiek van nieuwe grenzen en het lot van de te verdrijven Duitsers.

In de periode waarin de massale bevolkingsverdrrijvingen en -uitwisselingen plaatsvonden - 1944 tot 1949 - had het autonome volkenrecht zijn positie moeten afstaan aan het staatsrecht van de overwinnaars, om te beginnen dat van de Sovjetunie. In het kader van dat recht waren in de jaren vanaf 1941 op grote schaal etnische en nationale collectieven uit hun woongebieden gedeporteerd in het belang van de (Sovjet-)staat. Ook de herstelde nationale regeringen voerden het recht per decreet uit, aan grondwet noch volkenrecht getoetst, en evenmin parlementair gecorrigeerd en gelegitimeerd. De etnisch en nationaal in hun woongebieden niet langer gewenste Midden-Europeanen, met name Duitsers en Hongaren en ook Polen, werden in de decreten van maart tot september 1945 tot rechtsobject gedegradeerd op de 'rechtsbasis' *vae victis* ⁷.

De Geallieerden wezen er echter op dat het hier een uitzonderingstoestand gold, en dat zij na afloop terug zouden moeten keren naar een internationale rechtsorde. Teruggrijpen op de Volkenbond wezen zij op voorhand af. Dit orgaan had zijn ongeschiktheid bewezen, omdat het de oorlog niet had kunnen voorkomen. Inmiddels werd een nieuwe internationale orde voorbereid. Het oude Volkenrecht wezen zij ook af omdat het minderheden politieke collectieven erkende, waarmee het nationale minderheden de macht had gegeven de staat waarin zij woonden te ondermijnen en over te leveren aan zijn vijanden. Sterker, deze minderheden werden als de voornaamste oorzaak tot de Tweede Wereldoorlog gezien. De eerste stap naar een beter internationaal rechtsconcept werd gezet op 26 juni 1945 in de proclamatie van een *Handvest van de Verenigde Naties (UN Charter)* ⁸, dat de lidstaten van de *Verenigde Naties* verbindender verplichtingen zou kunnen gaan opleggen, dan die waarin de Volkenbond juist haar beperkingen had gevonden. De VN-leden - de grote mogendheden door het hun toe te kennen vetorecht uitgezonderd - zouden zich procedureel en feitelijk dan niet langer kunnen onttrekken aan de uitvoering van VN-besluiten. Het gezag van het nieuwe *Internationale Gerechtshof (International Court of Justice, ICJ)* in Den Haag zou daarbij niet langer adviserend zijn, zoals dat van zijn voorganger uit 1920: het *Permanente Hof van Internationale Justitie*. Het zou, voor de VN-lidstaten, bindende uitspraken kunnen gaan doen. Hiermee moesten de lidstaten een deel van hun soevereiniteit overdragen aan dit bovenstatelijk orgaan. Zo zouden zij niet langer subject en dus uitvoerder van het volkenrecht zijn, zoals in de Volkenbondperiode, maar in zekere zin object worden van en onderworpen aan de VN en haar uitdrukkelijk bovenstatelijke nieuwe *volkenrecht*, een recht dat *mensenrecht* zou gaan heten.

De instelling van de Verenigde Naties en haar Handvest hielden echter op dat moment een nieuw *jus pro futuro* in. Tot hun positieve inwerkingstelling zou op de vredesconferentie nog besloten moeten worden, en toen deze niet tot stand kwam, traden de Middeneuropese staten één voor één tot Verenigde Naties toe, maar niet dan nadat zij eerst op radicale wijze de politieke, bestuurlijke en bevolkingsverhoudingen hadden geregeld in hun eigen staatsgebieden, en in de door Polen geannexeerde Duitse oostprovincies, evenals in de Poolse oostelijke provincies, die de Sovjetunie bij verdrag met de internationaal niet erkende communistische regering van Polen had geannexeed en niet van plan was terug te geven.⁹

⁷ Voor de autonomie van het staatsrecht als consequentie van de positivistische rechtsopvatting, zie Laun 1933: 389 e.v.

⁸ www.Charter of the United Nations, signed on 26 June 1945, in San Francisco, and Statute of the International Court of Justice.

⁹ De Sovjetunie, Joegoslavië en Polen al eind oktober 1945, Tsjechoslowakije, Hongarije en Roemenië pas eind 1955.

Pas nadat de bevolkingsverdrrijvingen zich daar grotendeels hadden voltrokken, stelden de Middeneuropese staten zich met hun ratificatie onder de volkenrechtelijke bepalingen van het *Handvest*, dat vervolgens en voor de toekomst deze zojuist doorgevoerde bevolkingsverdrrijvingen op etnisch-collectieve basis verbood als misdaden tegen het volkenrecht (nu: mensenrecht) (zie verder onder 1-c.en d.).

In 1919 ontnam de toenmalige interpretatie van het volkenrecht aan de tot dusverre bestaande Middeneuropese staten de soevereiniteit over grote delen van hun grondgebied, om deze over te dragen aan de 'bevrijde volkeren' die er hun staten op mochten inrichten. De staatspolitiek rijp geachte volkeren kregen zo de mogelijkheid zich als staat te organiseren op een, bij de vredesverdragen te bepalen, grondgebied, dan wel, als zij reeds een staatsvorm bezaten, hun staat uit te breiden over te annexeren grondgebieden. Vóór de staatsstichting werden deze volkeren de facto als de dragers van het volkenrecht beschouwd; bij de staatsstichting moesten zij dat recht formeel overdragen aan hun nieuwe, democratisch door staatsburgerschappen te dragen, staten. Vanaf dat moment waren deze Interbellum-staten de rechtssubjecten van het *pro forma* boven hen gestelde volkenrecht. Het mag daarom geen verbazing wekken dat de basis van de Volkenbond - eigenlijk: de 'Statenbond' - een zeer zwakke was. De nieuwe staten ervoeren haar als een keurslijf en een beperking van hun soevereiniteit. Vooral de staatsdragende naties hadden na hun staatsoprichting geen belang meer bij het volkenrecht, uit naam waarvan zij in 1919 hun staten hadden uitgeroepen. Zij maakten het volkenrecht zelfs verdacht als een recht dat nationaal deloyale, de staatsorde bedreigende, minderheden beschermde. En zij wezen de Volkenbond af als een orgaan dat met zijn bemiddeling in minderhedenkwesies de staatsinterne integratie in de weg stond.

Deze dubbelzinnigheid kon in het Interbellum niet opgelost worden. De grenswijzigingen die vervolgens in de periode 1938-1939 door de *As-Mogendheden* werden afgedwongen, zijn door hen voorgesteld als een volkenrechtelijke revanche op de staatsgeografische afbakening van 1919-1921, en gemotiveerd met een beroep op het herstelde primaat van de volkssoevereiniteit, tegenover het machtsmisbruik van de staatssoevereiniteit.

In 1944 zou deze mislukte en in terreur ontaardde volkenrechtelijke oplossing geen krediet meer hebben.

De vrije regeringen, die sinds de herfst van 1944, na het verdrijven van de Duitse bezettingsmacht en in Hongarije, Slowakije en Roemenië en na het aftreden van de collaborerende regeringen, het openbare gezag in de Middeneuropese staten overnamen, beriepen zich daartegenover weer uitdrukkelijk op de staatssoevereiniteit, en poogden deze in hun vooroorlogse staatsgebied te herstellen, waarbij zij afhankelijk waren de van instemming en medewerking van de militaire Sovjetautoriteiten. Deze regeringen pasten autonoom staatsrecht toe op de nationaal dissidente delen van de staatsbevolking door hun het staatsburgerschap te ontnemen, en hun bezit aan de staat vervallen te verklaren. Voor zover deze groepen hadden gecollaboreerd met de Duitse bondgenootschappelijke regeringen in de periode 1938-1944 kon daarbij op het in de grondwet verankerde strafrecht - landverraad - worden teruggegrepen. Echter, het beginsel van de aanklacht en schuldigverklaring van individuen door dienstneming in vreemde en bezettende krijgsmachten werd verbreed. De aanklacht betrof nu een nieuw collectief schuldbegrip, dat etnische minderheidsgroepen in hun geheel wegens landverraad veroordeelde tot het verlies van het burgerrecht, en daarmee tot staatlozen maakte. Omdat parlementen nog niet functioneerden en men niet op een nieuwe wetgeving kon wachten moesten regeringsdecreten legitimeren dat miljoenen 'uitgebuerd' werden en hun bezit aan de staat verviel. Niet een feitelijk en persoonlijk misdagen werd daarin aangeklaagd, maar het behoren tot een ongewenste etnische of nationale groep was in deze decreten voldoende

rechtsgeldig voor aanklacht en veroordeling.

1.c. Uitburgering van ‘landverraders’, ‘vreemdelingen’ en displaced persons

De ‘uitburgering’ en vervolgens de uitwijzing van ongeveer 5 miljoen Tsjechoslowaakse, Hongaarse en Joegoslavische staatsburgers van Duitse en Hongaarse etnische origine, en van Hongaarse staatsburgers van Slowaakse etnische origine vond hierin haar juridische veroordelingsbasis: die van het landverraad, dat collectief aan de desbetreffende groep ten laste werd gelegd en in die vorm zonder proces en veroordeling tot een collectieve bestraffing leidde.

Een andere juridische status bezaten de 9,8 miljoen Duitse staatsburgers die deels nog steeds feitelijk als bewoners ter plaatse onder de Pools-Sovjetrussische bezetting stonden, deels naar Tsjechië (Sudetenland) of over de Oder naar Duitsland waren gevlucht. Zij waren en werden geen Poolse *c.q.* Sovjet-staatsburgers en hen kon niet - zoals de Volksduitse (etnische Duitse) minderheden in de andere Middeneuropese staten - hun staatsburgerschap ontnomen worden om ze als vreemdelingen uit te zetten. Echter, omdat hun ‘niet bezette’ woongebieden als geannexeerd Pools *c.q.* Sovjet-staatsgebied, en niet als bezettingsgebied werd beschouwd, vielen deze Duitse staatsburgers evenmin onder het oorlogsrecht, dat hen ter plaatse rechtsbescherming, en zo nodig elders de status van vluchteling gegeven zou hebben. Zij kregen daarom de titel ‘vreemdelingen van buitenlandse nationaliteit’ in Pools *c.q.* Sovjet-staatsgebied. Als buitenlandse vreemdelingen konden zij nu uitgewezen worden naar de staat waarvan zij het staatsburgerschap bezaten: Duitsland. Een Duitse staatsoverheid was echter niet in staat verantwoordelijkheid op zich te nemen en hun belangen te verdedigen want Duitsland was inmiddels geen staat meer en zijn staatsinstituties was hun legale status ontnomen. De uitoefening van het gezag op Duits staatsgebied lag voortaan in handen van vier Geallieerde bezettingsmachten en van Poolse autoriteiten. Dezen waren het overigens wat betreft de status van de Duitse staatsburgers en ook het Duitse staatsgebied aanvankelijk slechts voor een deel met elkaar eens, maar zij wensten de verschillen van mening in het belang van een snelle vredesregeling niet in het geding te brengen.

Aan al deze bevolkingsverdrijvingen ontbrak een volkenrechtelijke basis, behalve in het geval van de verdragsmatig geregelde uitwisselingen, zoals ze al in het *Verdrag van Lausanne* (24 juli 1923)¹⁰ waren gelegitimeerd en nu konden gelden voor de uitwisseling van etnische Hongaren in Slowakije tegen etnische Slowaken in Hongarije, en etnische Polen in de Sovjetunie tegen etnische Galiciërs (*c.q.* Roethenen) en Witrusen in Polen.

Zonder zich verder bezig te houden met de volkenrechtelijke implicaties betreffende de rechtsstatus van de betrokkenen, beperkten de Geallieerden zich er op de *Conferentie van Potsdam* (17 juli-2 augustus 1945) toe, toestemming te geven voor het afvoeren van ‘uitgeburgerde’ staatsburgers en van ‘vreemdelingen’ naar hun Duitse bezettingszones. Zij wilden deze mensenstromen echter wel in goede banen leiden en contingeren, om geen chaos te laten ontstaan. Daarmee gingen zij aan een volkenrechtelijk vraagstuk voorbij: staten kunnen hun eigen staatsburgers niet uit hun staatsgebied uitwijzen, zonder ze eerst als op grond van hun staatsrecht als staatsburger te ontrechten, en zij kunnen vreemde staatsburgers niet uit door hen bezet gebied uitwijzen, zonder rekening te houden met de bepalingen van het oorlogsrecht. Als vluchtelingen behouden de laatsten een internationaal te garanderen recht op terugkeer naar hun woonplaatsen, en behoud van hun bezit.

Aan het Statuut van het *Internationale Militaire Gerechtshof van Neurenberg*, kortweg het

¹⁰ Komjathy & Stockwell 1980: 72-101; Blanken 2014: passim.

Neurenberger Tribunaal, op 8 augustus 1945¹¹ werd dan ook ten grondslag gelegd dat alleen de ontrecting en deportatie van een burgerbevolking uitdrukkelijk als misdaad in de zin van het oorlogsrecht, dus als oorlogsmisdaad is op te vatten, wanneer zij door de bezettende staat bedreven wordt tegen de burgers van een bezette staat, en op bezet grondgebied. Ontrecting en deportatie door een staat van zijn eigen staatsburgers en binnen het eigen staatsgebied viel daarentegen onder het soevereine staatsrecht, en daarmee niet onder internationale rechtspleging.¹²

De handhaving van dit formeel juridische onderscheid tussen de nationale wetgeving van de soevereine staat en het volkenrecht door het Tribunaal, was er een gevolg van dat het zich uitsluitend wilde beroepen op het oorlogsrecht. Het Tribunaal voelde zich niet gerechtigd tot een oordeel over de soevereine staatswetgeving, die tussen 1933 en 1945 in Duitsland een rechtsbasis had gegeven aan de ontrecting van met name de Joden. Om zich niet te verstrikken in een discussie over de legitimiteit van de na 1933 genazificeerde maar niettemin soevereine Duitse wetgeving, zocht het Tribunaal zijn rechtsgrondslag dus uitsluitend in het oorlogsrecht, dat de regels voor de oorlogvoering, met name tegenover de bevolking van bezette gebieden, positief had geformuleerd in de *Conventie van Den Haag betreffende het oorlogsrecht* op 18 oktober 1907 (*Hague Conventions of 1899 and 1907*).¹³ Het gevolg was dat daarmee alleen de in bezette gebieden gepleegde misdaden op een duidelijke volkenrechtelijke rechtsbasis aangeklaagd zouden worden.

Echter, op dezelfde basis behield in de jaren 1945-1949 het soevereine staatsrecht van de Middeneuropese staten, die hun bevolkingen wensten te zuiveren, ook een primaat tegenover het volkenrecht, en konden vele miljoenen Middeneuropeanen in deze periode als vreemdeling of landverrader tot rechtsobject van de soevereine staatsmachten gedevalueerd worden. Dat maakte mogelijk dat de staten binnen hun soevereine jurisdictie misdaden konden begaan, die op titel van het oorlogsrecht op hetzelfde moment in Neurenberg aan nazi-prominenten ten laste werden gelegd. Principieel vanuit het volkenrecht en de mensenrechten beschouwd, ging het in beide gevallen om hetzelfde onrecht. Daarbij wil uitdrukkelijk niet gezegd zijn dat de wijze waarop de nazi's hun zogenaamde bevolkingsherordering in het kader van het *Generalplan Ost*¹⁴, en met name de genocide op de Joden organiseerden als een fysieke uitroeiing, gelijkgesteld zou mogen worden aan de massale verdrijvingen die plaatsvonden in de jaren 1945-1949.

Navrant is dat in deze periode van internationale rechteloosheid de blauwdruk voor een bovennationaal recht al gereed lag in het *Handvest van de Verenigde Naties (Charter of the United Nations)* van 26 juni 1945). Dat zou echter pas aan het einde deze periode van

¹¹ Reginbogin & Safferling 2006: passim.

¹² Voor de statuut-tekst zie Hilberg III 1985: 1060/9, voor een beschouwing over het spanningsveld tussen de wetgeving van de soevereine nationale staat en de universele rechten van de soevereine mens, zie Finkelkraut 1989: 17-24. In dit opzicht moest het Tribunaal en zouden latere vervolgingen van Duitse oorlogsmisdadigers een principieel onderscheid gaan maken tussen de maatregelen die de Duitse staatsoverheid tegenover Duitse staatsburgers op Duits staatsgebied - te onderscheiden in internationaal erkend en na bezetting geannexeerd staatsgebied - getroffen had, en die zij daarbinnen voor niet-Duitse staatsburgers had doorgevoerd. Alleen die laatste maatregelen konden aan het volkenrecht getoetst worden.

¹³ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.*

De teksten van alle verdragen tussen 1899 en 1954 vindt men in
WWI Document Archive > Conventions and Treaties > Hague Convention

¹⁴ Benz 1995: passim; *Kommissarbefehl* in Schlüsseldokumente [6.06.1941].

‘volken- en mensenrechteloosheid’, nadat de etnische en nationale massazuiveringen hun beslag hadden gekregen, op alle relevante punten door de Middeneuropese staten geratificeerd worden.

Het nieuwe recht bleef ook daarna een zwakke basis die veertig jaar na de proclamatie nog steeds geen positief recht had opgeleverd. Finkielkraut zou deze zogenaamde mensenrechten daarom kwalificeren als een theoretische *legalité supérieure*. “*Il faut qui’il conçoive des valeurs de morale et de justice supérieures à l’autorité étatique dont il dépend. [...] Cet universalisme n’avait jamais pu, il est vrai, quitter le ciel de la théorie, car il s’était toujours heurté à une autre principe fondateur de la politique moderne: la souveraineté absolue de l’État.*”¹⁵ Pas de berechting van de misdaden in de Joegoslavische burgeroorlog zou in de jaren negentig een basis voor een uitoefening van het positieve volken- en mensenrecht gaan scheppen in de procedures van het *Internationale Gerechtshof in Den Haag*. Daarin lijkt het voorbehoud ten gunste van het staatsrecht eindelijk opgeheven; het Hof klaagt op grond van het volkenrecht staatsautoriteiten aan die op hun soevereine grondgebied oorlogsmisdaden begingen. Echter, nog steeds duurt de discussie over de verhouding tussen het soevereine staatsrecht en de bovennationale mensenrechten voort naar aanleiding van de weigering van de Verenigde Staten om hun jurisdictie ondergeschikt te maken aan de volken- en mensenrechtelijke oordelen van een internationale rechtspraak.

De motieven die de nieuwe regeringen voor de massale verdrijvingen aanvoerden, waren in de jaren 1945-1948 weinig meer dan gelegenheidsargumenten. Dat sommige uit te wijzen bevolkingsgroepen hun land moesten verlaten omdat zij tussen 1938 en 1945, door annexatie van hun woongebied, een ander staatsburgerschap hadden gekregen, en nu als buitenlanders konden worden beschouwd, was volken- en staatsrechtelijk irrelevant omdat de meeste daartoe gesloten verdragen - met name het *Verdrag van München*¹⁶ en de *Weense Arbitrages (Wiener Schiedssprüche*¹⁷) - door de Geallieerden en de betrokken regeringen ongeldig waren verklaard (de Britse regering besloot daar als eerste toe 5 augustus 1942). De betrokken bevolkingsgroepen (Sudetenduitsers en Slowaakse Hongaren) hadden daarom hun Tsjechoslowaakse nationaliteit formeel nooit verloren. De bij Hitler-decreten afgekondigde inlijving van de Volksduitsers - direct in de bezette gebieden en na een bilateraal verdrag ook in de bondgenootstaten - bij de Duitse *Wehrmacht* of *Waffen-SS* berustte niet op internationaal recht. Bovendien maakten de naoorlogse staten bij de bestraffing van deze ‘in vreemde krijgsdienst getreden landverraders’ onderscheid op grond van etniciteit. Dat voerde tot een tweede en serieuzer argument voor hun verwijdering uit de staatsburgerlijke gemeenschap: de beschuldiging en veroordeling wegens landverraad. Deze richtte zich echter niet alleen op, zoals de rechtspleging voorschreef, vanwege feitelijke handelingen ter zake aangeklaagde individuen, maar legde in decreten *ad hoc* een nieuwe rechtsbasis die de veroordeling van collectiviteiten vanwege hun etnische identiteit mogelijk maakte.

Daarbij werd geen betekenis gegeven aan het feit dat velen die persoonlijk onder de termen voor een veroordeling vielen, in feite aan Duitsland waren uitgeleverd door de soevereine autoriteiten van de staat waarin zij tot dan toe staatsburgerschap bezaten. Het ingrijpendst was echter, dat het naast deze individuele veroordelingen wegens feitelijke collaboratie met

¹⁵ Alain Finkielkraut (1949), verlichtingscriticus en anti-postmodernist. Voor citaat, zie 1989: 20, 23.

¹⁶ Zarusky & Zückert 2013: passim.

¹⁷ Voor de *Wiener Schiedssprüche* (Weense arbitrages, Vienna Awards) 1938-1941, zie Broszat 1976: passim; Balogh 2011; <http://de.cyclopaedia.net/wiki/Zweiter-Wiener-Schiedsspruch>; Nations Unies / United Nations 1938 (2007).

bezettingsautoriteiten en dienstneming in het leger van buitenlandse staatsmachten, nu ook op een collectieve rechtsbasis mogelijk was geworden om gehele bevolkingsgroepen te ontrechten. Los van feitelijke te bestraffen handelingen, louter op grond van hun etnische en nationale identiteit, werden zij veroordeeld tot verlies van hun staatsburgerschap, wat vervolgens hun uitwijzing als *displaced persons* mogelijk maakte.¹⁸

In de jaren 1945-1949 waren naar schatting 10 miljoen Midden-Europeanen onderweg naar huis, vanuit de kampen waarin zij geïnterneerd waren geweest. Daartegenover waren er 18 tot 19 miljoen op de vlucht geslagen vanuit hun woongebied naar een veilig oord, of geïnterneerd in hun woongebied in afwachting van hun deportatie. Zij waren rechteloos en stateloos geworden, en slechts een deel kon een beroep doen op een volkenrechtelijk beschermde status: die van vluchteling (*refugee, réfugié, Flüchtling*). De Geallieerden, en zeker de staten die in 1945 besloten tot de grootschalige bevolkingsverschuivingen, hadden er groot belang bij om deze vluchtelingen en geïnterneerden geen vluchtelingenstatus toe te kennen want die status zou hun in de zin van het volkenrecht beschermen tegen een staatsrechtelijke ‘uitburgering’ en hen het behoud van hun bezit en een recht op terugkeer naar hun woonplaatsen toekennen. De afgesproken annexaties en de noodzakelijke verwijdering van de bevolking aldaar, ook al was men het niet over de omvang eens, moest niet belemmerd worden door het volkenrecht en het vervangende internationale recht dat op die datum al in voorbereiding was genomen: de Fundamentele Rechten van de Mens, opgesteld door de Commissie voor de Mensenrechten en uitgevaardigd door de Verenigde Naties op 10 december 1948.

Om te voorkomen dat zij daarop een beroep zouden gaan kunnen doen, werden de etnische en nationale groepen, die door een feitelijke en dreigende beroving en mishandeling, en een verwoesting van hun woningen en woonplaatsen, *en masse* aan het geweld trachtten te ontkomen door zich elders in veiligheid te stellen, formeel als migranten (*migrants, Auswanderer*) beschouwd. Dat suggereerde dat zij met hun ‘vertrek’ op eigen gezag hadden gehandeld. Met deze voorstelling van zaken leken dan de volkenrechtelijke implicaties

¹⁸ Bricke 1995: 17-21; Slapnicka 1997: 190-’2. De Sovjetunie zou niettemin alle voormalige Sovjetstaatsburgers die zich, al dan niet gedwongen, in dienst hadden gesteld van de nazi-vijand, op haar staatsgebied executeren of in strafkampen interneren. Degenen die zich buiten Sovjet-bezet gebied ophielden werden in samenwerking met de westelijk geallieerde bezettingsautoriteiten en volgens de afspraken van Jalta teruggehaald, vooral uit westelijk Duitsland waar zich al Russische anticommunistische legerformaties bevonden. Met name de naar *Andrej Andrejevič Vlasov* (1901-1946) genoemde Wlasow Armee (het ‘Russische Bevrijdingsleger’, *Russkaja Oswoboditel'naja Armija, ROA*) bestaande uit een Russische divisie (drie brigades), samengesteld uit anticommunistische, gedeserteerde en krijgsgevangen genomen Russen ten getale van 100.000 man. Daarnaast waren er nationale ‘bevrijdingsbrigades’ van verschillende Kaukasus- en Centraalaziatische milities en Kozakkenregimenten die zich - vaak onder druk - in de *Waffen-SS* hadden laten opnemen. In totaal zouden ca 600.000 uit de Sovjetunie (de Westelijke Oekraïne buiten beschouwing gelaten) afkomstige militanten aan Duitse zijde of als collaborateurs hebben gevochten. Ook lieten zich fascistische in de Balkanstaten op deze wijze inschakelen. De Baltische Staten worden elders behandeld, zie noot 155. Hoffmann 1976 en 2003 en Müller 2007: passim; Wegner 2010; Pahl 2012.

Na de met de Vichy-regering overeengekomen uitwijzing naar hun woonplaatsen van 134.000 gedomesticeerde Franse soldaten uit het inmiddels door Duitsland geannexeerde Elzas-Lotharingen, werden ruim 140.000 dienstplichtigen sinds september 1942 als nieuwe ‘Duitse staatsburgers’ *zwangsrekrutiert* in Duitse militaire dienstverbanden. De meesten werden ingezet aan het Oostfront en de overlevenden bleven als Duitse krijgsgevangenen enkele jaren in de Sovjetunie geïnterneerd. Tussen 1942 en 1947 kwamen ruim 40.000 om. Dit lot overkwam ook, na de inlijving van hun woongebied in augustus 1942, drie- tot vierduizend van de ruim 12.000 Luxemburgse vrijwillig en gedwongen gerekruteerden. Vonau 2022: Ch. 11.

In de loop van de oorlog zouden de grote verliezen gecompenseerd worden met het oproepen van reservisten en paramilitairen, waaronder niet meer of nog niet dienstplichtigen.

Naar schatting hadden in 1939 150.000 in de *Wehrmacht* opgeroepen Duitse staatsburgers uit het Roergebied, Opper-Silezië en Mazoerië een etnisch-Poolse achtergrond, latere militaire inlijvingen niet meegerekend.

vermeden te kunnen worden die in het oorlogsrecht verboden om burgers op veroverd en bezet gebied te beroven en uit hun woningen en woonplaatsen te verwijderen, en die anderzijds het recht op terugkeer en behoud van bezit garandeerden. Belangrijk is ook dat in de jaren 1944-1949 op dubbelzinnige wijze de status van individuele staatsburger met persoonlijke rechten weliswaar ten grondslag werd gelegd aan de *Verklaring van de Fundamentele Rechten van de Mens* (zie § 1-e), maar vooreerst enige tijd buiten werking werd gehouden. Tot aan het moment van de afkondiging van deze Verklaring kregen vele miljoenen alleen de status van ‘etnische collectiviteit’ toegewezen, wat hun ongedifferentieerde behandeling mogelijk maakte op basis van etnische of nationale kenmerken die dan gemeten werden aan de taal die zij spraken. Die etniciteit was een grondslag geweest van de vredesconferenties na de Eerste Wereldoorlog en - paradoxaal genoeg - ook een van de voornaamste achtergronden, zo niet oorzaken, van het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog. Het motief van de opstellers van de Verklaring als nieuwe grondslag voor het internationale recht lag er daarom juist in dat deze collectieve rechtsopvatting voor de toekomst uitgeschakeld moest worden. Niet echter dan nadat eerst de nationale homogenisering van de staten van Midden-Europa was voltooid.¹⁹

1.d. Vlucht, deportatie, verdrijving, uitwijzing, uitwisseling, repatriëring, evacuatie, hervestiging, verplaatsing, overdracht

Een probleem voor de internationale rechtsorde bleef bestaan waar het om de formele uitwijzing en deportatie van ongewenste achtergeblevenen ging. In het Nederlands vallen zij onder de brede term *ontheemden*. Deze verdrevenen (*expellees, expulsés, Vertriebenen*) werd het burgerrecht echter ontnomen of ontzegd als een staat waaronder hun woongebied viel of was komen te vallen hen uitwees. Het stond de staat namelijk wel vrij om deze tot staatloze of vreemdeling gedeclasseerden van zijn grondgebied te verwijderen. De betrokkenen werden vervolgens *displaced persons* of, wanneer zij uitgewezen werden naar grondgebied van de staat waarvan zij het staatsburgerschap bezaten, repatrianten. Met name deze aanduiding is dubbelzinnig want zij werd ook toegepast op autochtonen die het tot uitwijzing motiverende ‘vreemde’ staatsburgerschap niet bezaten of aan wie het pas sinds kort was opgelegd. De staatsautoriteiten organiseerden hun uitwijzing als een deportatie (*deportation, Verschleppung, Abschiebung*). Herhuisvesting (*resettlement, réinstallation, Umzug*) was een neutraal eufemisme. Bovendien, wanneer de eindbestemming binnen het eigen staatsgebied bleef, waren er geen volkenrechtelijke implicaties. Er was dan sprake van een staatsinterne evacuatie of verplaatsing al of niet te kwalificeren als een strafmaatregel in de vorm van een deportatie, maar een waarbij het staatsburgerschap van de betrokkenen niet, of nog niet, werd opgeheven (*dislocation, dislodgement, relocation, in het Duits Umsiedlung*, hoewel dat misverstand kan scheppen met het gebruik door de *SS* van deze term als eufemisme voor vernietiging).

Hoewel Churchill sprak van *disentanglement of populations*, die met de moderne uitvoeringsmiddelen een unieke kans schiep om eeuwenlang voortwoekerende problemen tot een oplossing te brengen (zie noot 65), schiepen de massale verdrijvingen na 1944 toch volkenrechtelijke problemen. De staten die hun eigen staatsburgers, c.q. de staatsburgers op geannexeerd grondgebied, over de (nieuwe) grenzen deporteerden, moesten ze eerst staatsburgerlijk ontrechten, om vervolgens als staatlozen en vreemdelingen over hun grenzen te kunnen zetten. Een complicatie deed zich erin voor dat de staatsmacht in kwestie niet gerechtigd was de (vreemde) staatsburgers op door haar bezet gebied hun staatsburgerschap ontnemen. Daarvoor moest eerst een internationaal erkende annexatie van

¹⁹ Persson 2001: 23-’8.

dat gebied plaatsvinden, en dan nog moest de annexerende staat in principe aan de betrokkenen eerst zijn staatsburgerschap aanbieden volgens het optierecht. Wanneer de betrokkenen dan hun oude staatsburgerschap toch wilden handhaven, konden zij pas vervolgens als ‘vreemdelingen’ uit hun woongebieden verwijderd worden. Aan deze voorwaarden kon door de Poolse autoriteiten niet voldaan worden. De door hun ‘in administratief beheer genomen oostprovincies’ waren feitelijk maar nog niet juridisch met internationale toestemming geannexeerd en dus geen Pools staatsgebied geworden. Zij golden voorlopig als bezet, en bleven zodoende onder het oorlogs- *c.q.* bezettingsrecht gesteld. Daarom was op hun niet het Poolse staatsrecht maar het volkenrecht van toepassing voor de bepaling van de status van de bewoners en de eventuele legitimiteit van hun verwijdering. Deze kwestie leek door de Geallieerden overigens gepasseerd te worden in de uitwerking van het slotcommuniqué van Potsdam, waarin Polen toestemming werd gegeven voor de halfslachtig geformuleerde ‘verwijdering van Pools staatsgebied van 3,5 miljoen Duitsers’.²⁰

Er moet een principieel onderscheid gemaakt worden tussen verdrijving van de Duitse staatsburgers uit de Duitse ‘oostprovincies’, en die van de zogenaamde Volksduitsers (etnische Duitsers), die het staatsburgerschap bezaten van de staat die hun uitwees. De uitwijzing van de Sudetenduitsers vormde daarbij een aparte kwestie omdat de annexatie van 1938, waardoor zij toentertijd Duits staatsburger waren geworden, in 1942 door de Geallieerden ongeldig was verklaard. Daarmee werd impliciet ook verklaard dat zij nooit erkende staatsburgers van het *Deutsche Reich* geweest en steeds *de jure* Tsjechoslowaaks staatsburger gebleven waren. Zij konden na 1945 dus niet als staatsburgers van een buitenlandse mogendheid uitgewezen worden, zoals wel gedaan kon worden met de Duitsers in de door Polen geannexeerde gebieden (de Duitse ‘oostprovincies’), maar werden *displaced persons* nadat zij uitgeburgerd waren. Daarbij kon Tsjechoslowakije overigens alleen ten aanzien van een deel van de Sudetenduitsers (en de Slowaakse Hongaren) gebruik maken van hun dienstneming in het leger van een andere, vijandelijke staat *c.q.* bezettingsmacht die het vervallen van het staatsburgerschap tot gevolg had. Grote aantallen Polen, althans Poolssprekende Duitsers waren, nadat hun vóór 1919 Duitse en sinds 1919 Poolse woongebieden - de voormalige provincies West-Pruisen, Posen, en Oppersilezië - in 1939 in het *Großdeutsche Reich* waren geherannexeerd, in 1939- 45 gedwongen om hun vroegere Duitse staatsburgerschap te hernieuwen en zich te laten inlijven in het Duitse leger. Echter, de naoorlogse Poolse regering koos ervoor deze ‘Duitse Polen’ de keus te geven om hun voormalige Poolse staatsburgerschap te hernieuwen. Zij konden althans vertrekken dan wel een zogenaamde verificatieprocedure ondergaan die, eventueel na rechtelijke veroordeling en ondergane straf, uitzicht bood op heropname in de Poolse staatsburgerschap. Daarvoor moesten zij tenslotte hun namen (her)poloniseren,²¹

²⁰ Halfslachtig, omdat nog niet duidelijk was wat onder ‘Pools staatsgebied’ verstaan moest worden. De etnische Duitsers op het Poolse staatsgebied van 1938 telden in dat jaar 1,371 miljoen mensen; eind 1944 waren er daarvan overigens nog maar 0,8 miljoen aanwezig. Met de ruim 2,5 miljoen overige Duitsers konden geen anderen dan de Duitse staatsburgers in de bezette en te annexeren ‘oostprovincies’ worden bedoeld. Echter, daar waren op dat moment - de herfst van 1945 - nog twee maal zoveel - ca 5 miljoen - Duitse staatsburgers aanwezig. Deze calculaties laten zien dat de kennis van de stand van zaken in Potsdam onvolledig was. De Geallieerde Controleraad bleek op 20 november 1945 beter geïnformeerd toen hij een nieuwe bepaling maakte van 6,5 miljoen uit Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije te verdrijven ‘Duitsers’. Voor de kaart met de alternatieven voor de annexatie in oppervlakten en bewonersaantallen, zie in *Foreign relations: diplomatic papers 1945: 817-’56*; Meissner & Veiter 1977: *passim*; Persson 2001: 117.

²¹ Stoll 1968: 350-156; Kamusella 1999a en b: *passim*; Kulczynski 2001: 212-’6; Smith-Solbakken & Wallin Weihe 2012: *passim*; Baldys 2015: 144-’5. Na de oorlog werden ook op katholieke grafstenen Duitse namen

Volkenrechtelijk zijn een aantal aparte categorieën te onderscheiden. De tussen staten verdragmatig geregelde verplaatsing van groepen van het ene staatsgebied naar de andere wordt aangeduid als evacuatie of verplaatsing (*population transfer, transfert de population, Umsiedlung, Aussiedlung*). Een dergelijke verplaatsing vond altijd onder druk van de omstandigheden plaats, en zogenaamd in het belang van de betrokkenen. De grens tussen vlucht, evacuatie en deportatie bleef in vele gevallen onduidelijk, maar formeel heetten de betrokkenen *evacués transferees, Umsiedler, Aussiedler*.

De verdragen die zo'n *transfer* regelden konden een eenzijdig, maar ook een wederzijdig uitwisselingskarakter hebben en heetten dan bevolkingsuitwisseling (*population exchange, échange de population, Bevölkerungsaustausch*). Een neutrale term is *population replacement, déplacement de population*. Deze termen kregen een eerste volkenrechtelijke grondslag in het *Verdrag van Lausanne* (1923).²²

Het technische begrip *transfer* werd in Geallieerde kring echter gebruikt bij het opstellen en uitvoeren van alle plannen voor een etnische en nationale herordering van Midden-Europa, maar het was een eufemisme dat volkenrechtelijke onduidelijkheid zou maskeren. Om de zuiveringsprocessen te beschrijven, en hun morele en juridische implicaties te kunnen overzien, is het door zijn neutraliserend en versluiserend karakter ongeschikt. Op 8 augustus 1945 onderscheidde het *Internationale Gerechtshof in Neurenberg* in artikel 6 sub 2 van zijn statuut 'bevolkingstransfer' van de onder het volkenrecht strafbare deportatie van de bevolking. Tot die deportaties werden alleen zulke gerekend die waren uitgevoerd door een bezettende macht ten aanzien van de bevolking op bezet grondgebied. Zodoende was een groot deel van de volkenrechtelijk kwestieuze verdrijvingen, die op dat moment door de Middeneuropese staatsoverheden werden uitgevoerd, buiten een volkenrechtelijke jurisdictie gesteld.²³

In de DDR en de andere Oostblokstaten werden deze verschillen en hun juridische gevolgen niet erkend, en zouden ten aanzien van de verdreven bevolkingsgroepen juist alleen de geneutraliseerde begrippen migratie en evacuatie (*Umsiedlung* en *Aussiedlung*) gehanteerd worden. In de propagandaterminologie werd zelfs gesproken van repatrianten, een inadequate term, gebruikt in het naoorlogse proces van dekolonisatie in de Derde Wereld, waarin kolonisten en koloniale ambtenaren gedwongen werden terug te keren naar hun land van herkomst. Overigens paste deze voorstelling van zaken bij de nationalistische geschiedopvatting van de Middeneuropese staten, die de Duits-, Hongaars- en Poolstalige minderheden op hun grondgebied beschouwden als de 'nazaten van kolonisten uit voorgaande eeuwen'. In de BRD werd met de ongedifferentieerde gelijkstelling van verdrevenen en vluchtelingen (*Vertriebene und Flüchtlinge*) juist weer het onderscheid weggedefinieerd tussen vluchtelingen, gedeporteerden, *evacués*, verdrevenen, migranten en uitgewezenen. Om al deze groepen als vluchtelingen toch de volkenrechtelijke terugkeer

Pools-nationaal 'aangepast'. Priestergraven en Joodse begraafplaatsen werden ongemoeid gelaten. Vrijwel alle protestants-evangelische begraafplaatsen in Oost-Pruisen, Pommeren en Silezië werden ontruimd en voor nieuwe bijzettingen ingericht of voor nieuwe functies bestemd zoals huizenbouw, wegen- en parkaanleg. Grafstenen werden gladgeslepen om voor hergebruik zoals als straatplaveisel beschikbaar te komen. Ook in het, sinds 1945 Russische, Oost-Karelië zijn de *memorabilia* van de verdreven bevolking verwijderd waaronder lutherse kerkgebouwen, tenzij deze een Russisch-orthodoxe bestemming kregen en daarvoor vaak werden heringericht, zie Korjonen-Kuusipuro & Kuusisto-Arponen 2012: passim.

²² The Treaties of Peace 1919-1923, Vol. II. Lausanne 1924; Kloss 1969: 189-215.

²³ Kloss 1969: 203; Finkielkraut 1989: 17-24.

naar hun woongebieden te kunnen blijven garanderen, stelden hun organisaties - *Landmannschaften* - daarom op 5 augustus 1950 een *Charta der deutschen Heimatvertriebenen* (c.q. *Ostvertriebene*) op, overigens zonder ooit internationale rechtserkenning te krijgen.²⁴ Het begrip ‘verdrijving’ werd vervolgens in de staten waaruit de verdrevenen afkomstig waren en ook in de DDR gediskwalificeerd als een eufemisme voor ‘revanchisme en oorlogshitserij’. In studies uit deze staten komt ‘transfer’ naar voren als een nuances overstijgend algemeen begrip. In de naoorlogse decennia van de ‘Koude Oorlog’ werd ‘transfer’ ook in de staten van het Westblok bij voorkeur gebruikt in studies vanuit een ‘linkse’ benadering, en ‘expulsion’ in studies met een ‘rechtse’ benadering. Transfer werd dan geïdentificeerd met nationale bevrijding en nationaal geografische integriteit, en ‘expulsion’ met (West-)Duits ‘revanchisme en oorlogshitserij’, overigens zonder daarmee een feitelijk inhoudelijk en daarom alleen een politiek intentioneel betekenisverschil aan te duiden.²⁵

Een andere contradictie ontstond in de opvang van de verdrevenen. Nu het staatsrecht hen niet langer beschermde, kon alleen de ‘volkssoevereiniteit’ hun elementaire bestaanszekerheden garanderen. Hoewel de Geallieerden een dergelijke soevereiniteit niet erkenden en zelfs vanwege het nazistische misbruik ervan afwezen, maakten zij er in de praktijk toch van gebruik door de verdrevenen toe te laten op het grondgebied van staten, waarmee de betrokkenen etnisch of nationaal verwant werden geacht, en door die staten te verplichten de verdrevenen het staatsburgerschap toe te kennen.

De rechtelijke status van etnisch Duitse *displaced persons* (DP's), evenals die van de bevolking van Duitsland zelf, moest niettemin enkele jaren onduidelijk blijven. Na de onvoorwaardelijke capitulatie was het Duitse Rijk als staatssoevereiniteit ‘buiten werking’ gesteld en daarom niet bij machte immigranten staatsburgerschap te garanderen. De *Inter-Geallieerde Controleraad* (*Inter-Allied Control Council*) nam voorlopig als bezettende macht en op basis van het oorlogsrecht de staatsbestuursfuncties over, handhaafde het Duitse pre-nazistische staatsrecht voor zover mogelijk, en vulde het zo nodig aan met bepalingen van oorlogsrecht. Als bezettingsmacht was het de raad echter onmogelijk om de staatsrechtelijke kwestie van de inburgering van de verdrevenen te regelen. Bovendien functioneerden er in feite vier bezettende autoriteiten, waaronder die in de zogeheten Sovjet-zone aanzienlijk van de andere afweken door een eigen (zogenaamd socialistische) rechtsinterpretatie.

In deze situatie waren zowel de autochtone Duitsers als de verdrevenen *pro forma* rechtsobjecten van bezettingsmachten geworden.²⁶ Pas een nieuwe Duitse grondwet

²⁴ Ahonen 2003, Nelhiebel 2010 en Cordell 2011: passim. *Heimat* wordt, zeker in deze combinatie vaak als een pejoratieve kwalificatie voor Duitse revanchisten gebruikt. Dat geldt ook voor *Landmannschaften*, hoewel het Jiddische *Landmanshaftn* ook door Joodse overlevenden werd gebruikt bij hun naoorlogse reorganisatie op basis van herkomstgebieden.

²⁵ Een discussie over de terminologische manipulatie zie bij www.bund-der-vertriebenen.de/derbv/charta-dt.php3. Kersten 1998: 104-10; Kranz 1998: 252/3; Kołodziejczyk 1998: 158/9; Brown 2018: 171/2, waarin een overzicht wordt gegeven van het juridische gebruik van de dubbelzinnige term ‘transfer’, in het bijzonder t.a.v. de Sudetenduitsers. Zo heeft *transfer* betrekking op een internationale en bij verdrag geregelde bevolkingsverplaatsing en dat kan weer niet slaan op de verdrijving van de Duitse bevolking uit de ‘oostprovincies’ omdat zij, noch hun staat, bij die regeling als verdragspartner betrokken waren. Verdrijving (*forced reinstallation*, *réinstallation forcée*, *Zwangsaussiedlung*) blijft dan over als term voor het met dreiging en geweld opdrijven, verjagen en deporteren.

²⁶ Rudolf Franz Anton Laun (1885-1975), volkenrechtsgeleerde. Laun 1947: 9-10, 16-20 en 61-73,

(*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 23 mei 1949) zou in artikel 116 vluchtelingen en verdrevenen en hun familie tot Duits staatsburger kunnen verklaren. Deze rechtsbasis geeft mensen van ‘Duitse afstamming’ tot op vandaag het recht om het Duitse staatsburgerschap aan te vragen.²⁷

1.e. Van Atlantisch Handvest tot Universele Rechten van de Mens

Deze inconsistente en soms tegenstrijdige interpretaties en toepassingen van volkenrecht en staatsrecht hebben bijgedragen tot een nieuwe ontwikkeling in het internationale rechtsdenken. De al in artikel 2 sub 7 van het Handvest neergelegde ‘mensenrechten’ werden pas op 10 december 1948 door de Verenigde Naties geformaliseerd in de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Universal Declaration of Human Rights)*²⁸.

Dat was een fundamentele aanvulling op en herformulering van het geldende volkenrecht, dat tot dusver alleen staten als zijn rechtssubjecten erkende. Ondanks de suggestie die de titel oproep, bleef het onduidelijk of de individu nu ook subject van het volkenrecht was geworden, en van het internationale forum bescherming kon vragen tegen jegens hem gepleegd rechtsmisbruik door de staat waarvan hij burger was, of door het bezettingsgezag waaronder hij leefde. Immers, anders dan onder de Volkenbond zouden nu echter de VN haar rechtsgezag boven het soevereine gezag van de lidstaten kunnen stellen.

De Middeneuropese staten kregen de ruimte in de periode waarin de mensenrechtenverklaring op ratificering wachtte, om een nationale en etnische *Flurbereinigung* van hun territorium door te voeren. Eind 1948 zouden de mensenrechten pas door de betrokken staten erkend worden, na de periode van drieënhalf jaar waarin zij dit recht *avant la lettre* op grote schaal hadden geschonden. Die massale schending van de mensenrechten kan gezien worden als het offer dat gebracht moest worden, opdat de

onderscheidt voor Duitsland en de Duitsers volkenrecht en militair bezettingsrecht onder de *Intergeallieerde Controleraad (Allied Control Council)*. Bezettingsrecht gold in vier zogenaamde zones, uit te oefenen door de betrokken bezettingsmachten met daarnaast ten slotte nog restanten van het Duitse staatsrecht. Rogge 1959: 185-192, en Graml 1985: 102. Ook militairen in de naar *Andrej Andrejevič Vlasov* (1901-1946) genoemde *Wlasow Armee* (zie noot 18) werden onder dit recht behandeld.

²⁷ Dubbelzinnige aanduidingen werden gebruikt om de etnische zuivering te legitimeren. De uitwijzing van autochtonen werd een strafmaatregel door haar als ‘deportatie’ (*deportation, Verschleppung, Abschiebung*) aan te duiden, of als een correctieve maatregel onder de naam ‘wegsturen’ (*sending away/back, envoyer, Weg/Fort/Abschicken*) of zelfs ‘terugsturen’ (*returning, renvoyer, Zurückschicken*) met impliciet de betekenis ‘naar huis’ naar waar zij vandaan kwamen waarmee hun aanwezigheid als tijdelijk en ‘illegitiem’ werd gesuggereerd. Directer komt dat tot uitdrukking in ‘repatriëren’ (*repatriation, repatriement, Repatriierung*) dat vanouds betrekking heeft op de terugtrekking van kolonisten naar hun vaderland. De opvang daar werd vervolgens gedefinieerd tot een ‘herhuisvesting’ (*resettlement, réinstallation, Umsiedlung*). In het internationale recht is later de rechtstitel ‘gedwongen ontheemding’ (*forced displacement, déplacement forcé, erzwungene Verschiebung c.q. Vertreibung*) in gebruik genomen. Persson 2001: 23-’8, 202.

In art. 116: *Deutscher Staatsbürger ist wer die deutsche Staatsangehörigkeit besitzt oder als Flüchtling oder Vertriebener deutscher Volkszugehörigkeit oder als dessen Ehegatte oder Abkömmling in dem Gebiete des Deutschen Reiches nach dem Stande vom 31. Dezember 1937 Aufnahme gefunden hat. En, wie als frühere deutsche Staatsangehörige, ... zwischen dem 30. Januar 1933 und dem 8. Mai 1945 die Staatsangehörigkeit aus politischen, rassischen oder religiösen Gründen entzogen worden ist. Ihre Abkömmlinge sind auf Antrag wieder einzubürgern. Sie gelten als nicht ausgebürgert, sofern sie nach dem 8. Mai 1945 ihren Wohnsitz in Deutschland genommen haben und nicht einen entgegengesetzten Willen zum Ausdruck gebracht haben.*

²⁸ www UDHR. The Universal Declaration of Human Rights, Resolution 217 A (III) 1948.

ratificatie ervan zou kunnen plaatsvinden, nu in een nieuwe situatie waarin de voor de staatsnationale zuiverheid en integriteit bedreigend geachte minderheden geëlimineerd of tot een beheersbaar risico teruggebracht waren.

Zoals de universele mensenrechten geen rechtskracht konden bezitten voor hun proclamatie en ratificering, zo behielden zij daarna voorlopig een grotendeels symbolisch karakter en konden zij nog geen positief recht worden. Hun interpretatie maakte in Midden-Europa, nu het zich in 1948 had aaneengesloten in het Oostblok, een eigen 'socialistische' ontwikkeling door. Het vetorecht van de Sovjetunie in de VN vormde daarbij een garantie voor de handhaving van de staatssoevereiniteit tegenover een beroep op de mensenrechten. Alleen in de westelijke staten kon de Verklaring zich volkenrechtelijk tot positief recht gaan ontwikkelen hetgeen al snel op gang werd gebracht in de op 5 mei 1949 opgerichte Raad van Europa. Deze nam de Verklaring op 4 november 1950 in beperkte vorm over in zijn Europese Conventie ter Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (EVRM) (*European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ECHR* ²⁹), die haar lidstaten verbond aan de uitspraken van een Europees Hof ter Bescherming van de Rechten van de Mens in Straatsburg.

Het vooroorlogse collectieve minderhedenrecht is vervangen door een naoorlogs recht op persoonlijke basis. Alleen in de *Conventie tegen Volkenmoord*, kortweg Genocide Conventie, door de VN opgesteld op 9 december 1949, is een restant, en dan uitdrukkelijk in de meest extreme situatie - genocide - bewaard gebleven.³⁰

Er ligt een spanningsveld in de rechtsbescherming van de individuele persoon en van zijn sociale en culturele - zo men wil: etnische en nationale - kenmerken. Rechtsverkrachting van de individu heeft echter vaak, zelfs *sui generis*, een collectief karakter, namelijk wanneer aan hem op grond van zijn sociale en culturele, ruimer gevat van zijn etnische kenmerken, recht ontzegd wordt. Dat heeft geleid tot de paradox dat na de Tweede Wereldoorlog een nieuw internationaal recht is ontstaan, dat individuele discriminatie op grond van etnische kenmerken wel aanklaagt, maar zo'n rechtsbescherming onthoudt aan een etnisch collectief dat deze kenmerken draagt. Beide kunnen niet los van elkaar gezien worden. De individu ontleent immers zijn etniciteit aan een etnische groep. Echter, in het spanningsveld tussen de soevereine staat en zijn staatsburgers als twee verschillende rechtsdragers, wilde de internationale gemeenschap geen derde - collectief - subjectniveau meer erkennen. Pogingen om uit de mensenrechten ook collectieve rechten (minderhedenrechten) te ontwikkelen, zijn in de discussie over het ontwerp en de uitbreiding

²⁹ [www European Convention on Human Rights, Strasbourg.](http://www.european-convention-on-human-rights.eu)

³⁰ In artikel 13-2 relateert de *Universele Verklaring* (zie www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml) de soevereiniteit van de staat tegenover de rechten van zijn individuele staatsburgers als volgt: "Everyone has the right to leave any country, including his own, and to return to his country". Hierbij is niet het recht benoemd om te blijven, en wordt in het midden gelaten of *country* woongebied dan wel staatsgebied is. De status van vluchteling beschermt het staatsburgerschap en het recht op terugkeer. Dat laatste roept een dilemma op wanneer men staatsgebieden geografisch verlegt, zoals in het geval van annexaties. De annexerende staat dient dan de bevolking van de annexatiegebieden onder haar staatsburgerschap te stellen, of met het optierecht een vrije keuze te geven, die bij afwijzing van het aangeboden staatsburgerschap en een vasthouden aan het eigen, echter nu buitenlands staatsburgerschap een uitwijzing ten gevolge heeft. Zie Voigt 1948 en Lauterpacht 1950: passim; Scupin 1953: 173 e.v.; Wegner 1953: 341; Kooijmans & Van Boven 1973: 30. De in dit verband relevante artikelen betreffen de vrijwaring van een gedwongen uitwijzing (art. 9), het recht op vrijheid van beweging en vestiging binnen, en van terugkomst na vertrek over de staatsgrenzen (art. 13), het verbod op ontkenning en gedwongen verandering van een nationale identiteit door de staat (art. 15), en de in beslagname door de staat van geld en bezittingen (art.17).

van de Conventie op besliste wijze, onder meer door Frankrijk, geblokkeerd. Tegenstanders wilden zo voorkomen dat de mensenrechten als dekmantel voor minderhedenrechten konden gaan dienen, en op die wijze, zoals in de vooroorlogse periode, de staatssoevereiniteit en -integriteit konden gaan bedreigen of verzwakken.

Het herziene volkenrechtsconcept dat de VN op 10 december 1948 neerlegden in de universele mensenrechten wilde en kon geen uitweg bieden voor het dilemma van de bescherming van individuele rechten tegen de discriminatie op grond van collectieve kenmerken. De hoop dat de minderheden als collectiviteiten hadden opgehouden te bestaan, of in een open samenleving gebaseerd op een democratische rechtsorde zouden ophouden te bestaan, bleek echter vals. Zelfs in de egalitaire socialistische samenleving verdween discriminatie op grond van etniciteit in de praktijk niet.

In latere jaren zouden daarom toch weer collectieve naast de individuele rechten steun vinden voor een plaats in de internationale rechtsorde. Na voorafgaande aanbevelingen om met minderhedenkwesties 'rekening te houden', en na een aantal ontwerpen om deze aanbevelingen als positief recht in de *Conventie* op te nemen, werden op 18 december 1966, na bijna twee decennia, inderdaad artikelen geratificeerd waarin etnische, religieuze en taalminderheden stonden genoemd als subject van internationaal gegarandeerde rechten.³¹

Van een pan-Europese discussie over het probleem kon echter geen sprake zijn zolang de scheiding van een 'IJzeren Gordijn' door Europa liep. Pas na het begin van het ontspanningsproces aan het einde van de jaren tachtig kwam het thema op een gezamenlijke agenda, met name die van de *Conferenties voor Veiligheid en Samenwerking in Europa* (CVSE)/ *Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE*³². Het eerste begin is dan al gemaakt in Helsinki, waar, op 1 augustus 1975, werd besloten tot een nieuwe formulering van het volkenrecht onder het veelzeggend aanroepen van de onaantastbaarheid van de soevereiniteit van de staten en hun grensverloop. Echter pas vijftien jaar later, op 29 juni 1990, werden concrete bewoordingen geformuleerd in de slotverklaring (*Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*) van een volgende conferentie in Kopenhagen.³³ Dat is op dat moment dat de staten van Midden-Europa, losgemaakt uit de discipline van Comecon en Warschaupact, in hun nieuwe onzekerheid terugvallen op vooroorlogse staatsnationale reflexen tegenover hun nationale minderheden, en het bestaan van hun minderhedenproblemen niet langer kunnen ontkennen. De bereidheid te werken aan een oplossing voor de nu als overheidsbeleid toegepaste discriminatie van de Hongaarse minderheden met name in Roemenië en Slowakije en van de Russen in de onafhankelijk geworden Baltische staten, is sindsdien een voorwaarde bij de bijtreding van de betrokken staten tot de *Europese Unie* (EU), die werd opgericht op 7 februari 1992 in het *Verdrag van Maastricht*.

De toenadering kwam daaraan voorafgaand tot uitdrukking in het *Pools-Duitse grensverdrag van 1990*³⁴ waarin de Oder-Neisse als staatsgrens door het herenigde

³¹ Kloss 1969: 98-101, 106. Deze uitbreiding ontstond vooral naar aanleiding van het dekolonisatieproces in de zogeheten Derde Wereld en op aandrang van de nieuwe naties en bevrijdingsbewegingen. Zij mag als een moderne herleving van het concept van de volkssoevereiniteit gelden, zoals dat een halve eeuw eerder de nationale emancipatie van de Middeneuropese volken gestalte had gegeven.

³² Galbreath 2007: passim.

³³ In Copenhagen Document – OSCE; <https://www.osce.org/files/documents> (pdf).

³⁴ Blätter 12/90. 14. November 1990.

Duitsland werd aanvaard, en aan de ten oosten daarvan verdwenen bevolking voor het eerst gezamenlijk wordt gerefereerd aan *Vertreibung und Aussiedlung* (*Vertriebenen* in de BRD en *Umsiedler* in de DDR) als synonieme termen. In de ‘Slotverklaring van Kopenhagen’ van 1990 schiep de *Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa* een bredere rechtsbasis voor de discussie tussen deze staten en hun minderheden. Daarop zijn de collectieve rechten geconcretiseerd waarop minderheden een beroep zouden moeten kunnen doen, en waaraan staten gehouden zouden moeten worden: het recht op culturele, godsdienstige en onderwijsinstellingen, op het gebruik van de minderheidstaal in die instellingen en in het verkeer tussen overheid en burger, en op media die in de eigen taal communiceren.³⁵ Daarmee is na 45 jaar toch weer een aansluiting gemaakt met de zeventig jaar eerder opgestelde volkenrechtelijke principes van de Volkenbond. Principes waarvan de handhaving in het Interbellum zo tragisch mislukte, dat men ze na de oorlog voorgoed wilde uitschakelen.

2. De afwikkeling van de erfenis van het Interbellum

Vrijwel alle gebieden die in 1919/20 van Rusland waren afgescheiden, zouden in 1941 in overeenstemming met Duitsland, en opnieuw in 1945 in overeenstemming met de westelijke Geallieerden, Sovjetgebied worden.

Van de voormalige Russische provincies bleef alleen Finland soeverein, maar het moest oostelijk Karelië afstaan. Met geringe aanpassingen werd de Curzon-lijn van 1919³⁶ na 25 jaar definitief de Sovjet-russisch-Poolse staatsgrens. De Baltische staten keerden in Russisch c.q. Sovjet-verband terug als voormalige Russische provincies, nu in de status van Sovjetrepublieken. Roemenië moest eveneens de vóór 1919 Russische provincie

³⁵ <http://www1.umn.edu/humanrts/osce/basics/finact75.htm>; Bricke 1995: 27-31; Zaagman 1990: passim. Naast de rechtsbasis die uit de CVSE ontstond, kregen binnen de Europese Gemeenschap de ‘autochtone minderheden’, de restanten van de etnische groepen die de Westeuropese natiestaten tijdens hun vorming tot natie, in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw, zagen als de noodzakelijk te verteren en te assimileren grondelementen, waaruit zij zich moesten opbouwen. Inmiddels vormen deze etniciteiten, behalve in het geval van de Noord-Ieren en Basken, allang geen voor de staat bedreigende bevolkingsdelen meer. De meeste vertegenwoordigen weinig meer dan culturele relictten, maar dat is niet de enige reden voor hun bijna postume erkenning. Symbolisch geven deze pre-nationale elementen een aansluiting op het post-nationale Europa dat zich in de toekomst in een Europese Unie wil verwezenlijken. De rechten die deze minderheden worden toegekend en waarin de nationale staten zichzelf moeten relativeren, hebben daarom ook een symbolisch karakter. Zij betreffen dan geen collectiviteiten, verzekeren geen regionale autonomie-rechten, maar dienen voornamelijk de instandhouding van het gebruik van een aantal erkende regionale talen. In het *Europees Handvest van de Regionale en Minderheidstalen* zijn deze rechten op 5 november 1992 in het Europese Parlement geformuleerd. Hun aanvaarding door de lidstaten is niet dwingend en op onderdelen selectief. Er is een fundamenteel verschil tussen deze etnische relictten en de restanten van de Middeneuropese minderheden, die na het vallen van het IJzeren Gordijn de bescherming van de ‘socialistische volkerenbroederschap’ verloren. Een werkelijk begaanbare weg voor degenen die van dit recht gebruik wilden maken kwam in het Interbellum niet tot stand. De minderhedenrechten werden een speelbal van machtsimperialistische regimes en corrupte en bevreesde, maar bovenal zwakke staatsoverheden. De minderheden hebben in dit spel in en voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog een onmenselijke tol moeten betalen. Maar ondanks dat zij zijn gedecimeerd, en hun politieke betekenis is gemarginaliseerd, is hun omvang en aanwezigheid nog zo aanzienlijk dat zij een gezamenlijk Europees probleem vormen. De oplossing daarvan zal bepalen of een Verenigd Europa van niet alleen nationale maar ook fundamenteel-democratische staten werkelijkheid kan worden.

³⁶ Hooker 1958: passim. Zie ook Hoofdstuk III, § 9 a en d.

Bessarabië, afstaan, die nu eveneens de status van Sovjetrepubliek kreeg: SSR Moldavië, tegenwoordig Moldova. Al deze gebieden waren in het kader van het niet-aanvalsverdrag van 23 augustus 1939, gesloten tussen Hitler en Stalin en genoemd naar hun ministers Ribbentrop en Molotov, verdeeld en een maand later, na de bezetting van Polen door Duitsland, geannexeerd.³⁷ Dit verdrag impliceerde ook de annexatie van oostelijke Poolse en provincies en van de Baltische staten en was zodoende een ‘roofverdrag’ dat de westelijke Geallieerden niet erkenden.³⁸ Nu, in het *Akkoord van Potsdam*, aanvaardden zij het in hoofdlijnen alsnog.³⁹

De Sovjet-diplomatie was er sinds 1941 stap voor stap in geslaagd deze grensherzieningen en annexaties, erfenis uit de tijd van de Sovjetrussisch-Duitse ‘vriendschap’, tot de onvermijdelijke prijs te maken voor een naoorlogs vredesverdrag, en te koppelen aan de Poolse annexatie van het oosten van Duitsland. Behalve wat betreft haar eigen annexaties, verlangde de Sovjetunie overigens een ongewijzigde staatkundige geografie in overig Midden-Europa, omdat zij grote waarde hechtte aan de pacificering van de verhoudingen tussen de staten die zij militair onder haar controle kreeg, en die zij weldra ook politiek in het zogenaamde Oostblok onder haar toezicht zou gaan stellen.

De Sovjet-annexatie van de, tot dan Tsjechoslowaakse, Karpaten-Oekraïne op 29 juni 1945 vormde op deze politiek een uitzondering. Zij diende een militair-strategische belang: de geografische scheiding van Polen en Roemenië, door voorheen Tsjechoslowaaks grondgebied. De Sovjetunie kon vanuit dit geannexeerde gebied Tsjechoslowakije direct bereiken en een direct contact tussen de andere staten verhinderen. Dit gebied was, nu onder de naam Roethenië, een geografische wig geworden tussen Hongarije, Roemenië en Polen.⁴⁰ Het ging om 12.600 km² met bijna 550.000 inwoners, voor een vierde deel Hongaren. Als in nationale termen gestelde rechtvaardiging moest gelden dat de bevolking er etnisch in meerderheid tot het Oekraïense volk behoorde, en dus ook in de Oekraïense Sovjetrepubliek haar plaats diende te krijgen. De Hongaarse maatschappelijke bovenlaag en ambtenarij, die tussen 1938 en 1945 dit gebied had bestuurd, was al in 1944 gevlucht. De weinigen van de grote Joodse gemeenschap die overleefd hadden, vertrokken naar Tsjechoslowaaks of Hongaars blijvend staatsgebied.

Wat betreft de tussen 1938 en 1945 gewijzigde grenzen werd de staatkundige situatie van 1919/20 hersteld. De *Anschluss* van Oostenrijk en de annexatie van het Sudetenland volgens het *Verdrag van München* waren al tijdens de oorlog, in 1943, ongeldig verklaard.⁴¹ De

³⁷ Fleischhauer 1991: passim; Leniger 2006: 54 e.v.; Nevezin 2011: passim. Voor de consequenties die de verdragspartners trokken voor de etnografie van de te verdelen gebieden, zie Weber 2019, Kap. 4 “*Die Deutschen nach Deutschland, die Russen nach Russland, die Juden in den Bug!*” (de nieuwe grensrivier).

³⁸ Koch 2015: passim.

³⁹ Voor de tekst van het pact zie www.fordham.edu/halsall/mod/1939pact.html. De naam Bessarabië raakte sindsdien in onbruik. In Sovjet-Moldavië werden in 1944 Russisch en Moldavisch officiële talen, waarbij de laatste taal voortaan los van het Roemeens werd beschouwd en in Cyrillisch schrift geschreven moest worden. Naast de SSR Moldavië, voorheen Bessarabië (en na 1991 de republiek Moldova) is er vanouds ook ten westen van de huidige grensrivier Proet een aangrenzende Roemeense provincie met de naam Moldavië.

⁴⁰ Graml 1985: 90.

⁴¹ De instemming met hun *Anschluss*, die bepalend is voor de medeplichtigheid van de Oostenrijkers voor de nazi-terreur, wordt behandeld door Buckley 1989: passim. De *Verklaring van Moskou* 30 oktober 1943 verklaarde de *Anschluss* ongeldig (zie Avalon Project 2008 en A Decade of American Foreign Policy 1950).

Weense Arbitrages (*Wiener Schiedssprüche* ⁴²) hadden nooit internationale erkenning genoten, en werden op 20 januari 1945 door de post-fascistische, voorlopige regering van Hongarije en door de Geallieerden, in Moskou ongeldig verklaard.

De, in 1941, door de *As-Mogendheden* aan Roemenië opgedragen afstand van de zuidelijke Dobroedzja aan Bulgarije, werd door de Sovjetunie na 1944 gehandhaafd. Zij wilde daarmee Bulgarije voor toetreding tot het Oostblok gunstig stemmen. Daarna verdeelde de grens de Dobroedzja staatkundig en etnografisch voorgoed. De al driekwart eeuw bedreven etnische zuivering had van het noorden een provincie gemaakt met een voor 91% Roemeense bevolking. In het zuiden bleef naast de Bulgaarse meerderheid een kleine Turks-Tataarse minderheid van 23% voortbestaan (zie ook Hoofdstuk II, § 7 en 11).

Toen de Sovjetunie in het voorjaar van 1944 de Duitse en Finse troepen rondom Leningrad had verdreven, en in juni Finland onder de voet liep, moest de Finse regering zich een vrede laten dicteren, waarbij zij Oost-Karelië voorgoed afstond inbegrepen het district Kuolajärvi en de militaire basis op het schiereiland Hangö/ Hanko bij Helsinki. Dat betrof 35.200 km² bewoond door 420.000 Finnen en Kareliërs. Alle Finnen en vele Kareliërs waren na de Sovjet-bezetting al gevlucht en nu volgden de 250.000 achtergebleven bewoners. Alleen in het gebied dat voor de oorlog al de Sovjetrepubliek Karelië binnen de Sovjet-Unië vormde bleven 90.000 deels gerussificeerde en orthodoxe Kareliërs wonen.⁴³

Volgens de bepalingen van de *Vrede van Parijs* op 15 oktober 1947, werd de grens tussen Oost en West-Karelië verdragsmatig vastgelegd met de overdracht van enkele noordelijke strategische grensgebieden (Petsamo/ Petsjenga) en van de havenstad Vyborg/ Viipuri aan de Finse Golf. In die gebieden waren overigens sinds eind 1944 al 11.000 Finnen verdwenen. De Sovjetunie eiste dat de aan de Finnen etnisch verwante Ingriërs teruggestuurd zouden worden. Toen in de zomer van 1943 de druk op Duitsland om dit frontgebied te ontruimen groter werd zijn 63.000 van de 145.000 Ingriërs door de *Wehrmacht* en Finse troepen naar Finland geëvacueerd uit Ingermanland, het gebied tussen Leningrad en Narva (Estland). Minstens tienduizend doken in Finland onder of vluchtten naar Zweden, maar in 1945 moest Finland toestaan dat 55.000 van hen door het *Volkscommissariaat voor Binnenlandse Aangelegenheden* (*Narodnij Komissariat Vnutrennich Djel, NKVD*) opgespoord en vervolgens als landverraders naar Sovjet-strafkampen gedeporteerd werden. Een derde tot de helft van hen zou dat niet overleven.⁴⁴ Het saldo van etnisch gezuiverde Finnen-in-ruime-zin, in de periode vóór de oorlog bedroeg 260.000, en vermeerderde zich in de oorlogsperiode en vlak daarna met een even groot aantal tot bijna een half miljoen.⁴⁵

In Potsdam werd dat een gezamenlijk Geallieerd standpunt. Voor het buiten beschouwing laten van de Oostenrijkse instemming tot de *Anschluss*, zie Low 1976: passim.

⁴² www.dhm.de/lemo/html/.../wienerschieds/index.html
Nations Unies / United Nations 1938 (2007).

⁴³ Upton 1964: 64-75, 204-'34, 293 e.v.; Hovi 1989: 67, 70; Tillotson 1993: 121-'75.

⁴⁴ Kulischer 1948: 269/70; Proudfoot 1956: 40/1; Deker 1958: 1-2; Mironenko 1958: 56/7; Kahle 1985: 118-'20; Alenius 2013: passim. Westelijk Karelië werd in 1323 door Zweden veroverd en Ingermanland/ Ingerimaa, volgde pas in 1583. In 1721 werden beide gebieden bij de Vrede van Nystad/ Uusikaupunki (opnieuw) Russisch.

⁴⁵ Matley 1979: passim.

Ook de Baltische staten moesten zich weer schikken in de status van autonome Sovjetrepublieken, die hun in 1939 in het kader van het *Ribbentrop-Molotov- / Hitler Stalinpact*, opgelegd was (zie noot 37). Bovendien moesten Estland en Letland, na de grenscorrecties uit 1939, opnieuw enkele grensgebieden afstaan. Bij de vredes- en onafhankelijkheidsverdragen van 1920 had Rusland deze gebieden moeten afstaan, hoewel zij grotendeels gerussificeerd waren. In 1938 werden zij in eerste instantie onder bestuur van de nieuwe Estische en Letse Sovjetrepublieken gesteld. Na de Sovjetbevrijding/bezetting in het voorjaar van 1944 werden van de toen herstelde SSR-Estland en SSR-Letland grensgebieden met een in meerderheid Russische bevolking afgescheiden: Petseri/ Pečory/ Petserimaa en Augspils/ Pytalovo/ Pitalova. In totaal ging het om 2.449 km² met 63.000 inwoners. De SSR-Litouwen daarentegen mocht Wilna/ Vilnius en omgeving, in 1939 van Polen geannexeerd, in 1945 behouden, ondanks dat daar na de genocide op de Joden voornamelijk Polen en nog maar een zeer kleine minderheid van Litouwers woonden. De laatsten groeiden sindsdien aan tot een meerderheid.

3. Nieuwe grenzen en nieuwe bevolkingen

3.a. Polen

Voordat de Poolse grenskwesties in het multilaterale diplomatieke overleg tussen de Geallieerden - de zogenaamde oorlogsconferenties - op de agenda kwamen, probeerde de in 1939 gevluchte Poolse regering een discussie met de Geallieerden op gang te brengen, met het doel ruimte te scheppen voor een westwaartse verschuiving van de Poolse grenzen. Dit streven hield overigens geen instemming met het afstaan van oostelijke gebieden aan de Sovjetunie in. Het ging er van uit dat de Sovjetannexaties volgens het *Ribbentrop-Molotov- / Hitler-Stalin-pact*, in 1939 alleen 'in beheer genomen' waren, en na de oorlog weer Pools zouden worden.

De Poolse exilregering vestigde zich in Londen, na een kort verblijf in Parijs, en stemde haar, door regeringsleider Sikorski gecoördineerde, activiteiten nauw af op een discussie met het Britse oorlogskabinet. Pas in de tweede helft van 1941 moest zij zich in die zin ook gaan verhouden met de Verenigde Staten en de Sovjetunie.⁴⁶

⁴⁶ *Władysław Eugeniusz Sikorski (1881-1943)*, officier in het Poolse legioen, bestaande uit 3 brigades (*Legiony Polskie*) binnen het Oostenrijkse leger. Hij was met *Józef Piłsudski* (zie Hoofdstuk III, noot 84) organisator van een soortgelijk legioen van dienstplichtige Polen in het Duitse *Reichsheer*. Hij werd in 1922 minister-president van Polen maar trok zich uit de politiek terug en voerde sinds 1928 vanuit Frankrijk oppositie tegen het *Sanacja* bewind. In 1939 nam hij plaats in de exilregering in Londen. Hij wist met 80.000 krijgsgevangen Polen, na overleg met de Stalin, het Poolse legioen te formeren dat vanuit de Sovjetunie doortocht naar het westen was toegestaan om daar de Geallieerden te versterken. Zijn exilregering was verdeeld in partijen die het inzake de naoorlogse grenzen slechts ten dele eens waren. Zoals tijdens de vredesconferenties van 1919-1921 waren de Nationale Democraten (*Endecja, ND/SN*), in Londen gesteund door de Boeren-Volkspartij (*Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL*), voor ruime westwaartse expansies: Oppersilezië tot aan de Glatzer Neisse, en Pommeren tot aan de Oder. Rechts van deze nationalistische factie wilde een in het Interbellum uit de *ND* afgesplitst 'Nationaal Radicaal Kamp' (*Obóz Narodowo-Radykalny, ONR*) zelfs een nieuwe grens trekken hemelsbreed 75 km. ten westen van de Oder en de Lausitzer Neisse en tot aan de steden Rostock, Berlijn en Dresden. Gesteld werd dat de Duitse bevolking tot aan deze grens bestond uit nakomelingen van oorspronkelijke en onder dwang gekoloniseerde en gegermaniseerde Slaven, voorvaderen van de Polen. Dit gebied was daarmee te beschouwen als Oerslavische *c.q.* Oerpoolse bodem. Het nieuwe grenstracé werd de *Chrobry*-lijn genoemd, gebaseerd op de vermoedelijke westgrens van het eerste Poolse koninkrijk, gesticht door koning Bolesław de Dappere (*Chrobry*) die tussen 1003 en 1031 zijn macht tijdelijk wist uit te breiden over het oostelijk deel van het latere Saksen (de Lausitz), Brandenburg en Mecklenburg.

Gedachten over een westwaartse expansie van Polen - tegenstuk van de Duitse *Drang nach Osten* - waren al twintig jaar eerder in nationalistische kringen met het oog op de verdragssluiting in Versailles openbaar geworden, maar in het westen nooit ernstig genomen. Wel bestond er een continuïteit met het tsaristische imperialisme, dat een voor Rusland gunstige afloop van de Eerste Wereldoorlog bekroond had willen zien met een terugtrekking van de Duitse oostgrens 'tot de Oder', opdat de Duitse strategische dominantie in de Oostzee opgeheven kon worden en een 'Slavische binnenzee' zou ontstaan. De Odergrens werd in een memorandum van de exilregering in november 1940 het eerst genoemd.⁴⁷

In het Interbellum waren deze ideeën onderbouwd door een viertal Poolse wetenschappelijke instituten, die hun overkoepeling vonden in de 'Vereniging voor de Verdediging van de Westelijke Grensgebieden', een organisatie gelieerd aan de Nationale Democratische Partij (*Narodowa Democracja, ND*) voor wie de geografische versterking van Polen tegenover Duitsland, met Duits grondgebied, de hoogste prioriteit bezat. De plannen voor een westwaartse uitbreiding van Polen werden onderbouwd met argumenten van historische, etnische, demografische en economische aard en als staatshistorische basis het begrip 'Poolse moederlanden' (*Polskie kraje macierzyste*).⁴⁸ Naast historisch legitimistische en op volksverwantschap gebaseerde argumenten werden voor de Poolse aanspraken ook actuele begrippen uitgewerkt: de voor het Europese evenwicht relevante strategische argumenten tegen de Duitse *Drang nach Osten*, de sinds een eeuw afzwakkende natuurlijke bevolkingsgroei van de Duitse bevolking en de hoge emigratieverliezen, en samenvattend de daaruit voortvloeiende economische stagnatie. De zogeheten *Flucht nach Westen* vanuit de Duitse 'oostprovincies' werd gesteld tegenover het sterkere Poolse

Ook voor de oostelijke grenzen stonden radicalen een grootscheepse expansie voor met de annexatie van Wit-Rusland, Galicië, Litouwen en zuidelijk Letland (Koerland en Letgallen), gemotiveerd door dynastiek-legitimistische argumenten die weer gebaseerd werden op het 17de eeuwse Pools-Litouwse Gemeenebest (*Rzeczpospolita Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*). Zij isoleerden zich met zulke standpunten. De exilregering vond haar vaste basis in de vooroorlogse regeringspartij PPS (*Polska Partia Socjalistyczna*), samengesteld uit de Democratische Partij (SD) en de Socialistische Partij (SP). Zij beperkte haar annexatiedoelen tot Oostpruisen, Dantzig en Oppersilezië. Dat was ook een diplomatiek tactisch standpunt, omdat het een continuïteit vormde met de Poolse geografische aanspraken van 1919, en getuigde van het besef dat de aanspraak op handhaving van de vooroorlogse oostgrenzen van 1921 zich niet liet verenigen met al te grote westwaartse expansies die alleen in beperkte zin tegenover de Sovjetunie als compensatie-argument konden gelden voor de oostelijke Sovjet-annexaties van Pools gebied. Hoe meer westelijk gebied aan Polen werd toegestaan om van Duitsland te annexeren, des te meer oostelijk Pools gebied de Sovjetunie zou willen en kunnen behouden. In een kabinetsverklaring van 24 februari 1942 vond daarom een beperkte westelijke verruiming van de Poolse gebiedseisen plaats: Naast Oostpruisen en Danzig werden Pommeren en de Brandenburger Neumark tot aan de Oder, en naast Oppersilezië, ook Nedersilezië tot aan de Glatzer Neisse aangegeven als door Polen te annexeren gebieden. Zie GHDI 1945: passim; Rhode & Wagner 1959 waarin de *map Germany-Poland: proposed territorial changes, Department of State, January 10, 1945*; Terry 1983: 262; Brandes 1988: 106-8, 243/4.

⁴⁷ Terry 1983: 86.

⁴⁸ Deze omvatten als 'natuurlijk-historische' westgrens het woongebied van de Westslavische stammen dat tot in de 13de eeuw tot aan de Elbe (Hamburg-Maagdenburg-Halle) liep en daarna vanuit het westen gekoloniseerd werd door 'Duitsers' (in de ruime zin van het begrip), die de Slavische bevolking in de volgende eeuwen assimileerden.

De uitzetting van Duitstaligen uit hun te annexeren 'oostprovincies' was in de ND-ideologie geen vooropgezet doel. Zelfs tot in begin 1945 verschenen pleidooien om de bevolking van Pommeren en Silezië te 'bevrijden uit hun met geweld opgelegde germanisering' en 'terug te voeren in de schoot van de Poolse natie' van hun voorouders, opdat hun bloed gezuiverd zou worden door de Duitse indoctrinatie in hun geest te overwinnen en de Poolse taal (weer) aangeleerd kon worden als hun enige communicatie- en hun natuurlijke identificatiemiddel. Zie Kamusella 2010: 123-31.

geboorteoverschot dat getuigend van levenskracht, met een westwaarts gericht streven naar Pools *Siedlisko (Lebensraum)*, zijn natuurlijke rechten zou uitoefenen. De sinds het midden van de 19^e eeuw op gang gekomen demografische en economische teruggang van deze Duitse oostprovincies (behalve Oppert-Silezië dat zich overigens alleen met Poolse levenskracht zou hebben kunnen ontwikkelen tot industrieel centrum) werd geïnterpreteerd als een bewijs van de natuurlijke ontbinding van hun samenhang met overig Duitsland. Overigens kwam een verwijdering van de autochtone bevolking van deze gebieden - nog - niet ter sprake. Integendeel, onderzoeken naar de historische en etnische achtergrond wezen uit dat deze bevolking ook al sprak zij Duits 'naar ras' grotendeels van Slavische, modern gezegd Poolse, oorsprong zou zijn. Dat karakter zou zij pas in de laatste eeuwen onder de 'germanisering door de Pruisische staatsterreur' hebben verloren. Echter, deze historische achtergrond kon niet langer gerespecteerd worden door de actualiteit van 1945: de noodzaak tot consolidatie van een westwaarts uitgebreid Polen kon niet plaatsvinden zonder een snelle eliminatie van daar aanwezige Duitstaligen zonder daarbij rekening te kunnen houden met hun veronderstelde Slavische dan wel Poolse afkomst.⁴⁹

Groot-Brittannië was bereid om op artikel 2 van het *Atlantisch Handvest (Atlantic Charter)* wat betreft Polen een uitzondering maken. Een krachtige bufferstaat Polen was na de oorlog niet in te richten zonder westwaartse annexaties van Duits staatsgebied, temeer toen bleek dat de Sovjetunie zijn 'Molotov-Ribbenstrop'-annexaties van oostelijk Polen niet wilde opgeven. Hier zou dan, aansluitend op het laten vallen van het principe van de integriteit van de grenzen, ook het Handvest-principe van de instemming van de betrokken bevolking vervangen moeten worden. Britse memoranda gaven in 1941 al van 3 tot 5 miljoen bij de annexatie van Oostpruisen, Danzig en Oppersilezië betrokken Duitse staatsburgers aan, en zij conformeerden zich aan het door de exilregering ingenomen standpunt dat dezen, zeker voor zover zij in de provincie Oostpruisen woonden, uitgewezen zouden moeten worden. Overigens werd in deze memoranda ook de mogelijkheid van een gebieds- en bevolkingsruil opgehouden, waarin een deel van Westpruisen door Polen aan Duitsland afgestaan zou kunnen worden. Echter, in het voorjaar van 1942 accepteerde het Britse oorlogskabinet onverkort het programma van de Poolse exilregering. President Franklin Roosevelt ging zover niet, en gaf op 9 maart 1942, in een contact met de exilregering, aan dat alleen de annexatie van Oostpruisen en Oppersilezië voor hem aanvaardbaar was. Zijn regering zou daaraan later Danzig en Pommeren, overigens niet tot de Oder maar tot aan de Kolberg-lijn, toevoegen (genoemd naar de stad Kolberg, sinds 1945 Kołobrzeg). De betrokken bevolking moest dan wel de keuze gelaten worden of zij vertrekken dan wel blijven en vervolgens

⁴⁹ Kornilowicz 1962: 74-84; Terry 1983: 28-33, 67-79, 83-'5; Brier 2002/3: 44-65. Hackmann 1996 geeft voor de regio Pommeren-Pommerellen-West/Oostpruisen een zeer gedetailleerd eposé van scherp tegenover elkaar staande Poolse en Duitse nationaal geïnspireerde historische voorstellingen wat betreft bevolking, cultuur en politiek-bestuur. Deze tegengestelde wetenschappelijke oriëntaties werden al lange tijd voor de oorlog gehuldigd en bleven ook na 1945 in het geding. Een compilatie van toen actuele Poolse argumenten vindt men bij Wojciechowsky 1947: 90-118, *maps* p. 17, 31, 93, 449 en bij Kornilowicz 1962: *maps* 20-25. Pools-historische legitimatie werd geconstrueerd in een verkorting van de periode van 'Duits' staatsgezag over deze provincies door voorbij te gaan aan het feit dat de Silezische en Pommerse hertogen zich van de 12de tot in de 14de eeuw gaandeweg hadden losgemaakt van Pools-koninklijke leenheerschappij, om leenmannen te worden in het Heilige Roomse (*c.q.* Duitse) Rijk en huwelijksrelaties aan te gaan met 'Duitse' vorstengeslachten. Het hertogdom Pommeren viel, na uitsterven in 1637 van het Pommerse vorstenhuis, in 1648 uiteen in twee delen waarvan het westelijke (Vorpommern) inclusief de hoofdstad Stettin onder de Zweedse kroon kwam en het oostelijke (Hinterpommern) Brandenburgs werd en als zodanig ook deel van het Duitse Rijk bleef. In 1720 kwam Stettin met haar wijde omgeving eveneens onder Brandenburgs, inmiddels Pruisisch, gezag. De rest van Vorpommern volgde in 1793. In de nationaal-Poolse voorstelling van zaken werd 'de onderwerping van Pommeren aan Duitsland' terloops tot die laatste datum dus vier tot vijf eeuwen verder opgeschoven.

Pools staatsburger wilde worden. Op de kaarten die tijdens en na de *conferentie van Jalta* (4 tot 11 februari 1945) door de Amerikaanse en Britse diplomaten toegevoegd werden aan hun verslagen en archieven vindt men een begrenzing die de Oder-Neisse niet als grens aanhouden en Nedersilezië en Pommeren grotendeels bij het naoorlogse Duitsland laten.⁵⁰ In deze discussies vormde de vrijstaat Danzig al snel geen soevereine autoriteit meer. Danzig werd in Londen vertegenwoordigd door een exilcomité, dat geen volkenrechtelijke status kon hebben, omdat de buitenlandse betrekkingen van de vrijstaat in het *Verdrag van Versailles*⁵¹ in handen van de Poolse staat waren gelegd. De Poolse diplomatie bracht dit comité in diskrediet, onder meer door er op te wijzen dat het ‘voornamelijk uit Joden bestond, die de Danziger bevolking niet konden vertegenwoordigen’.⁵²

Het uitbreiden van haar westwaartse territoriale aanspraken door de Poolse exilregering, en van de instemming daarvoor van de westelijke Geallieerden gingen hand in hand met de wijziging van het staatkundig toekomstperspectief voor Midden-Europa. Tot aan het tot staan komen van het front bij Stalingrad moesten Polen, Britten en Amerikanen nog rekening houden met een patstelling het oosten, die Duitsers en Sovjets lange tijd onderling zou bezig houden, en uitputten, zodat zij verzwakt uit de oorlog konden komen. Dat bood een perspectief waarin zich de situatie van 1919 kon herstellen. Een hoofdrol zou dan voor een naoorlogs Polen weggelegd zijn als spil in een federatie van Middeneuropese staten. Na de overwinning bij Stalingrad ging de Sovjetunie echter juist een bepalende rol spelen door voldongen feiten te stellen. De westelijke Geallieerden en de Poolse exilregering moesten langzamerhand erkennen dat een teruggave van oostelijk Polen onwaarschijnlijk zou worden, en daarmee werd een uitbreiding van de voor Polen ‘compenserende’ expansieplannen in westwaartse richting, ten koste van Duitsland eveneens niet langer te vermijden.

Met Stalin kon de exilregering pas over de grenskwestie spreken nadat de Sovjetunie in oorlog was gekomen met Duitsland. Het herstel van een diplomatiek contact tussen de Poolse exilregering en de Sovjetunie werd vanaf 30 juli 1941 voorbereid, en leidde op 4 december tot een vriendschapsverdrag, dat niet tevens een grensverdrag was. Bij die gelegenheid hield Stalin namelijk aan Sikorski voor dat hij voorstander was van aanzienlijke Poolse westwaartse grensverhuivingen over Duits grondgebied tot aan de Oder. Daartegenover zou dan de Poolse aanvaarding van de afstand van oostelijk Polen aan de Sovjetunie dienen te staan.⁵³

Dat het *Ribbentrop-Molotov- / Hitler-Stalinpact* van 1939 na 1941 geen geldigheid meer bezat, hoefde geen probleem meer te vormen als Polen terug wilde komen op het *Verdrag van Riga* waarin het in 1921 de Sovjetunie de nieuwe Poolse oostgrens ‘had afgedwongen’. De status van de daarin vastgelegde Poolse oostgrens was voor de Sovjetunie nog steeds die van een militaire bestandlijn, en het Sovjet-standpunt voor een rechtvaardige staatsgrens baseerde zich daartegenover op de Curzon-lijn van 1919, een grensverloop dat twintig jaar later min of meer met de annexatiegrens van 1939 overeenkwam (zie Hoofdstuk III, noot 161/2). Op details wilde Stalin wel onderhandelen, bijvoorbeeld over grensaanpassingen in

⁵⁰ Debra 2003: passim; Preston 2019: kaartenbijlagen.

⁵¹ www The Treaty of Versailles of 28 June 1919, art. 27-30.

⁵² Mason 1946: passim.

⁵³ Terry 1983: 246 e.v.

overeenstemming met de etnografie tussen Polen enerzijds en Oekraïners, Witrusen en Litouwers anderzijds. Een aanvullende bevolkingsruil zou de minderheden aan beide zijden verder kunnen verkleinen. In dit verband zou de stad Lwów Pools kunnen blijven, maar de stad Wilno/ Vilnius lag geografisch te excentrisch om voor een teruggave aan Polen in aanmerking te komen. Zij werd aan de SSR Litouwen en niet aan de SSR Witrusland toegewezen omdat haar Poolse en in ruime zin Russische bevolking een tegenwicht tot de onbetrouwbaar geachte Litouwers zou kunnen gaan vormen.⁵⁴

Deze onderhandelingsperspectieven waren overigens weinig meer dan een tactische manoeuvre om Poolse medewerking te krijgen, niet alleen voor het principe van inlijving van de Oost-Poolse provincies, maar ook voor de op dat moment in Moskou voorgenomen oprichting van een Pools nationaal leger. De Poolse exilregering wilde dit leger onder regie van de Britten en Amerikanen stellen; de Sovjetregering had daarover andere gedachten. Er was een potentieel van ongeveer 190.000 weerbare Polen, voor een derde bestaand uit Poolse Joden, waarvan de meesten al sinds 1939 in Sovjet-kampen krijgsgevangen werden gehouden. Na lange onderhandelingen, waarbij de status van de Oost-Poolse militairen, die door de Sovjetautoriteiten op 16 januari 1943 tot Sovjet-staatsburgers zouden worden verklaard, en de bevelsautonomie van de Poolse legerleiding breekpunten waren, mochten uiteindelijk niet meer dan 25.000 Poolse militairen naar het westen vertrekken. De overigen werden in Poolse divisies onder militair Sovjet-gezag gesteld.⁵⁵

Voor de exilregering bleef het opgeven van (delen van) oostelijk Polen onverteerbaar; zij zou haar legitimiteit als soeverein Pools staatsgezag opgeven wanneer zij Pools staatsgebied 'verkwanselde', en beschouwde de steden Wilno en Lwów als levende en voor de Poolse natie onmisbare eeuwenoude centra van de Poolse historie en cultuur, bewoond door Polen. De door de Sovjetunie aangeboden Duitse steden Danzig/ Gdańsk, Breslau/ Wrocław en Stettin/ Szczecin daarentegen lagen dan 'op oer-Poolse grond' en waren 'ontvreemd nationaal-historisch eigendom', maar de bevolking bestond er zonder noemenswaardige uitzondering uit Duitsers, of, volgens de Poolse uitleg van de geschiedenis, zij was er grotendeels en met geweld geermaniseerd.⁵⁶

Door niet toe te geven aan het onvermijdelijke zou de exilregering zich in toenemende mate gaan isoleren. De Britse premier Winston Churchill verklaarde al op 7 maart 1942 dat de nieuwe grenzen die oostelijk Polen sinds 1939 aan de Sovjetunie in bezit hadden gegeven, niet langer op grond van het *Atlantisch Handvest* onaantastbaar geacht mochten worden, net zomin overigens als de oostgrenzen van Duitsland. Roosevelt reageerde daar twee weken later echter afwerend op, door te waarschuwen dat hij geen bilaterale en geheime verdragsafspraken zou accepteren, maar alle grenskwesties uitsluitend op de vredesconferentie tussen alle belanghebbende staten behandeld wilde zien. Dat gaf de Poolse exilregering ten onrechte de hoop dat de Verenigde Staten zich toch sterk zouden blijven maken voor een herstel van (een deel van) de Poolse oostgrenzen; zij aanvaardde daarom de geringe omvang die in Amerikaanse ogen een westelijke annexatie mocht krijgen, en de voorwaarde dat de betrokken bevolking haar staatsburgerschap in een vrije keuze zou mogen bepalen. Roosevelt was op dat moment ten opzichte van de Oost-Poolse

⁵⁴ Terry 1983: 33, 67-79, 84-'6, 119-'36, 199-212, 246-'68, 298-314, 335-'7, 343-'59, maps 3, 4, 5 en 6; Weeks 2007: passim. Voor de Curzon-line zie Hoofdstuk III, § 9d.

⁵⁵ Brandes 1988: 248-'65.

⁵⁶ Ook de Sovjetpropaganda bestempelde het noordelijk deel van Oostpruisen als 'oerslavische' grond hoewel het gebied in de vroege Middeleeuwen door Baltische (Prussische) en nooit door Slavische stammen bewoond was geweest.

grenzen echter niet principieel maar voornamelijk met het oog op zijn Pools-Amerikaanse kiezers terughoudend.

Inmiddels zag het Britse oorlogskabinet de handhaving van de Poolse oostgrenzen allang niet meer als een verdedigbaar onderhandelingspunt. Om de toekomstige Britse en westerse invloed in Polen veilig te stellen, was het van belang om aan de Sovjet-eis inzake de Poolse oostgrenzen tegemoet te komen. En dat betekende echter wel dat een compensatie voor Polen in het westen navenant groter moest worden. In een memorandum paste het Britse oorlogskabinet daarom op 1 december 1942 zijn visie van het *Atlantisch Handvest* aan met een artikel 8 waarin de annexatie van Oostpruisen, Danzig, Oppersilezië en Pommeren “tot de Oder” uitgebreid onder verwijzing naar het argument dat voor de (Duitse) bevolking van deze gebieden in het nieuwe Polen geen plaats kon zijn, voor zover zij niet ge(re)poloniseerd kon worden.

Het resultaat van de behoedzame diplomatie van Sikorski had eind 1942 dus maximaal een bereidheid van de twee westelijke Geallieerden opgeleverd om na de oorlog 30.000 km² Duits staatsgebied aan Polen over te dragen, met 5 miljoen inwoners waarvan er 4 miljoen als nationale en etnische Duitsers in aanmerking zouden komen voor een *transfer*, en één miljoen als etnische Polen desgewenst in hun woonplaatsen konden blijven. De prijs hiervoor was het wegvallen van de steun voor herstel van de vooroorlogse oostgrenzen.⁵⁷

Bij het verruimen van de annexatieplannen in het westen heeft de *Slag bij Stalingrad* het keerpunt gevormd. De Sovjetunie nam na deze, voor het oorlogsverloop beslissende, overwinning, een steeds sterkere plaats in het Geallieerd verbond in.

Kort daarna maakte Duitsland de ontdekking wereldkundig van de massagraven van 25.000 door het NKVD in de bossen van Katyń en vijf andere plaatsen geëxecuteerde Poolse officieren, intellectuelen en geestelijken. Zij waren in september 1939 door de Sovjets in oostelijk Polen gevangen genomen, na hun vlucht uit het een jaar eerder door Duitsland bezette westen en midden van Polen, en zij werden geliquideerd omdat in hen de leiding van een toekomstig Pools-nationaal verzet tegen de sovjetisering werd gezien.⁵⁸ De exilregering wilde zich niet op voorhand conformeren aan de Sovjet-verklaring dat het hier om een door de Duitsers zelf in 1941 aangerichte massamoord zou gaan, en ‘Moskou’ beschuldigde haar er nu van zich tot een instrument van de nazipropaganda verlaagd te hebben.

Op 16 januari 1943 stelde de Sovjetunie de Poolse exilregering voor een voldongen feit door alle inwoners van de geannexeerde oostelijke provincies formeel tot Sovjet-staatsburger te verklaren. Daarmee zou de annexatie van het gebied volkenrechtelijk gelegaliseerd zijn. In maart werd vervolgens in Moskou een (communistische) ‘Unie van Poolse Patriotten’ opgericht als alternatieve Poolse regering.⁵⁹ Gedetailleerd werd de kwestie van grensverschuiving en bevolkingsuitwijzing voor geheel Midden-Europa uitgewerkt in een op 26 februari 1943 voltooide studie van de Britse *Foreign Relations and Press Service*. Daarin stond de verwijdering van alle door Duitsland naar Pools gebied gestuurde Volksduitse (Ruslandduitse) kolonisten zonder meer vast. Voorts zouden 2 miljoen Duitsers

⁵⁷ Graml 1985: 27-30; Brandes 1988: 298-314.

⁵⁸ In totaal zou de NKVD (*Narodnij Komissariat Vnutrennich Djel*, Volkscommissariaat voor Binnenlandse Aangelegenheden) 30.000 Poolse politici en officieren in het Sovjet-bezette oosten van Polen liquideren (voor de ‘goede’ orde: de Duitse bezetters van Polen vermoordden een veelvoud van dit aantal). Graml 1985: 34; Brandes 1988: 428-’31; Ruchniewicz 2001: passim; Weber 2015: passim.

⁵⁹ Voor het programma zie Lang 1944: passim. Voor een reconstructie op basis van primaire bronnen t.a.v. ‘Teheran’ zie Terry 1983: passim.

Oostpruisen dienen te verlaten; de etnisch-Poolse minderheid van een half miljoen inwoners zou daar een vrije keuze gelaten worden. Uit Oppersilezië zouden op dezelfde basis bijna 1,4 miljoen Duitsers moeten vertrekken, terwijl de andere helft van de bevolking daar als etnische Pool kon blijven, als zij tenminste de Poolse nationale identiteit wilde aanvaarden. Een discussie over de aard van de nieuwe grens tussen Duitsland en Polen als een veiligheidszone, waarin Polen een op Duitsland gericht aanvalspotentieel zou kunnen installeren, kon niet tot een overeenstemming gebracht worden. Een voorstel tot een verdere uitbreiding van de Poolse annexatie westwaarts over Pommeren bleef eveneens een punt van discussie. Het betrof hier een noord-zuidwaarts verlopende grens die vanuit de stad Kolberg (na 1945: Kołobrzeg) tot aan de Poolse grens liep, en Achter-Pommeren in twee helften zou scheiden, waarvan de oostelijke Pools zou worden. Een Poolse annexatie van (delen van) Neder-Silezië was voorlopig buiten de orde.

Het Britse oorlogskabinet stelde op 8 oktober het aanvankelijke plan als haar uitgangspunt vast. In de omschreven Poolse annexaties werden nu in totaal bijna 6 miljoen te inwoners berekend, waarvan verwacht werd dat er 3 tot 5 miljoen zouden willen blijven. Deze achterblijvers zouden geen beroep meer op minderhedenrechten mogen doen, maar zich voortaan als nationaal-loyale Polen moeten willen beschouwen.⁶⁰

Roosevelts en Churchills instemming met een verdere westelijke uitbreiding dan zij aanvankelijk voor ogen hadden gehad, was een gevolg van de toenemende machtspositie van de Sovjetunie. Deze betekende zowel een onvermijdelijke afstand van oostelijk Polen, als een dreigende verkleining van Polen. Daarin wilden de westelijke Geallieerden niet meegaan, juist nu zij in het toekomstige Polen een bufferstaat tussen Duitsland en de Sovjetunie wilden projecteren. Een klein en zwak Polen zou door de Sovjet-grootmacht tot een vazalstaat gedevalueerd worden, en om Polen met meer ruimte en kracht daarvoor te behoeden, aanvaardden zij het compensatiebeginsel op een grotere schaal dan eerder hun bedoeling was geweest, hoewel zij de precieze grensbepaling uitstelden tot de discussie op een komende vredesconferentie.

⁶⁰ Brandes 1988: 405-419, in het bijzonder over de discussie in het rapport van de *Foreign Research and Press Service* van 26-2-43 (zie Persson 2001: 71-82) dat veronderstelt dat Churchill hier in indirecte bewoordingen al het principe aan zou hangen van een collectieve schuld van de Duitsers en een daaraan gekoppelde afrekening op de Duitsers in de oostelijke provincies. De tegenstanders van grotere Poolse annexaties wezen op de toenemende irrelevantie van de geografie (en dus van de strategische noodzaak van annexaties) voor de moderne oorlogvoering, de contradictie van zwaarbewapende grensbevestigingen die juist een wedloop in de bouw van militaire tegenversterkingen zouden gaan oproepen, en de spanning die zou ontstaan uit een opeenhoping van de mensen aan de Duitse zijde van de nieuwe grenzen, naast relatief ontvolkte nieuwe westelijke grensgebieden van Polen. Zij wezen op een voedseltekort dat in Romp-Duitsland moest ontstaan, wanneer daar een door de verdrevenen toegenomen bevolking gevoed moest worden, en tegelijk een vierde van de Duitse agrarische productie in de annexatiegebieden afgestaan moest worden. En zij wezen daarnaast op het langdurige verblijf in kampen van naar schatting vier miljoen van de verdrevenen, met name werkeloze boeren waarvoor geen land in Romp-Duitsland beschikbaar zou zijn. Zij zouden een zware last op de wederopbouw van het verwoeste land leggen en wellicht politieke onrust gaan veroorzaken. Daartegenover wezen de voorstanders op de toenemende bevolkingsverliezen die de oorlog in Duitsland nog zou veroorzaken, de remigratie naar Polen van Duitsers met een etnisch Poolse afkomst die sinds generaties in het Roergebied woonden, en de deportatie van aanzienlijke contingenten Duitsers als dwangarbeiders naar de bevrijde Middeneuropese staten ten behoeve van hun wederopbouw. Daarmee zou genoeg ruimte voor de opname van de verdrevenen ontstaan. De eventuele verontrusting die de onvermijdelijk gewelddadige verdrijvingen in het westen zouden oproepen, kon voorkomen worden door de Sovjets dit werk te laten uitvoeren "*Moreover the future of these people is much less likely to attract attention and give rise to political agitation if they disappear in Siberia, instead of forming themselves into a compact and indigestible mass in Germany.*" Brandes 1988: 417 en 492.

Zie voor Churchill's parlementaire redevoeringen <http://hansard.millbanksystems.com/sittings/C20>; Persson 2001: 71-'3.

Vóór de *Conferentie van Teheran* waren de Britse en Amerikaanse regeringsleiders informeel tot het inzicht gekomen dat oostelijk Polen als verloren moest worden beschouwd, en dat de compensatie voor Polen in het westen derhalve uitbreiding zou moeten ondergaan. Deze werd uitgedrukt in de aanduiding ‘tot de Oder’, en dat betekende een aanvullende annexatie van een deel van Pommeren. De te verdrijven bevolking in het annexatiegebied verhoogde zich daarmee op 6,5 miljoen.⁶¹ Voor de Britten gold dit als regeringsstandpunt; de Amerikaanse regering had zich er niet op vast willen leggen.

Op de Conferentie, gehouden van 28 november tot 1 december 1943, werd in elk geval wel het principe van de gebiedsruil - de winst van te annexeren Duitse gebied tegen het verlies van af te staan Poolse gebied - tussen de Geallieerden vastgelegd. De nieuwe Poolse westgrens werd daar *grosso modo* voorgesteld als “tot de Oder en de Neisse”. Churchill en Roosevelt gingen akkoord met “de Neisse” in de veronderstelling dat hiermee de oostelijke (Glatzer) Neisse werd bedoeld, als grens tussen Opper- en Nedersilezië. Het grootste deel van Nedersilezië zou dan Duits blijven. De enige precieze gebiedsbepaling die werd afgesproken, betrof de provincie Oostpruisen die door de Sovjetunie en Polen gedeeld zou gaan worden. Het noordelijke deel van de Oostzee met de (ijsvrije) haven Koningsbergen als militaire vesting en marinehaven zou daarmee in de Sovjet-invloedsfeer komen te liggen als een barrière tegen toekomstige Duitse oostwaartse agressie.

Zo werden in Teheran de grenzen van het toekomstige Polen in wezen al vastgelegd, maar op één voornaam punt bleef onzekerheid bestaan. ‘De Neisse’ als grens betrof twee als zodanig aangeduide rivieren - de westelijke (Lausitzer) Neisse (na 1945: *Nysa Łużycka*), en de oostelijke (Glatzer) Neisse (na 1945: *Nysa Kłodzka*) - die 200 km. uit elkaar lagen, en waartussen zich de provincie Nedersilezië met de hoofdstad Breslau bevond, een gebied met 3 miljoen inwoners. Vanaf dat moment tot aan de beslissende *Conferentie van Potsdam*, twee jaar later, zouden de westelijke Geallieerden ervan uitgaan dat met ‘Neisse’ de oostelijke rivier bedoeld werd, en derhalve Nedersilezië niet in het ruilconcept betrokken was. Stalin liet hen in die waan, en zou hen pas na ruim een jaar, op de *Conferentie van Jalta*, van 4 tot 11 februari 1945 voor voldongen feiten stellen, en ook kunnen stellen, namelijk op het moment dat Sovjettroepen aan deze westelijke (Lausitzer) Neisse stonden, en het burgerlijk bestuur van het gebied aan Polen overdroegen.⁶²

In 1944 manoeuvreerde de Sovjetunie de Poolse exilregering in enkele zetten schaakmat. Zij kondigde op 11 januari 1944 de annexatiegrens uit het *Hitler-Stalin- / Ribbentrop-Molotovpact* van 1939 als Pools-Sovjetrussische staatsgrens af, en stelde tegelijk de ‘Oder-Neisse’ als Poolse westgrens voor. Daarmee leek de Poolse exilregering haar tot dusver niet uitgespeelde maximale westwaartse ambities in de schoot geworpen te krijgen, maar omdat zij deze dan wel moest betalen met de voor haar onaanvaardbare afstand van de oostelijke gebieden, wees zij dat aanbod af. De verhouding met de Sovjetautoriteiten, en nu ook met de Britse regering, verslechterde verder door de irrealistische eis om het burgerlijk gezag in de inmiddels door de Sovjetlegers heroverde Oost-Poolse provincies door haar vertegenwoordigers te laten uitoefenen, en door haar pogingen om haar *Armia Krajowa* (vaderlandse leger) de overige bevrijding van Polen te laten verrichten.

De Poolse exilregering bleef hopen op de kracht van de westerse Geallieerden, om met hun hulp het oosten te kunnen behouden. Zij beseftte dat zij met het aanvaarden van verdere uitbreidingen dan tot de oostelijke (Glatzer) Neisse, inzake het behoud van het oosten alleen

⁶² Wilson Center; Digital Archive, februari 11, 1945; Preston 2019: passim.

maar meer zou moeten inleveren, en bleef daarom, het laatst op 17 december, die verdere westelijke annexaties van de hand wijzen. Op dat moment was haar rol echter al zo goed als uitgespeeld en overgenomen door haar communistische concurrent, de Unie van Poolse Patriotten, in Moskou inmiddels op 21 juli gepromoveerd tot het ‘Poolse Comité voor de Nationale Bevrijding’ (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN*), en op 26 juli 1944 geïnstalleerd in Lublin, als de eerste van de Duitsers bevrijde stad op wat de Sovjetunie als Pools grondgebied aanmerkte. Het kreeg tot taak om de openbare orde te handhaven in de gebieden die het Sovjet-leger zou bevrijden. Deze kortweg *Lubliner Comité*⁶³ genoemde voorlopige Poolse regering zou als uitvoerende autoriteit voortaan de Sovjet-plannen dienen. De basis daarvan was een al op 26 juli 1944 gesloten bilateraal ‘geheim verdrag’ dat de afstand van Polens oostelijke provincies tot aan de Curzon-lijn, en de annexatie van de Duitse gebieden regelde de westelijke (Lausitzer) Neisse en de Oder, inbegrepen de riviermonding in de Oostzee en de stad Stettin die ten westen van de Oder lag. Als militie werd ook voor deze gebieden het in Moskou opgerichte ‘Poolse Volksleger’ (*Ludowe Wojsko Polskie/ Armia Ludowa, AL*) aangewezen. Dit verdrag was de westelijke Geallieerden onbekend en zou pas in 1967 in de openbaarheid komen. Op dat moment hadden de westelijke Geallieerden het door hun gesteunde ‘Vaderlandse Leger’ (*Armia Krajowa, AK*) als militie van de exilregering in Londen voor ogen in de rol van gezagshandhaver in bevrijd Polen. Stalin nodigde de exilregering in Londen uit om zich met het *Lubliner Comité* te verenigen en gezamenlijk de nieuwe Poolse regering te vormen. Toen dat werd afgewezen, weigerde Stalin het Sovjetleger te hulp te laten komen bij de door de exilregering uitgeroepen nationale opstand in Warschau, waarna de opstandelingen door de in Warschau massaal aanwezige Duitse *SS* en *Gestapo*troepen werden afgeslacht. Dat betekende op 4 oktober het einde van het gezag en de kracht van de exilregering, die voortaan alleen nog *pro forma* door de westelijke Geallieerden serieus genomen werd.⁶⁴

Ter voorbereiding van een volgende oorlogsconferentie waren de westelijke Geallieerden genoopt hun al eerder ingenomen standpunten over de Poolse westgrenzen te preciseren. Tussen de Amerikanen en de Britten bleef verschil van mening bestaan over de omvang van de annexaties, en met name over de Oder als grensrivier.

Churchill zou op 26 augustus 1944 de aanduiding ‘tot de Oder’ nogmaals bevestigen, en nu van bijna 7 miljoen bij de annexaties betrokken Duitse staatsburgers spreken, waarvan er 6 miljoen zonder grote problemen naar overig Duitsland ‘geëvacueerd’ en opgevangen zouden konden worden, omdat hij veronderstelde dat daarvoor genoeg plaats was als de Duitse bevolking aan het einde van de oorlog met een zelfde aantal zou zijn afgenomen. Het Britse parlement moest daar nog van overtuigd worden, en discussies volgden, maar tegenover sceptische parlementsleden wist Churchill op 15 december zijn besluit aanvaardbaar te maken door te wijzen op de noodzaak van een gezond en sterk Pools staatsbestel, dat zich na de oorlog alleen op basis van een nationaal homogene bevolking zou kunnen ontwikkelen. Dat betekende dat Duitsland nu meer dan 50.000 km² van bevolking geruimd gebied zou moeten afstaan. Vragen over de massale vluchtelingenstromen die de Sovjet-invasie op dat moment op gang bracht, beantwoordde hij met het standpunt dat: “*Expulsion is the method which, so far as we have been able to*

⁶³ Timmermann 1997: 133 e.v.

⁶⁴ Sikorski's opvolger *Stanislaw Mikołajczyk (1901-1966)* bood na dit debacle enkele zetels in zijn exilregering aan het *Lubliner Comité* aan, onder de voorwaarde dat (een deel van) Oostgalicië met Lwów aan Polen teruggegeven zou worden. Het comité pareerde dat met een onvoorwaardelijk tegenaanbod van enkele zetels in haar regering. Zie Graml 1985: 35/6, 47, 78; Brandes 1988: 494-'6.

see, will be the most satisfactory and lasting. A clean sweep will be made (and then) there will be no mixture of populations to cause endless trouble as we have seen before."⁶⁵

De Amerikanen gingen in hun toezeggingen aanzienlijk minder ver. Op 16 september 1944 legde minister Henry Morgenthau weliswaar in zijn memorandum over de staatkundige toekomst van Duitsland onder punt 2 vast dat het in vijf afzonderlijke staten opgesplitst zou dienen te worden, en dat Oostpruisen, Danzig en Oppersilezië aan Polen afgestaan moesten worden. Het *State Department* omschreef deze gebiedsafstand in het *briefing book* van 12 januari 1945, als richtlijn voor de Amerikaanse onderhandelingspositie op de *Conferentie van Jalta*: Oppersilezië en Achter-Pommeren tot de Kolberg-lijn konden door Polen geannexeerd worden tot een omvang van 35.000 km² Duits staatsgebied met 4,2 miljoen inwoners, waarvan maximaal 3,4 miljoen te verwijderen in de veronderstelling dat de overigen - Duitsers van etnisch-Poolse origine - in een vrije keuze het Poolse staatsburgerschap zouden aanvaarden.⁶⁶

De Sovjetunie, met haar in het westen niet in zijn volle omvang bekende scenario, streefde een twee- tot driemaal zo omvangrijke annexatie na als de westelijke Geallieerden: 108.600 km² en de verwijdering, volgens de volkstelling van 1939, van 8,5 tot 9 miljoen in die gebieden wonende Duitse staatsburgers.

⁶⁵ Zie voor de parlementaire redevoeringen van Churchill www.hansard.millbanksystems.co; David Curp 2006: passim.

De volledige tekst > p. 1483 < The Poles are free, so far as Russia and Great Britain are concerned, to extend their territory, at the expense of Germany, to the West. I do not propose to go into exact details, but the extensions, which will be supported by Britain and Russia, bound together as they are by the 20 years' Alliance, are of high importance. Thus, they gain in the West and the North territories more important and more highly developed than they lose in the East. We hear that a third of Poland is to be conceded, but I must mention that that third includes the vast track of the Pripet Marshes, a most desolate region, which, though it swells the acreage, does not add to the wealth of those who own it. Thus I have set before the House what is, in outline, the offer which the Russians, on whom the main burden of liberation still falls, make to the Polish people. I cannot believe that such an > p. 1484 < offer should be rejected by Poland. It would, of course, have to be accompanied by the disentanglement of populations in the East and in the North. The transference of several millions of people would have to be effected from the East to the West or North, as well as the expulsion of the Germans—because that is what is proposed: the total expulsion of the Germans—from the area to be acquired by Poland in the West and the North. For expulsion is the method which, so far as we have been able to see, will be the most satisfactory and lasting. There will be no mixture of populations to cause endless trouble, as has been the case in Alsace-Lorraine. A clean sweep will be made. I am not alarmed by the prospect of the disentanglement of populations, nor even by these large transferences, which are more possible in modern conditions than they ever were before. The disentanglement of populations which took place between Greece and Turkey after the last war was in many ways a success, and has produced friendly relations between Greece and Turkey ever since. That disentanglement solved problems which had before been the causes of immense friction, of wars and of rumours of wars. Nor do I see why there should not be room in Germany for the German populations of East Prussia and of the other territories I have mentioned. After all, 6,000,000 or 7,000,000 Germans have been killed already in this frightful war, into which they did not hesitate, for a second time in a generation, to plunge all Europe. At the present time, we are told that they have 10,000,000 or 12,000,000 prisoners or foreigners used as slaves in Germany, who will, we hope, be restored to their own homes and lands when victory is gained.

Meer dan een jaar later zou Stalin het standpunt van Churchill van November 1944 bijvallen in zijn eigen verklaring in de ministerraad van 16 april 1946: "de minderheden in Midden-Europa moeten geliquideerd worden omdat ze een bron van ergernis en een vijfde kolonne waren".

⁶⁶ *Henry (Heinrich) Morgenthau Jr (1891-1967)*, minister van financiën in de regering van president Roosevelt. Achtergrond van het Amerikaanse standpunt (zie Morgenthau-Plan in *Schlüsseldokumente* [06.09.1944]) was de visie dat Duitsland in een aantal deelstaten opgedeeld, en wat betreft zijn industriële ontwikkeling ontmanteld diende te worden. De politieke en economische verzwakking tot een landbouweconomie die daarvan een gevolg zou worden, was voor de toekomst een garantie voor evenwicht en vrede in Europa. In dit perspectief stonden Amerikaanse regeringsleiders kritisch tegenover de toekenning van juist Duitse landbouwgebieden als Pommeren en Neder-Silezië aan Polen. Zie Graml 1985: 23-'7, 35 e.v..

Op de laatste oorlogskonferentie, die tussen 4 en 11 februari 1945 in Jalta plaatsvond, maakte de Sovjetunie haar standpunt voor haar westelijke bondgenoten geografisch eindelijk expliciet, door niet langer van 'de Neisse' te spreken, maar de westelijke (Lausitzer) Neisse als nieuwe Pools-Duitse grens aan te geven. De westelijke Geallieerden achtten het niet opportuun om daarover tot debat over te gaan. Alleen de afstand van Oostpruisen werd vastgelegd. Met de Duitse ineenstorting voor ogen waren belangrijker zaken te regelen, en de Conferentie kwam inzake de grenskwesties niet verder dan een bevestiging van de afspraken van *Teheran*. Gesprekken over het verschil van inzicht werden verschoven naar een uitvoeringscommissie, die met de opdracht belast diende te worden om de argumenten voor verschillende grensvisies verder uit te werken, ten behoeve van de agenda voor de volgende conferentie. De Sovjetunie verzette zich niet tegen de oprichting van zo'n commissie, maar achtte het niet opportuun haar nu al in te stellen. Zij vervolgde haar politiek van het scheppen van voldongen - militaire - feiten.

Inmiddels was al op 1 januari 1945 het *Lubliner Comité* in Warschau⁶⁷ officieel als voorlopige Poolse nationale regering geïnstalleerd, en naast het militaire kreeg zij op 5 februari het burgerlijke gezag toegekend over alle reeds veroverde en nog te veroveren gebieden beoosten de Oder en de westelijke (Lausitzer) Neisse. Dat betekende de feitelijke annexatie door Polen en de Sovjetunie van bijna 115.000 km² Duits staatsgebied met 9,8 miljoen Duitse staatsburgers als inwoners.⁶⁸

3.b. Tsjechoslowakije

Tijdens de annexatie van het Sudetenland (1938) waren Sudetenduitse sociaal-democratische en communistische politici en vakbondsleiders eerst naar Praag gevlucht, en met de leiders van de Tsjechische partijen vluchtten zij, voordat overig Tsjechië in 1940 bezet zou worden, naar het buitenland. In Londen werd inmiddels een Tsjechoslowaakse exilregering gevormd onder Edvard Beneš⁶⁹. Naast 3.000 Tsjechen hadden minstens zoveel Tsjechoslowaakse Duitstaligen - Sudetenduitsers en Joden - zich als *émigré* in Engeland gevestigd. Het grootste van hun 'exilcomités' was dat van de *Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakei (DSAP)*, die zich nu *Treuegemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten (TsS)*⁷⁰ noemde. Om deel uit te kunnen maken van de Tsjechoslowaakse exilregering eiste Beneš vooraf hun volledige instemming met de uitgangspunten van zijn regeringspolitiek: een herstel van de grenzen van vóór de annexatie, en de uitwijzing van nationaal onbetrouwbare Sudetenduitsers. Omdat hij geen

⁶⁷ Stalin wees op 22 juli 1944 een Pools Comité van de Nationale Bevrijding aan als provisorische regering voor bevrijd Polen (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN*). De gebieden die door het Sovjetleger werden bevrijd kwamen, naast het Sovjet-militaire gezag, onder burgerlijk gezag van deze regering.

⁶⁹ *Edvard Beneš (1884-1948)* behoorde tot de Tsjechische Sociaal-nationale Partij (*Česká strana národně sociální*) en vluchtte in 1938 naar Londen waar hij leider werd van de Tsjechoslowaakse exilregering. In die functie herdefinieerde hij het Slowaaks tot Tsjechisch dialect en Tsjechen en Slowaken als varianten van de Tsjechoslowaakse natie, en nam een gaandeweg onverzoenlijker standpunten in tegenover de vier miljoen 'Duitsers en Hongaren' die hij collectief tot oorlogsmisdadigers veroordeelde en voor wie daarom geen plaats meer kon zijn in een naoorlogse Tsjechoslowaakse natiestaat. Na de etnische zuiveringen met Sovjet-hulp doorgevoerd te hebben werd hij gedwongen de regeringsmacht over te dragen aan de communisten.

⁷⁰ Bachstein 1974 en Balling 1991: passim; Schmutzler 1992: tabelle 5a/b. De Duitse sociaaldemocraten behaalden op hun hoogtepunt in 1929 meer dan een half miljoen stemmen (ruim 30%) van het totaal door (Sudeten)Duitsers uitgebrachte stemmen. Na de *Anschluss*, tien jaar later, vluchtten 40.000 van hen naar het buitenland en werden 20.000 sociaaldemocraten en ook dissidente SdP-ers (zie Hoofdstuk IV, noot 202) geïnterneerd en na processen wegens verraad tot concentratiekampstraf veroordeeld.

duidelijkheid gaf werd over de criteria waarmee deze onbetrouwbaarheid vastgesteld zou worden, vreesde de *TsS* een collectieve afrekening waarvoor zij de verantwoordelijkheid niet wilde dragen. *TsS* voorman Wenzel Jaksch stemde wel in met het principe van de staatsburgerlijke ontrecting van nazimisdadigers en collaborateurs, maar dan wel op een basis van persoonlijke veroordelingen. Om een herleving van de vooroorlogse nationaliteitenstrijd te voorkomen, stelde hij voor de Sudetenduitse bevolking in een aantal kantons te concentreren en deze een autonomie naar Zwitsers model te geven. Beneš bood hem op grond van deze standpunten op 11 december 1940 nog enkele senaatszetels aan, maar ze zouden niet ingenomen kunnen worden omdat nationalistische Tsjechen in de regering geen Sudetenduitsers in hun midden wilden accepteren. In het verloop van de gesprekken zag ook Jaksch van een toe te kennen persoonlijke zetel af, omdat de uit te wijzen aantallen Sudetenduitse ‘landverraders’ door de exilregering werden berekend op tweederde deel van alle Sudetenduitsers in januari 1942, en omdat de regering daarbij een collectieve in plaats van een individuele veroordeling stelde als rechtsgrondslag voor hun onteigening en uitwijzing.⁷¹

De Tsjechische verzetsbeweging in het bezette Protectoraat, radicaliseerde onder de Duitse terreur steeds meer, en eiste dat in een naoorlogs Tsjechoslowakije aan een Duitse minderheid geen plaats meer gegeven zou worden. De Poolse exilregering drong ook aan op een radicale opstelling zoals die van de Tsjechische exilregering, als een versterking van haar eigen voornemens tot grootschalige verdrijving van Duitsers in de door haar na de oorlog van Duitsland te annexeren gebieden.

Toenemende argwaan zou vervolgens het gesprek tussen de regering en *TsS* gaan beheersen. De *TsS* zag zich in deze atmosfeer gedwongen om de belangenvertegenwoordiger te worden van de Sudetenduitsers als etnische groep, en adviseerde het in Engeland georganiseerde Sudetenduitse verzet op 18 april 1943 om zich wel in dienst te stellen van de Britse militaire autoriteiten, maar tegelijk afstand te nemen van een nationaal-Tsjechisch exilleger, omdat dat na de bevrijding zou overgaan tot etnische zuivering. Met deze standpunten maakte de *TsS* zich voorgoed onaanvaardbaar in de ogen van de Tsjechoslowaakse exilregering en negeerden voortaan ook de Geallieerde regeringen de standpunten van dit comité.⁷²

Het *Verdrag van München* was al op 2 juli 1942 door de westelijke Geallieerden ongeldig verklaard, en daarmee ook de Duitse annexatie van Sudetenland. De Sudetenduitsers moesten derhalve *de jure* voorlopig weer als Tsjechoslowaakse staatsburgers worden

⁷¹ *Wenzel Jaksch (1896-1966)* voorzitter van de Sudetenduitse sociaaldemocraten, week in 1939 uit naar Engeland en was na de oorlog voorzitter van de *Bundesversammlung der Sudetendeutschen Landmannschaft en de Bund der Vertriebenen* in de BRD.

De verkiezingen werden in het Interbellum in toenemende mate bepaald door intimidatie van nationaalsocialistische ordetroepen. Na een fusie met de Boerenpartij en de Christelijk-sociale Partij stemden in 1935 58% van de Sudetenduitse opgekomen stemgerechtigden op Henlein's partij. In de literatuur wordt voor deze uitslag als regel 62% opgegeven maar daarbij is sprake van een door zowel nationaalsocialisten als hun tegenstanders gewenste maximalisering omdat zij dit percentage berekenden op het totaal van de, op Duitse partijen, uitgebrachte stemmen, niet-stemmers niet meerekenden evenals het tiende van de ‘Duitsers’ *c.q.* Sudetenduitsers die wel gestemd maar gekozen hadden voor niet-Duitse partijen (met name de communistische partij). De SdP zou overigens na de annexatie in 1938 opgeheven worden en 39% van haar leden werden toen ‘als opportunisten’ gediskwalificeerd voor een directe lidmaatschapsoverdracht van de *SdP* naar de *NSDAP*.

Wiskemann 1938: 197-207; Schmutzler 1992: 353-’60; Lemberg 2001: passim; 377/8; Brandes 2004: 232.

⁷² Brandes 1988: 50-61.

beschouwd. Als hun staatsgezag erkenden de Geallieerden de Tsjechoslowaakse exilregering die het recht werd toegekend na de oorlog tot berechting en uitwijzing van collaborateurs over te gaan. Het *TsS* kwam daarmee definitief buiten spel te staan.⁷³

De studie van de Britse *Foreign Relations and Press Service* van 26 januari 1943 conformeerde zich aan de Tsjechische standpunten van september 1941. Op 3 april verklaarde Churchill tegenover Beneš zijn instemming met de staatsburgerlijke ontrecting en uitwijzing van de bewoners van het Sudetenland als Duitse staatsburgers *c.q.* vreemdelingen.⁷⁴

De Amerikaanse regering kwam tijdens de oorlog niet tot een duidelijke uitspraak over deze kwestie, hoewel president Roosevelt persoonlijk, maar anders dan in het geval van de Duitsers in de door Polen te annexeren provincies, in dit geval wel een voorstander was van radicalere verdrijvingsplannen.

Stalin zou zijn instemming met een radicale verdrijving van de Sudetenduitsers al in de loop van 1942 aan de Tsjechoslowaakse exilambassadeur in Moskou betuigd hebben. Op 11 december 1943 stemde hij tegenover hem nogmaals in met de totale uitwijzing, maar de exilregering was zich bewust van de tegenprestatie die de Sovjetunie zou verlangen in de vorm van een sociaal-politieke nieuwe orde, en wilde voorlopig met gematigder voorstellingen van zaken bij de westelijke Geallieerden een vertrouwensbasis in stand houden.

⁷³ Prinz 1975: *passim*; Křen, Kural & Brandes 1986: 114-'32; Brandes 1988: 50-61, 110-'7, 230-'5, 393-415; Henke 1995: 71-'9.

⁷⁴ In 1940 verscheen een eerste studie van J.D. Mabbot en in 1943 werd een uitwerking daarvan ten behoeve van het *Foreign Office* gemaakt door J. Troutbeck waarin de oplossing van het Sudetenduitse minderhedenprobleem door een 'transfer' uitvoerig werd besproken en de consequenties daarbij gedetailleerd werden beschreven. Het Britse oorlogskabinet sprak zich op 8 oktober 1943 uit voor een loskoppeling tussen de schuldvraag van de Sudetenduitsers, en de voorwaarde van nationaal-politieke stabiliteit in het naoorlogse Tsjechoslowakije. Op grond van individuele schuld zou het deel van de Sudetenduitsers dat verwijderd kon worden, immers te gering worden en een instabiele situatie scheppen. Alleen radicale oplossingen op een korte termijn konden rust en orde bewerkstelligen. De afstand van enkele homogeen Duitstalige regio's (Egerland-Marienbad, waarvan ook in 1919 sprake was geweest) zou de druk van de zuivering getalsmatig kunnen beperken. Het lanceren van deze en weer andere voorstellen had een grillig maar onafwendbaar radicaliserend verloop. Het Tsjechische standpunt was in augustus 1940 nog geformuleerd als de uitwijzing van 250.000 Sudetenduitsers als 'nazistische landverraders', en de beperking van de rechten van overige Sudetenduitsers tot drie zeer overwegend Duitstalige districten in het noordwesten van Bohemen. De gesprekken tussen Beneš en Jaksch leidden in de herfst tot een aanvaarding van deze principes. Een jaar later, in september 1941, werd in de Tsjechische plannen al gesproken van één miljoen 'Sudetenduitse landverraders' die het land uitgezet dienden te worden. In januari 1942 leek Beneš hierop weer een stap terug te doen door van Jaksch, in ruil voor een plaats in zijn regering, instemming te eisen met de uitwijzing van 600 tot 700 duizend Sudetenduitse landverraders: nazipartijleden, en degenen die zich in dienst van de bezettingsmacht hadden gesteld, dus collaborateurs, ambtenaren en intellectuelen. Het criterium 'landverraad' werd daarbij opgerekt tot 'directe en indirecte schuld en medewerking aan het nazibewind'. In het Sudetenland betrof dat ook iedereen die voor dienstplicht was opgeroepen of anderszins in overheidsdienst werkte, omdat deze diensten na de annexatie waren gelijkgeschakeld met de nationaalsocialistische partij.

In oktober sprak Beneš opnieuw van één miljoen uit te wijzen Sudetenduitsers, nu gecombineerd met de eventuele afstand van de noordwestelijkste regio - het Egerland/ Chebsko - dat Tsjechoslowakije bovendien van nog eens een half miljoen Sudetenduitsers extra zou verlossen. Daarbij sprak hij de verwachting uit dat ook 300 tot 400 duizend nazi's al vóór de komst van de bevrijdingslegers op de vlucht zouden slaan. De naar schatting 700 duizend Sudetenduitsers die dan nog als 'aanvaardbaar' zouden zijn overgebleven, wilde de Tsjechoslowaakse republiek geen minderhedenrechten meer toekennen. Verspreiding van dit restant door het land over alle gemeenten zou voorkomen dat er nog districten overbleven met een Duitstalige meerderheid of een Duits gemeenschapsleven. Lemberg 2001: *passim*.

Een aanzienlijk deel van de Tsjechische exilpolitici was er in de loop van 1943 niettemin al van overtuigd dat alleen een bevrijding door de Sovjetlegers de mogelijkheid zou bieden om radicale zuiveringen door te kunnen voeren.

Beneš kon op twee borden schaken en waar hij in zijn diplomatie bij Stalin steeds meer steun voor een radicale oplossing leek te krijgen, moest ook Churchill opschuiven. Op 1 december 1943 werd nu het concept voor de nationale wederopstanding vormgegeven als dat van een ‘zuiver Slavische natiestaat’. Op 16 december zou hij het programma daarvan als volgt formuleren: “*De vernietiging van Duitsland verschaft ons een unieke historische gelegenheid om onze staat op een radicale wijze van het Duitse element te zuiveren [...]. Alle Duitsers [...] moeten uit Tsjechoslowakije verdreven worden.*”⁷⁵ Om de voorstellingen

⁷⁵ Begin 1945 wilde de Tsjechische regering nog praten over een kleine gebiedsoverdracht aan Duitsland: de grenssteden Eger/ Cheb, Friedland/ Frýdlant, Rumburg/ Rumburk en Warnsdorf/ Varnsdorf en hun omgeving. Zie Spurný 2012: fig.1, 453. Na de Duitse capitulatie en in het vooruitzicht van verkiezingen sprak Beneš alleen nog over de ‘noodzakelijke liquidatie van het Duitse element’. In de decreten van 19 mei, 19 en 21 juni, 21 juli en 25 augustus 1945 worden ook de Hongaren in Slowakije aangeduid als bevolkingsgroep die te verwijderen of anderszins te ‘liquideren’ was. De tekst van de decreten en discussies over hun rechtsgeldigheid vindt men bij Timmermann, Voráček & Kipke 2005. *Zusammenfassung der umstrittene Dekrete*, in: de.wikipedia.org/wiki/Benes-Dekrete; Beneš c.s. Decree June 21, 1945. De discussie werd weer actueel in de jaren negentig in het proces van toetreding van de Tsjechische Republiek tot de Europese Unie. In 2002 verklaarde het parlement in Praag dat de decreten een onaantastbare en onvoorwaardelijk te handhaven rechtsgrondslag van de Tsjechische republiek waren. Dat zou volgens critici betekenen dat deze rechtsgrondslag was gebaseerd op wraakuitoefening in een collectieve veroordeling op grond van ‘ras’kenmerken. Ras en nationaliteit werden niet principieel onderscheiden ‘met de bedoeling dat de decreten alle toenmalige Tsjechoslowaakse staatsburgers betroffen die zich in de volkstelling van 1929 hadden opgegeven als behorende tot de Duitse of de Hongaarse ‘nationaliteit’. De ‘nationaliteit’ verwees in Midden-Europa overigens niet naar een nationale staatsburgerschap maar was een recht om vrij te behoren tot een etnische cultureel-collectieve identiteit van een ‘volksgemeenschap’ binnen een, in dit geval de Tsjechoslowaakse, staatsgemeenschap. Deze etnische identiteit gaf concreet een toegang tot minderhedenrechten: het gebruik van de eigen talen in bestuur, onderwijs en voor het gerecht. Dit recht bestond in de lokale bestuursseenheden (districten, gemeenten) waarbinnen minstens 20% van de bevolking behoorde tot de desbetreffende taalminderheid en was als zodanig niet in strijd met een overkoepelend Tsjechoslowaakse staatsburgerschap. Bij het *Verdrag van Lissabon* werden in 2009 alle EU-leden bij hun ondertekening ook verplicht *Handvest van de Fundamentele Rechten van de Mens* te erkennen, waarin dit nogmaals werd bevestigd. Tsjechië zou het verdrag dus niet kunnen ondertekenen zonder de decreten, die ermee in strijd waren, op te heffen, maar was daartoe niet bereid. Als voorwaarde voor ondertekening eiste het een *opt out* ten aanzien van het Handvest. Het *Europese Hof in Straatsburg* oordeelde desgevraagd dat de rechtsgeldigheid van de decreten alleen de periode 1945-1954 zou betreffen. Het in die periode toegepaste recht - collectieve veroordeling en ontrecting - werd weliswaar niet achteraf erkend, maar de gevolgen van de toepassing ervan werden in een toegevoegd artikel 295 van het Verdrag wel geneutraliseerd door te bepalen dat de EU zich geen recht toekende om te interveniëren in de reeds bestaande regelingen omtrent eigendomsrechten zoals ze golden in de afzonderlijke lidstaten. Dat kwam tegemoet aan de Tsjechische angst voor veroordelingen tot het schadeloosstellen van de omvangrijke onteigeningen. Overigens waren ook de decreet-artikelen 5, 12, 33, 71 en 108 in het geding. De Slowaakse Republiek had er geen behoefte aan voorwaarden te stellen voor haar ratificatie van het *Verdrag van Lissabon*. De aan het verdrag voorafgaande EU-discussie over de rechtsgeldigheid van de decreten van 1945 vindt men bij Nagengast 2003 en Harris 2004: 15-’7. *Zusammenfassung der umstrittene Dekrete*, in: de.wikipedia.org/wiki/Benes-Dekrete. Zie vooral decreten nr. 5 dd. 19-5-1945 en nr. 108 dd. 25-10-1945.

Kittel & Möller 2006: 561-’4. Blaive 2016: 172-’5 geeft de er aan voorafgaande overwegingen van de Tsjechische regeringsleiders. Naast de bezitsaanspraken van de Sudetenduitsers en de voormalige bewoners van de Duitse ‘oostprovincies’ kwamen ook aanspraken van de verdreven Italianen en Duitsers uit Slovenië en Kroatië en hun eventuele recht op teruggave van hun in 1945-’47 geconfisqueerd bezit op de agenda van de onderhandelingen over toetreding tot de EU van deze onafhankelijk geworden staten. Teruggave van geconfisqueerd bezit bleef buiten de - na oorlogse - orde maar principieel kon geen discriminerend onderscheid gemaakt worden tussen EU-burgers die bezit wilden verwerven in deze aspirant EU-lidstaten. Italië en Oostenrijk wilden niet aanvaarden dat hun burgers in dat opzicht werden achtergesteld bij andere EU-burgers, om de impliciete reden dat hen werd belemmerd om het in 1945-’47 achtergelaten onroerend goed ‘terug te kunnen kopen’, waar andere EU-burgers wel onbelemmerd onroerende goederen zouden kunnen verwerven.

van de westelijke Geallieerden niet teveel te verontrusten, presenteerde de exilregering in een memorandum van 23 november 1944 haar zogenaamde ‘Tienpuntenplan’, waarin zij deze radicale doelstelling enigszins leek te verzachten: over gebiedsafstand sprak zij niet meer, wel over een uitwijzing van 1,6 miljoen Sudetenduitsers, waarnaast er dan 800.000 zouden kunnen blijven. Dit was een - symbolische - verwijzing naar het derde deel van de Sudetenduitse kiezers dat bij de laatste vrije verkiezingen vóór annexatie op staatsloyale, voornamelijk Duits-sociaaldemocratische en communistische lijsten, zijn stem had uitgebracht. Zo’n selectie zou praktisch niet uitgevoerd kunnen worden, en het was dan ook niet de bedoeling een Sudetenduitse minderheid te laten voortbestaan. Daarom werd als voorwaarde gesteld dat de achterblijvers geen aanspraken meer konden maken op minderhedenrechten. Gedwongen verspreiding door het land zou hen in enkele generaties tot Tsjechen moeten assimileren.⁷⁶

4. De Sovjet-bezetting van de oostelijke provincies van Duitsland, en de Conferentie van Potsdam; vlucht en verdrijving van december 1944 tot augustus 1950

Het Sovjet-leger trok Duitsland binnen, om te beginnen in Oostpruisen, begin januari 1945. Nog voordien werd het Memelland veroverd en in augustus 1944 verlieten bijna 40.000 inwoners van Memel/ Klaipėda hun stad, die vervolgens militair bruggenhoofd werd. De autoriteiten in het gebied organiseerden evacuaties die tot oktober een deel van de plattelanders over de Memel brachten. Toen het front niet dichterbij kwam keerden velen weer terug. Nu vonden incidentele invallen in Oostpruisen plaats tot de grote inval in januari wanneer Sovjetleger op voldoende sterkte was voor het slotoffensief. Dat werd begunstigd door het stilzetten van de aanvoer van Duitse militaire versterking. Opdat alle capaciteit ingezet zou kunnen worden tegen de Geallieerde invasie in West-Europa werden op last van Hitler de oostelijke provincies overgelaten aan ter plaatse nog aanwezige troepen en een per 18 oktober 1944 te mobiliseren ongeoefende ‘*Volkssturm*’.⁷⁷

Het Memelland kwam in december 1944 in Sovjet-handen en de SSR-Litouwen werd toegezegd het gebied opnieuw in beheer te krijgen als opvolger van Interbellum Litouwen. De bevolking kon zich voor zover zij Litouws kon spreken als Litouws staatsburger

Zie: Bogusavljević 2000: passim; Tesser 2015: 15/6.

⁷⁶ Paikert 1962: 1-8; vanuit Tsjechisch standpunt: Luža 1964: passim; Brügel 1967: 428-’31; Schmid 1979 en Křen, Kural & Brandes 1986: 84-’8 en 124-’56; Slapnicka 1997: passim; voor Beneš’ citaat van 16 december 1943, zie Noskova 1999: 101; Glassheim 2000: 473-’86; Glassheim 2001 en Wiedemann 2007: passim. Bauer 2006: 41 geeft een citaat van Beneš dat daarover geen twijfel laat bestaan: “We moeten onze republiek ontduitsen Namen van regio’s en steden en dorpen, en gewoonten – alles wat ontduist kan worden moet in zijn Duitse vorm verdwijnen”.

⁷⁷ Een incidentele Sovjetinval, eind november 1944, in oostelijk Oost-Pruisen ging gepaard met het uitmoorden van de bevolking van Nemmersdorf (sinds 1946 Majakovkoje). De nazipropaganda documenteerde dit voor bioscoopjournaals om de Duitsers te motiveren tot uiterst verzet in de uitgeroepen *totalen Krieg*. Zie voor deze propaganda *Die Deutsche Wochenschau* Nr. 739 | 02.11.1944): vanaf 9:45. In Oostpruisen werd de dorpsgewijze organisatie van een vlucht voor het terugtrekkend front uit strafbaar gesteld maar zij was niet meer tegen te houden toen eind december nazi-autoriteiten zelf de wijk naar het westen namen met hun roerend bezit en daarvoor de weinige laatste beschikbare vervoermiddelen in beslag namen.

voordoelen, wat haar voorlopig van plundering en verkrachting vrijwaarde.⁷⁸

In Oostpruisen werd vlucht verboden en evacuatie niet georganiseerd. Wel begonnen nazi-autoriteiten zichzelf en hun families in veiligheid te brengen; voor de afvoer van zichzelf en hun roerend bezit naar het westen confisqueerden zij spoorwagens. Dat bracht bij de ‘achterblijvers’ een massale dorpsgewijs georganiseerde vlucht, lopend en met paard en wagen op gang.

Tot op het moment van de val van Berlijn traden Sovjetmilitairen met grote gewelddadigheid tegen de achtergebleven en op de vlucht ingehaalde burgerbevolking op.⁷⁹ De meeste mannen tussen de twintig en veertig jaar waren niet ter plaatse, maar bevonden zich als militair aan het zich terugtrekkende maar ook uiteengeslagen front, en velen waren daar al gesneuveld of krijgsgevangen gemaakt. De burgerbevolking bestond op het moment van de invasie dan ook vooral uit kinderen en ouden van dagen: 30% was jonger dan 14 en 15% ouder dan 60 jaar. Van de volwassenen was 90% vrouw. Mannelijke adolescenten werden als militairen beschouwd en geëxecuteerd, en vrouwen van alle leeftijden verkracht. Willekeurige executies vonden plaats in woede, wraak- en roofzucht, en bedreven onder dronkenschap. Degenen die zich verzetten tegen verkrachting en beroving of in paniek op de vlucht sloegen bij het zien van Sovjetsoldaten werden ter plaatse geëxecuteerd. Deze gewelddadigheden voltrokken zich op grote schaal vanaf januari tot in mei.

Veel dorpsgemeenschappen verdwaalden of keerden terug maar werden dan onderweg door het optrekkend front en door de Sovjet-luchtmacht uit elkaar geschoten. Honderdduizenden wisten voorlopige veiligheid te vinden in twee laatste militaire bruggenhoofden: in Samland (na 1945: *Semljandski poluoostrov*) en in het noorden van Ermland (Warmia). Enkele tienduizenden die daar over de bevroren Oostpruisische binnenzeeën, met name de Frische Nehrung (na 1945: *Mierzeja Wiślana*), naar de havensteden aan kust wilden komen, verdronken in de wakken, die de Sovjet-luchtmacht in het ijs bombardeerde. Het oorlogsrecht zou dat toestaan omdat verondersteld kon worden dat zich ook militairen onder de vluchtenden bevonden. De stadsbevolking probeerde, zo lang treinen nog reden, rechtstreeks het westen of de havensteden te bereiken om zich in te schepen voor een ontsnappingsweg over de Oostzee. Met een beroep op het oorlogsrecht bracht de Sovjetmarine met torpedo-aanvallen echter ook zulke vluchtschepen op zee tot zinken. In totaal

⁷⁸ Althans voorlopig want Litouwse milities gingen met confiscaties te werk om ruimte te scheppen voor kolonisten uit Litouwen. De stad Memel/ Klaipėda zou pas in februari 1945 als Duits militair bruggenhoofd ingenomen worden en, als oorlogshaven ingericht, bestemd worden voor de vestiging van een, in ruime zin, Russische bevolking. Een deel van de Memellanders vluchtte koloniegewijs in oktober 1944 voor de Sovjetinvasie uit en kwam uiteindelijk in het westen van Duitsland terecht. De Litouwse SSR-regering nodigde hen in 1947 uit terug te keren en tienduizend maakten daarvan gebruik. Vaak waren hun woningen bij terugkomst echter leeggeroofd en verwoest of door kolonisten uit Litouwen bezet. Het Litouwse verzet tegen de sovjetisering werd beantwoord met deportatie naar strafkampen. Tot 1960 vertrokken daarom ruim zesduizend Memellanders naar Duitsland. In totaal bleven al dan niet na terugkeer 20.000, een vijfde van hun totaal, in het Memelgebied achter en om zich te moeten verhouden met enkele tienduizenden nieuwkomers uit de Sovjetunie. Hermann 1993: 52-’8; Vareikis 1995: 85 e.v.; Pölking 2013: 348-’85.

⁷⁹ Zoals in de zomer en de herfst van 1941 politieke executies uitgevoerd waren, toen 140 duizend leidinggevende Sovjetmilitairen en ambtenaren in de door de *Wehrmacht* veroverde gebieden op last van Hitlers *Kommissarbefehl* (zie Römer 2008: passim) waren geliquideerd, gebeurde dat nu op systematische wijze door medewerkers van het ‘Volkscommissariaat voor Binnenlandse aangelegenheden’ (*Narodnij Komissariat Vnutrennich Djel, NKVD*) met naar schatting 75 tot 100 duizend Duitse overheidsfunctionarissen en paramilitairen van *Volkssturm* en *Hitlerjugend*.

verdronken 30.000 vluchtelingen in de eerste maanden van 1945 in de Oostzee.⁸⁰ Een veelvoud van dat aantal werd echter slachtoffer van de bijzonder strenge winter waarin velen, vooral kinderen en ouderen doodvroren.⁸¹

Naar schatting waren in deze chaos vanaf begin januari tot eind april 1945 5 miljoen mensen uit de drie 'oostprovincies' - Oostpruisen, Pommeren en Silezië - onderweg. Uit Pommeren en Oostpruisen ontkwamen 2 miljoen: bijna de helft over de Oder en ruim de helft ontkwam per schip over de Oostzee, waarvan 210.000 het door de Wehrmacht bezette Denemarken bereikten. 40.000 zouden daar tot 1947 geïnterneerd blijven. Uit Silezië slaagden 1,5 miljoen van hen er in om over de Oder en de Lausitzer Neisse te komen. En evenveel vluchtten door het Reuzengebergte⁸² naar de Tsjechische en Sudetenduitse gebieden, die toen nog onder Duitse controle waren. Toen het Sovjetleger ook daar het gezag overnam kwamen zij in april en mei weer terug. Poolse paramilitairen wilden hun terugkeer blokkeren, wat dan weer tot confrontaties met de Russen leidde die geen chaos in Tsjechië wilden laten ontstaan nu daar de Sudetenduitsers voor deportatie werden geïnterneerd.

Inmiddels werd ook de achtergebleven Duitse bevolking in de aan Polen toegezegde gebieden geconcentreerd in stadswijken, kazernes, gevangenissen, kampen en fabrieksgebouwen, in afwachting van hun deportatie. Het arbeidsgeschikte deel werd door de Sovjetautoriteiten in de zomer geselecteerd voor werkkampen in de Sovjetunie, en vervolgens daarheen afgevoerd. In principe werden alleen nazi-functionarissen door de Poolse autoriteiten in afwachting van hun berechting in gevangenissen en kampen geïnterneerd. Om praktische redenen kwamen vele anderen uit de nabije omgeving daar ook terecht, omdat zij hun woningen moesten verlaten voor de eerste groepen binnenkomende Polen die op zoek waren naar huisvesting. In deze kampen werden overlevenden uit de nazikampen aangesteld als bewakers. Velen, vooral ouderen en kleine kinderen, stierven daar door mishandeling, ondervoeding en onbehandelde ziekten die een epidemische omvang aannamen.⁸³

De verovering van Duits staatsgebied ging gepaard met buitensporig seksueel geweld. Als

⁸⁰ In totaal waren meer dan duizend schepen en anderhalf miljoen opvarenden betrokken bij de evacuaties. Velen vertrokken vanuit Pillau (na 1945 Baltiejsk), en Gotenhafen (voor 1919 Gdingen, in 1919-1939 Gdynia, in 1939-1945 Gotenhafen, na 1945 Gdynia). Uit Pillau bereikten overzee bijna een half miljoen vluchtelingen westelijker Oostzee-havensteden in Noord-Duitsland en Denemarken.

Minstens evenveel vluchtelingen scheepten zich in Gotenhafen in. De grootste zeeramp was de torpedering op 30 januari 1945 van het passagiersschip *Gustloff* met 9.000 vluchtelingen. Bij de torpedering van twee andere schepen - de *Steuben* op 10 februari en de *Goya* op 16 april 1945 - kwamen 15.000 vluchtelingen in zee om. In totaal verdronken 33.000 vluchtelingen op Duitse schepen in de Oostzee. Daarnaast ook 7.000 concentratiekampgevangenen uit het KZ-Neuengamme die bij de nadering van de Geallieerden door de *SS* werden verscheept naar de Oostzee bij Lübeck. Daar werden de betrokken schepen - de *Cap Arcona* en de *Thielbek* - op 3 mei 1945 door de *Royal Air Force* getorpedeerd. Garbe&Lange 2005:passim.

⁸¹ In sommige steden waar vluchtelingenmassa's zich ophoopten, werden ze door Brits-Amerikaanse bombardementen getroffen en daarbij kwamen tienduizenden om. In de regio Dresden moet het aantal aanwezige vluchtelingen uit Silezië ten tijde van het bombardement op minstens een half miljoen worden geschat. Zij waren niet, zoals de burgerij van de stad, administratief geregistreerd en hoeveel er van hen in de centrum van de stad verbleven en daar blootgesteld waren aan de vuurstorm van de bombardementen moet bij een schatting blijven die het totaal aantal doden tussen de 30 en de 40 duizend brengt.

⁸² Het Reuzengebergte scheidde vanouds Silezië van Bohemen en Moravië (na 1938 het Sudetenland). De Duitse, Poolse en Tsjechische benamingen zijn: Riesengebirge/ Karkonosze/ Krkonoše.

⁸³ Dralle 1991: 236-339; Chiodo 1993: 206 e.v.; Knopp 2001: 301/2; beeldmateriaal in G. Knopp, *Die grosse Flucht*, DVD Universum Film GmbH&Co 2004.

we de cijfers beperken tot de Duitse bevolking beoosten de Oder en de Neisse, werden daar 1,4 miljoen vrouwen en meisjes verkracht door Sovjetmilitairen. In de Sovjet-bezettingszone (SBZ, het latere Oost-Duitsland) ondergingen 0,5 miljoen en in Berlijn 100.000, in totaal dus twee miljoen vrouwen en meisjes, dit seksuele geweld. Een derde van dit aantal bestond uit ongehuwde onvolwassenen.⁸⁴

⁸⁴ Om dit seksuele geweld in een bredere context te kunnen beoordelen, zijn alleen onvolledige en betwiste cijfers beschikbaar. Dat geeft aan opportunisme de kans om er ideologisch-propagandistische voorstellingen van zaken mee naar voren te brengen.

De massaverkrachtingen, die in Oostpruisen begonnen, zijn niet geregistreerd omdat veel slachtoffers het niet overleefden en later in het totaal van de omgekomenen zijn opgenomen. Reichling extrapoleerde voor de Sovjet-bezettingszone (SBZ, de latere DDR) en Berlijn betrekkelijk exact geregistreerde gegevens, gebaseerd op ziekenhuisopnames en medische behandelingen. Hij kwam voor het gehele, door het Sovjetleger bezette gebied op een totaal van twee miljoen verkrachte vrouwen. De meerderheid van hen waren vluchtelingen die meestal al voor hun komst over de Oder en de Neisse slachtoffer waren geworden, waarbij na die komst het geweld vaak herhaald werd en pas in de zomer van 1945 afzwakte. In totaal werden 12% of 240.000 vrouwen bij verkrachting vermoord, of overleden ze later aan de gevolgen, of benamen ze zich naderhand het leven. 600.000 vrouwen werden zwanger, waarvan negen op de tien abortus onderging of niet-levensvatbare kinderen ter wereld bracht. Daaronder is een hoge kindersterfte en infanticide inbegrepen. Massaal werd illegaal abortus gepleegd en ook artsen en ziekenhuizen waren in strijd met de geldende wetten daartoe bereid. 60.000 verkrachte vrouwen brachten zogenaamde *Russenkinder* ter wereld. Dit aantal liep later in de Sovjetzone op tot 100.000 nadat ook andere relaties tussen Sovjetsoldaten en Duitse vrouwen ontstonden.

Seksueel geweld is een aan oorlogvoering inherente misdadigheid. Stalin zou het goedgekeurd en zelfs aanbevolen hebben, maar voor aan hem toegeschreven richtlijnen ter zake ontbreekt schriftelijk bewijs. Sovjetmilitairen die verkrachtingen door hun collega's trachten te verhinderen, werden wegens 'kleinburgerlijk humanisme' veroordeeld. Toen geslachtsziekten epidemisch uitbraken en de kracht van de Sovjet-bezettingmacht dreigden te verzwakken, ontstond de mythe van een door de nazi's georganiseerd complot, waartoe zij besmette Duitse 'lokvrouwen' ingezet zouden hebben. Seksuele omgang met Duitse vrouwen was sindsdien verboden maar hield niet op omdat disciplinaire straffen alleen na aanklachten incidenteel werden opgelegd.

In de staten, met name Hongarije en Slowakije, die als Duits bondgenoot tussen 1941 en 1945 Sovjetterritorium hadden bezet, verkrachtten de veroverende *c.q.* bevrijdende Sovjetsoldaten sinds de herfst van 1944 ook grote aantallen vrouwen. De historische en anti-Duitse solidariteit in het Oostblok zou onderzoek tot 1990 frustreren maar, na Berlijn met minstens 100.000, werden alleen al voor Wenen minstens 70.000 verkrachte vrouwen geregistreerd en voor Boedapest werd het aantal op 50.000 becijferd, zie Mark 2005: 188. Overeenkomstig seksueel geweld van Poolse, Tsjechische en Joegoslavische milities en partizanen in hun staten tegen de daar te verdrijven (vooral Duitstalige) minderheden is statistisch niet vastgelegd.

Het thema bleef lang onderbelicht als gevolg van de erop rustende schaamte en taboes. In de wetenschap dat de Sovjetsoldaten zich, in vergelijking met het gedrag van de westelijke Geallieerden, in uitzonderlijke mate aan Duitse vrouwen en meisjes en ook aan kampoverlevenden hadden vergrepen, is het onderwerp korte tijd in de propagandastrijd van het Westen tegenover de Sovjetunie uitgespeeld. Overigens werden in de westelijke bezettingszones van Duitsland ook vele aangiftes gedaan vanwege gewelddadige verkrachtingen gepleegd door 190.000 Amerikaanse, 50.000 Franse, 45.000 Britse en 25.000 anders-geallieerde militairen. In West-Duitsland werd aangifte vaak achterwege gelaten als te pijnlijk en schaamtevol, en in de Sovjet-bezettingszone was zij bovendien onverenigbaar met de officiële huldiging van de Sovjetsoldaat als bevrijder.

Tegenover het seksuele geweld van Sovjetsoldaten in de eindfase van de oorlog en daarna stond dat van Duitse militairen en hun bondgenoten in de daaraan voorafgaande periode 1939-1945 tijdens hun bezetting van Midden- en Oosteuropa. Relaties met vrouwen ter plaatse kwamen veel voor na 1941 in vooral de Baltische landen en de Oekraïne. Duitse militairen waren daar strafbaar in geval van verkrachting, en geslachtsverkeer met inheemse vrouwen gold daarbij als strijdig met de nazistische ideologie van 'rassenreinheid', maar werd ook gevreesd als besmettingsbron omdat soldaten door geslachtsziekten uitgeschakeld konden worden. Een op de drie soldaten raakte niettemin geïnfecteerd. De bezettingsautoriteiten verboden daarom de bestaande 'vrije' prostitutie en stonden deze alleen nog in door hen medisch gecontroleerde bordelen toe. Enkele honderden zogeheten *Militärbordelle* werden sinds 1941 in Polen en sinds 1942 in de bezette voormalige Sovjetgebieden ingericht. Om te beginnen werkten daar in Polen 10.000 en uiteindelijk in het gehele Duits-bezette gebied 50.000 vrouwen als prostituee volgens vast omschreven regels en onder medische controles. Deze 'vrijwillig' werkende vrouwen werden vervolgens aangevuld met 35.000 die zich onder dwang prostitueerden, zoals geïnterneerde vrouwen in *Lagerbordelle*, omdat zij dachten op deze wijze aan het kampregime te kunnen ontkomen. De bepaling van vrijwilligheid staat ter discussie omdat de grens tot dwang

De plunderingen waren in eerste instantie een persoonlijke buit voor de Sovjetsoldaten geweest, en deze kon met speciale expedities naar het vaderland worden afgevoerd. Toen de fronttroepen waren gepasseerd, diende het neerbranden van steden en dorpen of wat er van over was, echter geen strategische doelen meer. Toch ging dit soort verwoestingen door, totdat vanaf maart woonhuis- en kantoorinventarissen systematisch verzameld en naar de Sovjetunie gebracht konden worden, weldra gevolgd door ontmantelde industriële installaties. Nu ging het niet langer om persoonlijke wraakneming en plundering, maar om de compensatie voor de verwoestingen die de Duitsers in Rusland hadden aangericht.

De relatie met de Poolse autoriteiten was inmiddels verslechterd door het, na de capitulatie van Duitsland, zinloos vernietigen van infrastructuur en openbare gebouwen, en door het wegvoeren van alle bruikbare productiemiddelen en het vee naar Sovjetgebied. Ook spoorwegrails vielen daaronder. Polen moest vrezen dat het een gebied in handen zou krijgen, dat niet alleen van ongewenste mensen, maar ook van alle noodzakelijke en bruikbare voorzieningen ontdaan zou gaan worden. Op eigen initiatief organiseerden Polen strooptochten in de gebieden waar Sovjetgezag gold maar Pools gezag nog niet was geïnstalleerd.

Tijdens de *Conferentie van Potsdam*, die op 17 juli 1945 begon, zou de herstelbetalingskwestie de hoogste prioriteit krijgen en de annexatiekwestie een marginaal punt blijven. Dit punt moest aan de orde komen toen de Geallieerde bezetters besloten om in Duitsland een burgerlijk gezag te herstellen onder Geallieerde militaire controle. Maar zij waren het in het geheel niet eens over wat geografisch onder 'Duitsland' moest worden verstaan; voor de westelijke Geallieerden gold minstens Nedersilezië ten zuiden van de Oder als Duits te blijven gebied. Stalin verklaarde echter dat het proces van verdrijving van Duitsers zich spontaan en in een onstuitbare vorm aan het voltrekken was en eerst gewacht moest worden tot het tot stilstand was gekomen. Men moest de Tsjecho-Slowaakse autoriteiten bij het herstellen van hun gezag niet voor de voeten lopen. Bovendien zou naar zijn informatie in alle gebieden beoosten de Oder en de westelijke, Lausitzer Neisse de Duitse bevolking al in haar geheel weggevlucht of onderweg zijn naar romp-Duitsland. Polen zouden al massaal binnenstromen om hun plaatsen in te nemen. Dat zou een burgerlijk bestuur onder geallieerd toezicht niet noodzakelijk maken; het zou immers niet eens meer over een Duitse bevolking aangesteld kunnen, en daarentegen zeker door de nieuwe Poolse bewoners niet erkend en met geweld bestreden gaan worden.

Echter, aan de vooravond van *Conferentie van Potsdam* verbleven in de Duitse 'oostprovincies' van de eind 1944 daar gedomicilieerde 9,8 miljoen Duitse staatsburgers, er in augustus naar schatting nog 5,65 miljoen in hun woongebieden: een vierde van de oorspronkelijke bevolking van Oostpruisen, de helft van die van Pommeren en drievierde van die van Silezië. De overigen waren naar het westen gevlucht, of als krijgsgevangene of dwangarbeider naar het oosten gedeporteerd, waarvan ruim 2 miljoen naar werkkampen in

vaag en variërend was en in de tijd verschoof. Dat bracht ten aanzien van dit onderwerp na de oorlog enerzijds een taboeïsering en anderzijds een instrumentalisering en politisering van het thema op gang. Als wetenschappelijk verantwoorde studies mogen gelden: Sander & Jahr 1992: 54-73, 178-'90; Beck 2001: 409/10; Zeidler 2001: 421, 426-'30; Satjakow 2004: 45 e.v.; Gertjeanssen 2004: 154-252; Sommer 2008: passim; Mühlhäuser 2010: 144 e.v.; Behlau 2015, Röger 2015, en Stelzl-Marx&Satjukow 2015: passim. Gebhardt 2015: 23-38 geeft lagere aantallen in haar genuanceerde samenvatting van de standpunten die sinds 1945 ingenomen werden ten opzichte van 'seksueel geweld', en zij plaatst deze tegen de achtergrond van de ideologisch beladen discussies over collectief Duits daderschap in de oorlog, waarmee individueel Duits slachtofferschap buiten de orde leek gesteld. Zij komt zodoende tot een halvering van door anderen gegeven aantallen en relativeert daarbij ook de propagandistisch gemotiveerde verklaringen van het geweld in termen van vergelding en wraakneming. WD 1, 2021: passim.

de Sovjetunie; het aantal omgekomenen beliep na twee jaren een derde.⁸⁵ Bij gebrek aan concrete en actuele gegevens op dat moment, en om de discussie niet op dit punt op de spits te drijven, aanvaardden de westelijke Geallieerden de Sovjet-voorstelling van zaken dat er nog maar 3 miljoen Duitsers aanwezig zouden zijn. Zonder noemenswaardige discussie accepteerden zij in artikel IXb van het akkoord de overdracht door de Sovjetunie van het burgerlijk gezag beoosten de Oder en de Neisse aan Polen. Om daarmee niet op voorhand de Poolse soevereiniteit over deze gebieden te hoeven erkennen, wilden de westelijke Geallieerden alleen spreken van een ‘voorlopig bestuurlijk beheer’ door de Poolse staat. Daarmee werd de Oder-Neisse grens een voorlopige ‘administratieve bestuursgrens’ (*territories under Polish administration*), die zou gelden tot het moment dat de komende vredesconferentie de nieuwe soevereine staatsgrenzen had vastgelegd. De opvatting van de Sovjetunie bleef echter dat de overdracht van de soevereiniteit al besloten lag in de annexatieplannen van Jalta, dat zij nu alleen maar feitelijk werd geformaliseerd, zodat de kwestie betreffende het precieze tracé van de nieuwe staatsgrens later nog aan de orde gesteld kon worden. En omdat deze in Jalta met de aanduidingen ‘Oder en Neisse’ al was aangegeven, zou het dan slechts om enkele praktische en strategische grenscorrecties kunnen gaan.

De Britse voorstellingen van een staatkundige reorganisatie van Midden-Europa waren tot dusver steeds uitgegaan van, wat genoemd werd, een transfer van 6 miljoen Duitsers. Churchill realiseerde zich de consequentie dat het dus nu, alleen al voor de Duitse staatsburgers uit het beoosten de Oder en de westelijke Neisse gelegen gebied, om enkele miljoenen mensen meer zou gaan, die grotendeels naar de bezettingszones van de westelijke Geallieerden afgevoerd zouden gaan worden. Hij protesteerde, zonder het tot een breekpunt te willen laten komen, tegen een *deal* die hij omschreef als een Poolse en Sovjet-winst in de omvang van een kwart van het Duitse landbouwproductiegebied, waartegenover de kosten van de ontvolking van deze gebieden - *8 million hungry mouths* - op rekening van de westelijke Geallieerden werden geschoven. Het Britse standpunt stelde zich op ‘een ruime compensatie’ met Duits gebied voor Polen, dat zijn oostelijke provincies zou moeten afstaan omdat Rusland ten aanzien van zijn annexaties tot geen concessie bereid was.⁸⁶ De Verenigde Staten, die minder bereid waren om de geografische Sovjet-eisen in te willigen, kwamen op een geheel andere basis, en na enige verwarring, op 30 juli plotseling tot toestemming in de bestuursoverdracht aan Polen. Dit gebeurde na bilateraal overleg, waarin de Sovjetunie haar herstelbetalingseisen, waar deze het Roergebied betroffen, en dus ingrepen in de westelijke bezettingszone, had versoepeld.⁸⁷

⁸⁵ Grube&Richter 1980: 232-3 (tabellen); Graml 1985: 92-104; Persson 2001: 90/1.

⁸⁶ De overwegingen van de Britse regering geeft Naimark weer in 2001: 108-’11. Van de Duitse zuivel-, graan-, aardappel-, bieten-, kool- en wortelproductie en de veeteelt en paardenfokkerij kwam voor 20 tot 30% van de productie uit de Duitse ‘oostprovincies’, zie Rhode 1955: 155-’78. In Geallieerde ogen kreeg Polen dit voedselpotentieel zonder het, althans voorlopig, voor zijn eigen bevolking nodig te hebben en zonder voldoende arbeidskrachten te hebben om het te kunnen produceren. Dit was een reden om tot landarbeid geschikt geachte Duitsers tot na de oogst van 1946 vast te houden. Ziekten, kinderen en ouden van dagen werden daarom in deze periode bij voorkeur voor deportatie aangewezen.

⁸⁷ Als schadeloosstelling voor de verwoestingen die de Duitse bezetting in de Sovjetunie had aangericht, werd 56% van het Duitse nationale vermogen opgeëist. Een derde daarvan konden confiscaties van industriële en spoorwagematerialen in de Sovjet-bezettingszone (SBZ) opleveren. De westelijke Geallieerden meenden dat de overige 20-25% door de Sovjetunie uit de nu door haar aan Polen onder administratieve controle gestelde gebieden gehaald diende te worden, maar de Sovjetunie bestempelde dat als compensatie voor Polen zelf - hoewel Sovjettroepen deze gebieden op dat moment op grote schaal aan het leeghalen waren - en eiste in een memorandum van 30 juli de ontbrekende 20% alsnog op uit de bezettingszones van de westelijke Geallieerden.

Echter, in de akkoorden van de *Conferentie van Potsdam* op 2 augustus 1945 ratificeerden de westelijke Geallieerden in artikel VI alleen annexatie door de Sovjetunie van de noordelijke helft van Oostpruisen met de stad Königsberg. Zij lieten in artikel IXb de soevereiniteitsbepaling van het geheel van de onder Pools bestuur gestelde Duitse ‘oostprovincies’ – Pommeren, Silezië en zuidelijk Oost-Pruisen - over aan de beslissing van een komende vredesconferentie.⁸⁸ Deze gebieden Een al in Jalta voorgestelde *Intergeallieerde Adviescommissie* zou de voorbereiding van de grenswijzigingsvoorstellen voor die vredesconferentie op zich dienen te nemen. De Sovjetunie verklaarde dat een bilateraal Sovjet-russisch-Poolse uitvoeringscommissie dit werk veel beter op zich kon nemen, nu de gebieden in kwestie feitelijk onder controle van beide landen stonden, en onder die beperking zagen de westelijke Geallieerden af van verdere medewerking.

De *Conferentie van Potsdam* stemde er in artikel XIII mee in dat nader in omvang te bepalen zogenoemde ‘Duitse bevolkingsdelen’ in Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije *in an orderly and human manner* verwijderd konden worden. Tijdens de conferentie gaf Stalin aan dat er geen Duitsers meer in de ‘oostprovincies’ aanwezig waren, terwijl Churchill vermoedde dat het er nog 2,5 miljoen zouden kunnen zijn. In werkelijkheid waren het er twee keer zoveel. Een discussie daarover kwam niet op de agenda. Door de ‘Geallieerde Controleraad’ werden op 20 november 1945 de aantallen betrokkenen in een uitwijzingsplan gepreciseerd: uit Polen mochten 3,5 miljoen, uit Tsjechoslowakije 2,5 miljoen, uit Hongarije 0,5 miljoen, en uit Oostenrijk 0,15 miljoen ‘Duitsers’ verwijderd worden tot een totaal van 6,65 miljoen. In de veel literatuur worden deze getallen nog steeds aangehouden, overigens zonder een feitelijke basis te hebben.⁸⁹

Hoewel Polen als staatsgebied geografisch niet bij verdrag was vastgelegd, interpreteerden de Sovjetunie en de Poolse regering ‘Polen’ als het geheel van gebieden die op dat moment onder hun bestuurlijke autoriteit stonden. Zij beschouwden de voormalig Duitse ‘oostprovincies’ niet als bezet, maar als geannexeerd. Het volkenrecht, *i.c.* oorlogsrecht, kon daarmee niet de daar wonende bevolking beschermen. Opdat zij geen beroep zou kunnen doen op het volkenrecht, werd zij niet als vluchtelingen erkend en kreeg zij evenmin het optierecht voor het Poolse *c.q.* Sovjet-staatsburgerschap. Zij kwam zodoende in een rechteloze positie te verkeren, als ‘buitenlander en vreemdeling’, een status die haar op 13 september formeel toegewezen werd, zodat zij volgens het Poolse en het Sovjet-staatsrecht uitgewezen kon worden.⁹⁰

De Amerikanen wilden, in de hoop dat Polen zich buiten de Sovjet-invloedssfeer zou kunnen houden, de Poolse belangen niet bruuskeren, en zij besloten de kwestie niet hoog op te spelen. Toen de Sovjetunie op dat moment alleen geneigd was om als ruilobject voor het ontmantelen en naar Rusland overbrengen van industrie-installaties in het Roergebied, de terugtrekking van de nieuwe grens in een deel van Nedersilezië langs de Oder tot voorbij Breslau te overwegen, besloten de Amerikaanse diplomaten in deze ‘ruil’ niet mee te gaan en de kwestie Nedersilezië te laten rusten. Daarmee aanvaardden zij de Lausitzer Neisse als begrenzing voor Polen. Zie Ramonat 1993: 33-’7; Persson 2001: 95; Kibelka 2016: 50-66.

⁸⁸ Op 23 mei werd de annexatie van noordelijk Oost-Pruisen een feit, maar Sovjetroepen bleven aanwezig ten zuiden van de nieuwe grens en confisqueerden daar op eigen gezag vee, bedrijfs- en woonhuisinventarissen en ook spoorrails. Conflict met het provisorische en nog ineffectieve Poolse gezag bleven tot ver in 1946 voortduren (zie Lehndorff 1961: *passim*). Inmiddels werd het bestuur over deze gebieden ‘voorlopig Pools’ en de gebieden zelf ‘voormalig Duits’ genoemd. In Westduitse teksten heetten deze gebieden tot in de jaren zeventig *zur Zeit unter polnischer Verwaltung*.

⁸⁹ Persson 2001: 117.

⁹⁰ Müller&Simon 1959: 308/9; Persson 2001: 122-’35. De bepaling van een contingent uit te wijzen Duitsers uit Oostenrijk was symbolisch, en geeft aan dat de westelijke Geallieerden deze staat niet wilden beschouwen als een integraal deel van het ‘Groot-Duitse Rijk’, maar als een door Duitsland bezet en geannexeerd soeverein

De organisatie van een definitieve vredesconferentie is na die van Potsdam niet meer tot stand gekomen. Een struikelblok voor de Sovjetunie was de eis van de westelijke Geallieerden dat de Middeneuropese staten aan zo'n conferentie met in vrije verkiezingen gekozen regeringen zouden gaan deelnemen. Ook het verloop van de Oder-Neisse grens zou daardoor - meer dan een halve eeuw lang - niet meer op de internationale agenda gekomen. Pas na het einde van de Koude Oorlog werd in 1990 de bestaande situatie, bij verdrag, door een soeverein en herenigd Duitsland, met Polen erkend. Vooreerst heerste een *status quo* politiek waarin het thema van de grenzen tot eind 1947 een formele rol kon spelen in het geregelde overleg tussen de Ministers van Buitenlandse Zaken: van 11 september tot 2 oktober 1945 in Londen, van 16 tot 26 december 1945 in Moskou, van 25 april tot 12 juli 1946 in Parijs, van 14 januari tot 25 februari 1947 in Londen en tenslotte van 10 maart tot 9 april 1947 in Moskou.⁹¹

Churchill's opvolger Clement Attlee en de minister van buitenlandse zaken Ernest Bevin namen bij deze discussies een gematigder, en meer met het Amerikaanse overeenkomend, standpunt ten aanzien van de Duitse gebiedsafstand in. De Amerikaanse president Harry Truman, zijn minister van buitenlandse zaken James Byrnes en zijn adviseur George Marshall ontwikkelden in verschillende orde van grootte verdelingsplannen voor het 'gebied onder tijdelijk Pools bestuur'.⁹² Als concreet voor Duitsland te behouden gebied kwam daarin steeds weer Nedersilezië naar voren, maar de Sovjetunie wilde op dit punt niet meer ingaan. Door het Poolse bestuur in feite te erkennen als openbaar gezag konden bedenkingen van de westelijke Geallieerden geen gezag meer krijgen.

Teneinde tegenvoorstellen te deraileren kwam de Poolse regering met een maximalisering van de expansieplannen zoals ze al voor 1940 waren ontwikkeld - de *Chrobry*-lijn tot Rostock-Berlijn-Dresden - in het licht waarvan de Oder-Neisse grens nu het karakter van een compromis kon krijgen.⁹³ Ondertussen werd tijdens de conferentie de verdrijving langs de Oder en de Neisse geïntensiveerd tot een kwart miljoen bewoners, om daarmee een van Duitsers vrije grenszone te kunnen scheppen, die snel en zonder veel oponthoud met Polen gevuld zou kunnen worden.

In een aantal campagnes, die vanaf de zomer van 1945 tot eind 1947 volgden, werden 3 miljoen in de annexatiegebieden achtergebleven Duitsers door de Poolse autoriteiten westwaarts gedeporteerd.

staatsgebied dat in 1945 weer als bevrijd gold.

⁹¹ Graml 1985: 89, 150-'64, 178-'95, in het bijzonder 186; Persson 2001: 88-90, 174-'88. *Chrobry* verwijst naar de Poolse en Boheemse hertog (piast) Bolesław I *Chrobry* (de dappere, 967-1025) die na zijn kerstening leenman van de Duitse koning werd en zijn gezag sinds 1013 enkele decennia over de Lausitz, Pommeren, Silezië, Moravië en Slowakije wist uit te breiden.

⁹² *Clement Attlee (1883-1967)*, Brits premier *Ernest Bevin (1881-1951)*, Brits minister van buitenlandse zaken *James Francis Byrnes (1882-1972)*, Amerikaans minister van buitenlandse zaken *George Catlett Marshall (1880-1959)*, Amerikaans generaal en nobelprijswinnaar.

⁹³ Gehrke 2001: passim. Piskorski, Hackmann&Jaworski 2003 maken een vergelijking tussen de elkaar spiegelende onderzoekprogramma's van de Duitse en Poolse wetenschap aangaande de nationaal-historische 'rechten' op de betrokken gebieden: de *Deutsche Ostforschung* naast de *Badanie Zachodnich Granic Polski* (onderzoek naar de westelijke Poolse grenzen). Zie ook hiervoor noten 48 en 49.

'*Chrobry*' verwijst naar de Poolse hertog (piast) Bolesław I *Chrobry* (de dappere, 967-1025) die na zijn kerstening leenman van de Duitse keizer werd en zijn gezag sinds 1013 tijdelijk over Lausitz, Pommeren, Silezië, Bohemen en over westelijk Slowakije wist uit te breiden. Na een lange erfopvolgingsstrijd slaagde hij erin om in 1024 de eerste soevereine koning van Polen te worden maar de westelijke veroveringen moest hij afstaan.

Eerst bleven deze achtergeblevenen tewerk gesteld bij landbouwwerkzaamheden en het ruimen van puin in de verwoeste steden. Wanneer nieuwe Poolse of Russische bewoners zich aandienen, moesten de achtergeblevenen hun huizen ter beschikking stellen. Vervolgens werden ze geconcentreerd in kampen en getto's om, afhankelijk van de transportmogelijkheden, hun deportatie af te wachten. De afvoer was beperkt omdat de Sovjetunie eerst zo veel mogelijk ontmantelde industrie-onderdelen naar het oosten wilde vervoeren, en daaronder ook de vervoermiddelen zelf, soms tot en met de spoorrails, begreep.

Verwarring schiep daarnaast de onduidelijke afbakening van het gezag tussen de militaire Sovjetautoriteiten en het Poolse burgerlijke gezag, waarbij de eersten er belang bij hadden dat de geannexeerde gebieden nog niet onder Poolse controle zouden komen, voordat ze leeggeplunderd waren. Dat verlengde het verblijf van de achtergebleven Duitsers, en hield de normalisatie tegen, omdat de lokale Poolse autoriteiten hun gezag moesten improviseren, ook in relatie tot de binnentreckende Poolse immigranten die zich voorlopig meer met sloop en afvoer van bouw materiaal dan met vestiging en opbouw bleven bezighouden, zolang zij niet wisten of Poolse gezagsuitoefening wel definitief zou worden.

De Koude Oorlog zou in toenemende mate de sfeer gaan bepalen en daarin kwam de laatste Ministersconferentie niet meer tot stand. Zo kwam de organisatie van de vredesconferentie op de lange baan terecht. Na de oprichting van de DDR als Duitse staat, op 7 oktober 1949, stelden Tsjechoslowakije en de DDR, waartussen geen grensproblemen meer bestonden, in de *Verklaring van Praag* (23 juni 1950) vast dat zij de uitwijzing van de Sudetenduitsers als 'onveranderlijk, rechtmatig en definitief opgelost' beschouwden.

Op 7 juli 1950 sloten Polen en de DDR het *Verdrag van Görlitz/ Zgorzelec*⁹⁴ waarin de *status quo* grens langs de Oder en de Neisse definitief als 'vriendschaps- en vredesgrens' werd gehuldigd. De uitwijzing van de Duitse bevolking was daarmee binnen het Oostblok internationaal gerechtvaardigd. Nu pas kon langzamerhand een nieuwe samenleving opgebouwd gaan worden in de door Polen zogeheten *Ziemie Odzyskane* (teruggewonnen gebieden).⁹⁵

⁹⁴ Von Münch 1971: 115-'8.

⁹⁵ In twee betekenissen: *hersteld* als Pools historisch legitiem bezit, en *herwonnen* na ontvreemding, omdat de Slavische hertogen van deze gebieden van 1003 tot 1135 met de eerste Poolse koningen leenheerlijke verbanden waren aangegaan (overigens gold dat niet voor Oostpruisen dat in de middeleeuwen niet door Slavische maar door Baltische stammen was bewoond). De Pommerse hertogen kozen in 1181 de Duitse koning boven de Poolse als hun leenheer. De Silezische hertogen (piasten) maakten die stap ook tussen 1163 en 1342, toen zij de Boheemse vorst, tevens koning van het Duitse Rijk, als hun leenheer kozen. Sinds 1310 kwamen deze koningen uit het geslacht Luxemburg en vervolgens uit dat van Habsburg en die laatsten bekleedden erfelijk daarna ook het keizerschap van het Heilige Roomse (Duitse) Rijk. Pommeren en Silezië werden na een lange tussenperiode onder Zweden resp. Oostenrijk (Habsburg) uiteindelijk provincies van Pruisen: Pommeren in 1648 en Silezië in 1742-1763 (zie ook Hoofdstuk IV, § 5c-d-e). Wojciechowski 1947: 443-'52 en map p. 449; Jeismann 1980 met daarin bijdragen van G. Labuda: 40/1, B. Zientara: 49/50 en R. Heck: 71-'5. Jefferson 2016: 97-108, geeft een overzicht en analyse van de overwegingen die tot een nieuwe Poolse *invented history* van de geannexeerde gebieden leidden, en beschrijft de wijze waarop deze door de Poolse overheid werd geïmplementeerd in media, onderwijs en onderzoeksprogramma's. Hij wijst er op dat daartegenover verwijzingen naar de Poolse historische achtergronden van de, door de Sovjetunie geannexeerde oostelijke Poolse provincies, als taboe vermeden moesten worden. Voor de nationale identificering van de Pools-moedertalige bevolking en deels ook van de Duits-tweetaligen in de 'herwonnen gebieden' werden zij gedefinieerd in termen van 'te bevrijden Poolse broeders, d.w.z. mensen met Pools bloed, vergiftigd door Duitse indoctrinatie en misleiding in kerk en onderwijs gedurende een eeuwenlange Duitse bezetting'. Zij zouden door een nationale heropvoeding teruggevoerd kunnen worden naar hun nationale oorsprong. Dit romantisch idealisme moest in de confrontatie met de vele miljoenen van deze achtergebleven Duitsers in 1945 echter plaats maken voor radicaal realisme. Dit stelde dat alle Duitstaligen

In totaal had Duitsland, Memelland en Danzig daarbij inbegrepen, ruim 118.300 km², daarmee 24% van zijn vooroorlogse staatsoppervlak verloren en ruim 7 miljoen daarop gedomicilieerde staatsburgers als vluchteling op het resterende Duitse grondgebied opgenomen. Ruim één miljoen waren voorlopig achtergebleven omdat hun etniciteit als Pools werd gekwalificeerd.

5. Statistische becijfering voor de gezuiverde Duitse oostprovincies: Oostpruisen, Achter-Pommeren, Neder- en Oppersilezië, inbegrepen Danzig en Memelland

De omvang van vlucht en deportatie tussen 1944 en 1950 is slechts globaal te becijferen. Niet alleen de autochtone woonbevolking was erdoor getroffen, ook 825.000 *Luftkriegsevakuierte* stedelingen uit het westen en midden van Duitsland die naar de Duitse ‘oostprovincies’ waren overgebracht, waren erbij betrokken. Anderhalf miljoen dienstplichtige militairen uit deze gebieden waren daarentegen in 1944 grotendeels niet in persoon aanwezig. Voor zover zij bij de Duitse capitulatie nog in leven waren, en ook de Sovjet-gevangenschap overleefden, werden zij tot in de jaren vijftig rechtstreeks naar Duitsland uitgewezen.

In onze becijferingen over de verdrijving zullen we uitgaan van alleen de op dat moment in deze gebieden gedomicilieerde bevolking: bijna 9,8 miljoen mensen, waarvan er in juni 1945, op het moment dat in ‘Potsdam’ toestemming werd gegeven tot de, met een toen nog niet bestaand woord, *ethnic cleansing* van deze provincies, 4,4 miljoen ter plaatse aanwezig waren. Een aantal dat na de conferentie in augustus weer toenam tot 5,65 miljoen, nadat grote aantallen vluchtelingen uit de Tsjechische provincies en uit de gebieden ten westen van de Oder en de Neisse teruggestuurd werden.

Omdat zij vreesde dat in Potsdam tot een temporisering en fasering van het verdrijvingsproces zou worden besloten, begon de Poolse regering de nieuwe grensgebieden onmiddellijk beoosten de Oder en de Neisse met een ongeorganiseerde verdrijving van de bevolking leeg te maken, zodat al voordat de grootmachten in Potsdam bijeen zouden komen, een van Duitsers ‘vrije’ zone geschapen zou zijn. Regeringsdecreten hadden al op 2 en 6 mei het totale bezit van de bevolking beoosten de Oder en Neisse onteigend en aan de Poolse staat vervallen verklaard. Daarna en tot in juni verdreef een intensieve en snelle campagne de 250.000 Duitsers die in de westelijke grenszone, een strook van 50 tot 100 km. breed, nog in hun woningen verbleven. Daarmee was tegelijk controle mogelijk op de komende stromen vluchtelingen die de geannexeerde provincies wilden verlaten, en konden degenen tegengehouden worden die Oder en Neisse al over waren maar toch weer wilden terugkeren nu het Sovjetleger daar een geregeld gezag had gevestigd.

De beoogde snelheid van deze actie bracht buitensporig geweld met zich mee en die gewelddadigheid alarmeerde de westelijke Geallieerden. Vele opgejaagden lieten tijdens de vlucht het leven; precieze cijfers zijn voor de gehele grenszone niet voorhanden, maar voor de oostelijke *Kreise* van de zogeheten Neumark, die tot de provincie Brandenburg

nationaalsocialisten waren die ‘de Oder en de Neisse overgejaagd’ moesten worden, voorlopig uitgezonderd degenen die dienstbaar konden zijn aan Polen en degenen die de Poolse taal of een Pools dialect spraken en daarom heropvoedbaar geacht werden. Maar met alle middelen moest voorkomen worden dat op Poolse bodem ‘nesten van Duitsers zouden blijven voortwoekeren, als toekomstige bases van een vijfde kolonne van wraakzuchtige Hitleristen’. Zie een bloemlezing van deze voorstellingen van zaken bij Kulczynski 2001: 208-’13 en Kamusella 2010: 123-’31.

behoorden, en beoosten de rivier de Oder lagen, is berekend dat een derde van de bevolking is ‘verdwenen’.⁹⁶

De Sovjetautoriteiten blokkeerden eind juni verdere ‘wilde’ verdrijvingen door Poolse paramilitairen om hun standpunt op de komende conferentie niet in diskrediet te brengen.

De ruim 5,5 miljoen in juli 1945 nog beoosten de Oder en de Neisse aanwezige Duitse staatsburgers werden, voor zover zij niet bruikbaar waren in het binnenhalen en verwerken van de oogst van dat jaar en bij puinruimen, in afwachting van hun uitwijzing gaandeweg in voormalige nazi-kampen geïnterneerd. In daartoe aangewezen huizenblokken en wijken en ook in voormalige nazi-kampen moesten zij hun uitwijzing afwachten. Het Sovjetleger wilde voorlopig een groot deel van zijn behoeften aan voedsel uit de landbouw ter plaatse betrekken, en zorgde er al onmiddellijk in het voorjaar van 1945 voor dat doel, om achter het front, 60% van het akkerland in te laten zaaien. Een deel van de uit te wijzen bevolking werd daarom als landarbeider voorlopig vastgehouden tot na het binnenhalen van de oogst.

In de eerste helft van 1945 zijn in de Duitse ‘oostprovincies’ door de Sovjet-bezettingmacht, en later ook door de Poolse autoriteiten, 100.000 Duitsers om het leven gebracht, om uiteenlopende redenen: in oorlogshandelingen en standrechtelijk, omdat zij ervan verdacht werden nazi-functionaris te zijn geweest, als zij bij hun aanhouding vluchtten, zich tijdens de plundering van hun huizen verzetten of de verkrachting van hun vrouwen en dochters poogden te voorkomen. De gewelddadigheden en executies waren willekeurig en dronkenschap speelde er als regel een rol in.

200.000 formeel van actieve nazi-dienst verdachten, waaronder 160.000 Duitsers, werden opgepakt en kwamen in 1.255 Poolse strafkampen en 227 gevangnissen terecht, sommigen na veroordeling, maar de meesten willekeurig in razzia’s. Door lynchjustitie en slechte behandeling hadden na een jaar bijna de helft - 90.000 - het leven gelaten.⁹⁷ De Sovjetautoriteiten pakten daarnaast 230.000 Duitse burgers op, vooral jongere vrouwen en mannen, met de bedoeling om ze voor dwangarbeid naar de Sovjetunie over te brengen als dwangarbeiders ter compensatie van het in de oorlog gevallen arbeidspotentieel (*Reparationsverschleppte*). Zij werden naar Goelag-werkkampen gedeporteerd. De helft zou dat niet overleven. Van de 200.000 burger-dwangarbeiders uit Tsjechoslowakije, Hongarije, Joegoslavië en Roemenië zouden 60.000 die kampen niet meer levend verlaten. In totaal zijn van 375.000 naar de Sovjetunie gedeporteerden Duitse staatsburgers uit de annexatiegebieden, er de helft (169.000) in de kampen om het leven gekomen. De laatste overlevenden werden in de jaren vijftig naar Duitsland uitgewezen.⁹⁸

⁹⁶ Foreign Relations II, 1960: 208-’20, 305-’15, 552, 643-’9; Churchill VI 1950-1954: 321-’35, 561-’78; Truman I 1955: 252-’53, 292-302; Rhode&Wagner 1959: 271-322; Deuerlein I 1961: 117-’20, 140/1, 210-’2, documentteksten 352 en 355; Wagner 1964: 126/7, 152-’7, 162; Lehmann 1979: 40-53; Meissner 1993: 15/6, 20-’8; Persson 2001: 157, 120/1.

⁹⁷ Hirsch 1998: passim; recente Poolse opgaven komen overigens tot niet meer dan de helft tot driekwart van deze aantallen, zie Naimark 2001: 129/30. De 110.000 achtergebleven Duitsers in het noordelijk deel van Oostpruisen/ Oblast Kaliningrad werden ter plaatse tot dwangarbeid verplicht en daarbij kwamen 50.000 om.

⁹⁸ Naar de kampen, onder het Hoofddirectoraat voor Opvoedings- en Werkkampen (Goelag, *Glavnoje oepравlenieje ispravitelno-troedovych lagerej*), werden burgers gedeporteerd. In de Sovjet-krijgsgevangenenkampen waren op dat moment al ruim 700.000 uit de ‘oostprovincies’ afkomstige Duitse militairen geïnterneerd. We laten ze verder buiten beschouwing maar voor hun getalsverhouding tot het aantal Duitsers in de kolommen 2 en 3 van Tabel 9 wordt hier het totale aantal door de Sovjetunie gemaakte Duitse krijgsgevangenen gegeven: ruim 3,3 miljoen waarvan 1,1 miljoen in de kampen of op weg daarheen de dood vond. Ter vergelijking: 5,5 miljoen Sovjetmilitairen kwamen in Duitse krijgsgevangenenkampen terecht waar 3,2 miljoen de dood vonden door executie, ziekte en verhongering.

Voor wat betreft de uitwijzing van degenen die nog in hun woongebied leefden, kwamen de stedelingen, voor zover zij bij het ruimen van puin niet meer van nut waren, als eersten aan de beurt. De plattelandsbevolking was pas na het binnenhalen van de oogst niet meer van nut, en 400.000 werden daarom in oktober en november 1945 uitgewezen naar de Sovjet-bezettingszone (SBZ) in Duitsland. Die uitwijzing verliep vaak via een aantal doorgangskampen, waar de slechte omstandigheden in de opeenhopingen van ondervoede en hygiënisch onverzorgde mensen grote aantallen slachtoffers bleven eisen, vooral onder kinderen en ouden van dagen.

Eerst gingen de overlevenden vanuit de lokale concentratiekampen en vanuit ziekenhuizen en inrichtingen op transport, en vervolgens kreeg de bevolking dorps- en wijksgewijs het bevel om zich met handbagage bij de spoorwegstations te komen melden. Daar werd deze bagage hen grotendeels afgenomen. Hun vervoer vond als regel plaats met - onverwarmde - goederenwagens, die er vele dagen over deden, en vaak door het drukke spoorverkeer lange tijd uitgerangeerd stilstonden, voordat zij de Oder of de Neisse bereikten. Daar hoopten de gedeporteerden zich op in grensdoorgangskampen, vooral in Stettin waar een onduidelijke situatie bleef bestaan, omdat de Sovjetunie er rekening mee hield dat zij deze, bewesten de Oder gelegen, stad in de komende conferenties nog als onderhandelingsobject zou moeten gebruiken. Voorlopig werd er een communistisch stadsbestuur van plaatselijk nog aanwezige Duitsers geïnstalleerd.

De uitwijzing verliep in etappes: pas wanneer opvangcapaciteit in de Duitse bezettingszones vrijkwam, konden de doorgangskampen aan de Oder en de Neisse ontlast worden, en werden wagens opnieuw gevuld. De fysieke conditie van de te verdrijven bevolking nam inmiddels door gebrek aan voedsel en medische verzorging sterk af, en toen de strenge winter van 1946 inviel, stierven alsnog enkel tienduizenden verzwakten en zieken in de doorgangskampen en tijdens de transporten. Hoewel lijken onderweg al uit de treinen waren verwijderd, kwamen zoveel zieken en stervenden in de Britse bezettingszone aan dat de militaire autoriteiten protesteerden. Protesten uit de Anglicaanse kerk in Engeland, in navolging van Amerikaanse kerken, leidden tot eisen aan de Tsjechen, en in februari 1946 ook tot de voorwaarde aan de Polen dat alleen treinen binnengelaten zouden worden waarin verwarming was, en waarin de verdrevenen voor twee dagen voedsel bij zich hadden.⁹⁹

De Geallieerden sloten de grenzen in Duitsland om controle op transporten uit Polen te kunnen krijgen want deze werden niet op de afgesproken *orderly and human manner* georganiseerd. Dat zou ook in de strenge winter van dat jaar niet kunnen en pas in maart 1946 werd met de afvoer per trein begonnen tot in oktober.¹⁰⁰ In dat voorjaar begon dan de grootschalig georganiseerde deportatie per spoor naar de Britse bezettingszone - de *operation Swallow* - die in totaal 1,5 miljoen mensen omvatte en tot de volgende winter

⁹⁹ Als directe aanleiding zou een treintransport gediend hebben dat op 20 december 1945 in Stendal aankwam en waarin, nadat 470 doden onderweg al uitgeladen waren, nog 126 doden en stervenden aangetroffen werden. Citaat bij Romanow in Bachmann 1998: 274. Reichling 1986/1995: passim; Spieler 1989: tabellen 5/4; Persson 2001: 143-'53.

¹⁰⁰ Turnwald 1952; Schieder IV z.j.: 133 e.v.; Bohmann 1959: 231/2, 240; Schechtman 1962: 75-85, 104-'15; 122-'6; Paikert 1962: 1-8, key to map, table I; Král 1964: 40-'4; Sedlmeyer 1967: 127/8; Roman 1996: 53; Slapnicka 1997: 188-'90; Suppan 1997: 31/2; Hrabovec 1997: passim; Luža 1964: 290-'4 (met veel lagere cijfers die vermoedelijk gezinshoofden registreren); Spieler 1989: 42-'7; Schmidt-Hartmann 1996: passim; Roman 1996: 53; Plaschka et al. 1997: 148-'54; Noskova 1999: 107-'11; Naimark 2001: 114-'20.

voortduurde. In die winter van 1947 moest de verdrijving opnieuw gestopt worden, om dezelfde redenen als een jaar daarvoor. In de zomer van 1947 volgden nog eens een half miljoen uitgewezenen, en in 1948 en 1949 werden een kleiner aantal namelijk 300.000 afgevoerd.¹⁰¹

De deportaties uit het nu Poolse deel van Oostpruisen vormden de laatste groep omdat over de begrenzing van dit gebied lang twijfel bleef bestaan en tot in de herfst van 1946 Sovjetrussische troepen hier aanwezig bleven waarmee een situatie ontstond van oplopende spanning tussen de Polen en de militaire Sovjetautoriteiten. In een periode van anderhalf jaar trokken Poolse plunders door het gebied om eigenmachtig bezit te confisqueren, en kostbaarheden, kleren, huisraad en werktuigen, en bouw materiaal uit de sloop van huizen en boerderijen naar Centraal-Polen over te brengen. Pas daarna, in de periode 1946-1951, zijn 800.000 achtergebleven Duitse staatsburgers uitgewezen uit zuidelijk, nu Pools geworden, Oostpruisen (województwo Ermland-Mazoeren; *województwo warmińsko-mazurskie*).¹⁰²

De situatie in het door de Sovjetunie geannexeerde noordelijke deel van Oostpruisen was het slechtst, omdat daar nauwelijks voedselvoorziening geregeld werd en ook de landbouwinfrastructuur werd vernietigd zodat er voorlopig ter plaatse te weinig voedsel geproduceerd kon worden. De kleinschalige landbouwrichting werd verwaarloosd en de ontwateringsvoorzieningen uit onbegrip afgebroken; de voor oorlogsgeweld gespaarde huizen werden leeg gesloopt en daarmee ook onbewoonbaar gemaakt. Twee op de drie uit de Sovjetunie aangeworven kolonisten vertrokken weer binnen enkele jaren. 300.000 na mei 1945 achtergebleven Duitsers - ruim één vijfde deel van de oorspronkelijke bevolking - kregen zodanig van honger en ziekte te lijden dat er, ook nadat een aantal naar Pools gecontroleerd gebied was ontsnapt, in 1947 maar 130.000 van hen in leven waren. Tussen 1947 en 1951 werden 102.000 overgeblevenen vanuit de nieuwe Sovjetprovincie - de *oblast Kaliningrad* - naar de Sovjet-bezettingszone in Duitsland uitgewezen.¹⁰³ De vanuit het noorden en midden van Rusland toestromende kolonisten vormden in 1950 ruim een half miljoen nieuwe inwoners en dat was in aantal de helft van het bevolkingsgetal van voor de komst van het Sovjetleger. Omdat er te weinig bewoonbare huizen waren overgebleven werden zij geconcentreerd in nieuwbouw en dan vooral in het vroegere Koningsbergen (Königsberg).¹⁰⁴

Duizenden jonge kinderen in Oostpruisen waren hun ouders kwijtgeraakt, en weg van het front door de oostelijke bosgebieden gaan zwerven. Als deze zogenaamde 'wolfskinderen' dat overleefden, vonden ze vaak als arbeidskracht bij Litouwse boeren een schuilplaats; eind jaren vijftig werden een aantal door het Rode Kruis opgespoord, en naar de BRD overgebracht. Een minderheid bleef voorgoed in Litouwen achter.¹⁰⁵

Hoewel in de nationaal-Poolse voorstellingen er tot dusver steeds op was gewezen dat de

¹⁰¹ www National Archives Kew, FO 1052/323.

¹⁰² Leiserowitz 2016: passim; Lehndorff, 1961 geeft een dagboekverslag van de situatie in de eerste naoorlogse jaren.

¹⁰³ Fisch&Klemenseva 1995: passim.

¹⁰⁴ Eerst nog Kenigsberg genoemd, maar een jaar later in Kaliningrad herdoopt, naar *Michail Ivanovitsj Kalinin (1875-1946)* was de eerste revolutionaire burgemeester van Sint Petersburg/ Petrograd.

¹⁰⁵ Schieder 1953: passim, de *Dokumentation der Vertreibung* werd na dertig jaar kritisch geëvalueerd in Wörster 1978-80, en Spieler 1989: passim. Bewerkingen vindt men ook in Chiodo 1993: 239-'44, Bialecki 1995: passim; Zeidler 1996: 143/4, 177-206 en Jasiński 1998: passim; Kostjaschow 2005: 290 e.v. Persoonlijke getuigenverslagen vindt men bij Lehndorff 1961, Dönhoff 1964 en Krockow 1988.

bevolking van de Duitse ‘oostprovincies’ van Slavische *c.q.* Poolse afkomst zou zijn, en pas onder Pruisisch staatsgeweld was geermaniseerd, werd, nu deze gebieden onder Pools burgerlijk gezag waren gekomen, de onmogelijkheid van een ‘re-polonisering’ onder ogen gezien. In Polen was echter geen plaats meer voor een Duitssprekende minderheid, en daarom mochten alleen de Poolssprekende althans tweetalige zogenaamde autochtonen blijven, mits zij het Poolse staatsburgerschap aanvroegen. Dat gold 1,1 miljoen Duitse staatsburgers met een ‘aantoonbaar’ etnisch-Poolse achtergrond, tot uiting komend in de beheersing van een Pools dialect: de tweetalige bevolking van Oppersilezië (Schlonsaken) en van het zuiden van Oostpruisen (Mazoeren). 800.000 van deze etnische Polen en tegelijk Duitse staatsburgers werden op hun ‘Poolseheid’ getoetst. Daarnaast moesten ook nog eens 150.000 Poolse staatsburgers een verificatieprocedure ondergaan in de voormalig Pruisische provincies Posen, Westpruisen en Oppersilezië die in 1919-’21 deels aan Polen waren toegewezen en het in 1939 geannexeerde *Ostoberschlesien*. Hun bevolking was toen Pools staatsburger geworden, maar velen hadden zich in de bezettingstijd (1939-1945) door inschrijving op de *Deutsche Volksliste (DVL)*¹⁰⁶ laten ‘verduitsen’. 0,3 miljoen van deze

¹⁰⁶ Dit was een nationaal kadaster waarin etnisch Poolse maar zich als Duitsgezind bekende bewoners van de bezette Poolse gebieden in de laatste twee van vier categorieën van een afnemende ‘Duitsheid’ (*Deutschtum*) werden ingedeeld (*eingestuft*), en zij daaraan verbonden rechten toegekend maar vooral ook plichten opgelegd kregen, waarnaast de zich als nationaal identificerende etnische Polen rechteloos verklaard werden. De *Volksliste*-criteria zijn gebaseerd op, aan het einde van de 19de eeuw ontwikkelde, ras-antropologische statistieken, zie Kröger 2019: 232 e.v..

In de ge(her)annexeerde delen van Polen (1939) woonden 9,5 miljoen mensen waarvan 3 miljoen in de *Volksliste* werden opgenomen: bijna een half miljoen in de hoogste *Stufe* (1) waarmee zij gelijkgesteld werden aan nationaalsocialistische Duitse staatsburgers. In *Stufe* 2 kwamen 560.000 ‘voorlopige Duitsers’ van Duitse afkomst en deels Duitstalig maar in politiek bewustzijn nog niet gelijk te stellen met nationaalsocialisten. Zij vielen onder ‘politieke observatie’ en moesten afhankelijk daarvan hun ‘gelijkberechtiging’ voorlopig afwachten. Degenen die als voldoende *rassisch Wertvoll* geïdentificeerd werden, konden meteen als kolonist in het Generaal-Gouvernement gedetacheerd worden.

Twee miljoen ‘Duits-georiënteerden’ werden voorlopig in *Stufe* 3 (en 4) ingeschreven en kregen arbeidsverplichtingen opgelegd in uitvoerende functies, waaronder een kwart miljoen viel binnen de *Wehrmachtdienstpflicht* in aansluiting waarop een aanzienlijk aantal van hen later overstapten op de *Waffen-SS*. Zij behielden wel een verblijfs- en bezitsrecht, wat na de oorlog voor hun heropname in het Poolse staatsburgerschap gevolgen zou krijgen in uitwijzing, veroordeling, onteigening, internering en heropvoeding. Daarom koos de helft van hen na 1945 voor het Duitse staatsburgerschap als titel om te kunnen emigreren.

Aan de overige Polen, die buiten de *DVL* waren gebleven, werd bewegingsbeperking en dwangarbeid opgelegd. Een miljoen van hen werd uit de ge(her)annexeerde gebieden uitgewezen naar het Generaal-Gouvernement en kreeg daar huizen en inventarissen toegewezen die gedeporteerde Joden hadden moeten achterlaten. Een aantal werd aangetrokken om de publieke diensten in het Generaal-Gouvernement te bekleden en een deel daarvan kreeg voorlopig toegang tot de laagste *Stufen* van de *Volksliste*. Broszat 1965: 134 en Broszat 2010: 125; Bleyer&Heckert 1989: passim; Wolf 2013: 129-146; Rossolinski-Liebe 2024: 215-219.

Volgens een Sovjet-Duits *Grens- en Vriendschapsverdrag van 23 augustus 1940* werden 300.000 Volksduitsers in de, door de Sovjetunie volgens het *Ribbentrop-Molotovpact* te annexeren oostelijke provincies van Roemenië (Boekovina en Bessarabië) en Polen (Wolynië en Galicië) en de nieuwe Baltische Sovjetrepublieken geëvacueerd naar de door Duitsland bezette delen van Polen. Volgens het Sovjetrecht werden zij eerst onteigend van roerend en onroerend bezit en levende have. Hun organisatievormen (scholen, kerken, ziekenhuizen en sociale zorginstellingen) verdween door gelijkgeschakeling in Sovjetverband. Vele evacuees bleken wel vaak zodanig ‘ontduits’ (*entdeutscht*) dat zij, na een test op ras-, cultuur- en taaleigenschappen, ook in een lagere *Stufe* terecht kwamen en als *rassisch weniger Wertvoll* eerst in ‘heropvoedende arbeidskampen’ ondergebracht werden.

De opname in een *Volksliste* van Slowaakse, Roemeense en Hongaarse staatsburgers met een etnisch Duitse achtergrond vond pas in overeenstemming met de nationale staatsautoriteiten plaats na 1942. De consequentie was uiteindelijk hun inlijving in het Duitse staatsburgerschap. Nadat deze staten hun zelfstandigheid in 1944 opgaven, verordonneerden Hitler-decreten voor dienstplichtigen in de *Wehrmacht* en de *Waffen-SS* een rechtstreekse inlijving als Duits staatsburger, voor de meesten zonder hun instemming. Velen probeerden zich daaraan te onttrekken door een beroep op de nationale identiteit van de staat waar zij burger waren. Die staten

etnische Polen - inmiddels nationale Duitsers - ontgingen in 1945 een dergelijke verificatie door al voor de komst van de Poolse paramilitairen westwaarts te vluchten of zich daarna als Duitsers uit te laten wijzen uit angst voor een veroordeling vanwege hun collaboratie met de Duitse bezettingsmacht; immers hun (gedwongen) dienstneming in de *Wehrmacht* of *Waffen-SS* zou hen tot landverrader bestempelen.¹⁰⁷

De achtergebleven Duitse staatsburgers met een Poolse etniciteit - in 1945 ruim 800.000 in de annexatiegebieden - vormden een groep die weliswaar sterk verduitsd was, en waarbinnen de jongste generatie vaak al geen Pools meer sprak, maar die niettemin wel geschikt geacht werd voor een Poolse nationale heropvoeding, een '*repolonizacja*'.¹⁰⁸ Teneinde die te

werkten daaraan niet mee maar sloten na de oorlog de betrokkenen wel van hun staatsburgerschap uit. Zie voor Roemenië: Milata 2007: passim, en voor Slowakije Pekár&Tokarova 2011: 135-'7.

¹⁰⁷ de Zayas 2006: passim.

¹⁰⁸ 730.000 Duitse staatsburgers in de oostelijke provincies (Duits-Oppersilezië en Oostpruisen) gaven bij de volkstelling van 1925 Pools als hun moedertaal op en betoonden daarmee een Pools-etnische identiteit. Bewust nationale Duitsgezinden met Pools als moedertaal kozen er vaak voor deze etnische achtergrond te verzwijgen. Voor zover zij in Duits-Oppersilezië woonden, betoonde nog een vierde deel van de etnisch-Poolse stemgerechtigden zijn Pools-nationale identiteit door op de 'Poolse Volkspartij' te stemmen bij de eerste verkiezingen in de Weimarrepubliek (1922). Dit aantal halveerde twee jaar later en zakte daarna verder weg totdat hun partij verboden werd na de vestiging van het naziregime in 1933. Poolstalige verenigingsactiviteiten konden nog niet geheel verboden worden zolang de *Conventie van Geneve* (1922) gold. In de Duitse gebieden die in 1945 door Polen werden geannexeerd, identificeerden ruim 200.000 Duitse staatsburgers die niet gevlucht of uitgewezen waren en niet op een etnische Poolse identiteit konden wijzen, met name door taalbeheersing, zich nog steeds als Duitsers. Zij moesten daar voorlopig blijven onder een arbeidsverplichting als medisch personeel of als technisch specialist voor herstel en wederopbouw van de door de Sovjetunie ontmantelde industrieën, of voor de waarborging van de industriële productiecontinuïteit. 65.000 Oppersileziërs - Duitsers en etnische Polen - werden in Sovjetkampen en 15.000 in Poolse kampen geïnterneerd, zie Kamusella 1999a: 57-63 en Ochman 2009/2017: 219-'23. Een derde van hen overleefde dat niet. Na hun vrijlating werden de meeste overlevenden naar de BRD uitgewezen, tenzij ze alsnog voor het Poolse staatsburgerschap kozen, waartoe ze op 8 januari 1951 de mogelijkheid kregen. Toen waren er nog 85.000 'Duitsers' in Silezië over waarvan tot 1957 de meesten zich lieten uitwijken.

Naast deze Duitsers bestond een 'autochtone' bevolkingsgroep van bijna een miljoen etnische Polen die voor 1945 Duits staatsburgerschap hadden bezeten; zij werden beschouwd als 'Polen die zich hun Pools-zijn niet voldoende bewust waren en nationaal heropgevoed dienden te worden': 867.105 in Oppersilezië, en daar bijna 60%, en 160.000 in zuidelijk Oostpruisen (Mazoerië) en daar ruim 30% van de bevolking. Autochtoon betekende 'oorspronkelijke bewoners' die herenigd konden worden met 'de Poolse natie van hun voorouders', tegenover negen miljoen Duitstaligen die zo'n stap niet meer konden zetten en, tot 'vreemdelingen' gedeclasseerd, verwijderd moesten worden als afstammelingen van "kolonistoren, immigranten en onderdrukkers". Zie Kulczynski 2001: 212-'16. Alleen de 'autochtonen' mochten een (eventueel hernieuwd) beroep doen op het Poolse staatsburgerschap. Desalniettemin wilden 200.000 toch een Duits staatsburgerschap behouden onder meer door zich te verzetten tegen de (re)polonisering van hun familie- en doopnamen, een maatregel die door de overheid aan 280.000 'nieuwe Polen' werd opgelegd. Overigens leidde een verificatie vaak tot een in de praktijk ongelijkwaardig Pools staatsburgerschap. Stoll 1968: 349-361 wijst op de discriminatie die veel geverifieerden moesten blijven ondergaan. De '*odniemczany*' (ontduitsing) werd slechts een gedeeltelijk succes. In de loop van de jaren mochten tot 1990 met een beroep op hun eerdere Duitse staatsburgerschap 'onverbeterlijke nieuwe Polen' - inmiddels 1,2 miljoen met hun na de oorlog geboren kinderen inbegrepen - emigreren naar de BRD. In de jaren zestig waren dat er eerst 80.000 en ook daarna ging het om enkele tienduizenden per jaar, maar in de jaren 1988-1991 bereikten zij een piek van 525.000. De 'Duitse minderheid', zoals zij nadien nog in Polen bestaat, is zo goed als verdwenen in Mazoerië. In 1950 was ze daar al meer dan gehalveerd tot 70.000, in 1958 opnieuw tot 25.000, en in 1980 waren er 3.500 overgebleven. Na 1990 werd vrije vestiging in het buitenland toegestaan, zonder verlies van Pools staatsburgerschap. In de volkstelling van 2002 lieten nog ruim 150.000 Poolse staatsburgers zich in de Duitse minderheidsnationaliteit registreren. 100.000 gaven daarnaast wel Duits als hun (tweede) taal op maar deden geen aanspraak op die minderheidsstatus. Onder druk van afwijzing door de publieke opinie en strafdreiging door de Poolse regering geven veel 'autochtonen' in Oppersilezië zich namelijk niet meer als zodanig op en

bevorderen, werd op 17 april 1946 een strafrechtelijk te handhaven verbod afgekondigd op het gebruik van de Duitse taal in de kerken, de scholen en in het openbare leven. Ook werd Duits als vak in het middelbaar en hoger onderwijs afgeschaft, overigens dan wel alleen in de annexatiegebieden en niet in Centraal-Polen.¹⁰⁹

Naar de geannexeerde en ontvolkte Duitse gebieden werden allereerst de 1,6 miljoen ontheemde Oostpolen doorgestuurd, tezamen met evenveel Polen uit Centraal-Polen en met name daar gerekruteerde ambtenaren. Ook Poolse emigranten in Duitsland, Frankrijk en België kregen een oproep terug te keren naar het vaderland, en van de ruim 600.000 daar aanwezige Polen meldde zich een kwart miljoen. Naar de geannexeerde van Duitsland verworven gebieden werden ten slotte werden ook 70.000 overlevende Poolse Joden gedirigeerd; de meesten kwamen uit de Sovjetunie na hun eerdere vlucht - in 1939-1941 - voor de nazi's. Zij werden doorverwezen naar de 'herwonnen gebieden', omdat hun voormalige woningen in Centraal-Polen inmiddels waren verwoest of door Polen bezet, en zij werden bedreigd als zij deze weer in bezit wilden nemen. Een kwart miljoen etnische Oekraïners (*c.q.* Roethenen) en Witrussen die voor de Poolse nationaliteit hadden geopteerd en daarom de door de Sovjetunie van Polen geannexeerde gebieden moesten verlaten, kregen nu ook een plaats toegewezen in de door Duitsers verlaten 'herwonnen gebieden'. (zie hierna § 6).¹¹⁰

In die 'herwonnen gebieden' gingen de verdrijving van de Duitse bevolking en vestiging

moet hun aantal naar afkomst gerekend twee tot drie maal zo hoog liggen. Politiek manifesteert zich dat in een *'Wahlkomitee Deutsche Minderheit'* (*mniejsość niemiecka ma swojã partię, MN*) dat op het Oppersilezische platteland en met name in het district Opole/ Oppeln met een 40% kiezersaanhang in de lokale verkiezingen. Kamusella 2003: passim; Waschinski 2008: 2-7.

¹⁰⁹ Urban 1993: 28; Kühl 1997: 122-'4, 447-'9; Kosellek 1999: passim; Kulczynski 2001: 215; Kamusella 2012: 56/7.

¹¹⁰ Stankowski 2015: table 5 becijfert dat op Pools staatsgebied (in de omvang van voor augustus 1939) na het vertrek van de Duitse bezetter in 1945 nog 145.000 Joden als onderduikers, partizanen of in kampen in leven waren gebleven. 232.000 waren sinds hun oostwaartse vlucht naar Sovjet-territorium in 1939-1941 ook nog in leven, voor een deel in Sovjet-werkkampen maar ook in partizaneneenheden en als militair in verschillende Poolse en Sovjet-legerformaties en tot slot als vluchteling in oostelijk aan de Sovjetunie grenzende landen. Daarvan kwamen in 1945 vanuit de Sovjetunie 210.000 terug naar Polen (binnen de nieuwe naoorlogse grenzen van augustus 1945). Tot 1967 volgden nog 30.000 waarvan de meesten vervolgens naar het Westen of naar Israël zouden emigreren.

De teruggekomen Oekraïense Joden hadden al vanaf de zomer van 1944 geweld te verduren gekregen in de toen bevrijde Oekraïense steden, zie Khiterer 2014: 368-'79. De Poolse Joden moesten toen zij het jaar daarop terugkwamen hetzelfde ervaren in het voorjaar en de zomer van 1945, zie Rossoliński-Liebe 2024: 983-1045. Hun zoektocht naar voormalige woningen en achtergelaten goederen, die door Duitsers en Polen in bezit waren genomen, riep bij de nieuwe bewoners woede op en leidde tot fysiek geweld. In de naoorlogse jaren zouden 2.000 holocaustoverlevenden alsnog de dood vinden in pogroms. De bekendste is die van Kielce op 4 juli 1946 waarin 42 Joden vermoord en 50 zwaar gewond werden (zie Tsanin, 1952, die de eerste inventarisatie maakte van de restanten van een honderdtal Joodse gemeenten in Polen). De meeste Poolse Joden zouden sindsdien kiezen voor emigratie op grond van dit opblaiend en door de overheid tot antizionisme geïnstrumentaliseerd antisemitisme, zie Skibińska 2014 en Żbikowski 2014: passim. Tijdens de Zesdaagse Oorlog werden in 1968 13.000 Joodse ambtenaren ontslagen en de meesten emigreerden met hun gezinnen. Joodse culturele en onderwijsinstellingen waren inmiddels op weinige na opgeheven. Van de 145.000 in 1945 overlevende Joden waren er in 1980 in Polen nog 6.000 aanwezig die zich als Jood identificeerden (zie Hoofdstuk IV, § 8 en Gross 2006: passim).

De uitnodiging aan, in Westeuropese landen wonende, Polen om terug te keren voor de herbevolking van de verlaten, voormalig Duitse, gebieden werd na de oorlog door een klein aantal aangenomen, zoals 10.000 van de 350.000 etnische Polen in het Roergebied, zie Persson 2001: 206-'10; Dahlmann 2021: passim.

van de nieuwe Poolse, Roetheense en Joodse kolonisten hand in hand. Immigranten konden voorlopig bewoonbare boerderijen en huizen uitkiezen waarop achtergebleven Duitse bewoners deze op termijn dienden te verlaten. In totaal kwam 6,7 miljoen ha. landbouwgrond vrij voor deze kolonisatie. De nieuwkomers waren vooreerst mensen die plunderend voordeel wilden behalen uit de betrekkelijk ordeloze situatie. Vanaf juni 1945 werd daartegen opgetreden en een geregeld gezag ingesteld. Het gaandeweg door de deportaties geschapen bevolkingsvacuüm kon nu opgevuld worden: in februari 1946 waren er al 1,9 miljoen Polen, Roethenen (Oekraïners, Witrusen) en Poolse Joden in de annexatiegebieden waar ze ruim een derde deel van de bevolking uitmaakten. In januari 1947 vormden zij met 3,3 miljoen al de helft van de bevolking. Inmiddels namen de autochtone Duitsers snel af en deden zich grote veranderingen in de economie en de ruimtelijke ordening voor zodat in de betrokken gebieden in 1949 5,5 miljoen mensen woonden, in meerderheid Polen. Daarbij bleef de agrarische productiecapaciteit voorlopig op een niveau van 40% van de vooroorlogse. 15% van de grond was voorgoed buiten agrarisch gebruik gesteld. De 1,2 miljoen vooroorlogse landbouwbedrijven waren voor een vierde verwoest, en de overige werden nu tot een half miljoen grootschalige collectieven gereorganiseerd.¹¹¹

In de loop van de jaren vijftig werd het de nieuwe bevolking duidelijk dat hun verblijf evenals het Poolse staatsgezag definitief zouden zijn. De laatste ontvolkte spookstadjes en -dorpen waren gesaneerd of afgebroken. In 1950 woonden er in de annexatiegebieden 5,6 en in 1959 7,6 miljoen mensen met daarbij de achtergebleven 'autochtonen' inbegrepen. Tussen 1960 en 1970 emigreerde één op de tien (80.000) als Pool geverifieerden vanuit Silezië naar de BRD. Pas rond 1980 zou het bevolkingsaantal weer het peil van 1944 hebben bereikt.¹¹² De in 1945 geannexeerde gebieden ondergingen ook in hun historische herinneringscultuur een polonisering. Gedenktafels en -plaquettes op gevels en standbeelden werden verwijderd en vervangen door Pools-nationale opschriften en persoonlijkheden, hoewel deze los stonden van de plaatselijke herinneringscultuur en geen achtergrond hadden in de betrokken gebieden. Een aantal van deze historische memorabilia werd na 1945 verplaatst vanuit voorheen Poolse steden die nu in de Sovjet-Oekraïne waren komen te liggen. De voorheen Duitse steden in westelijk Polen werden met deze nieuwe gedenkwaardigheden niet in de lokale en regionale maar nadrukkelijk in de Poolse historische herinnering ingepast. Zij refereerden daarmee aan een Pools-nationale bevrijding en hereniging ter plaatse ondanks dat deze elders had plaatsgevonden.¹¹³

¹¹¹ Bijna de helft - naar schatting 100.000 - van de op dat moment nog in Polen (Galicië inbegrepen) woonachtige en teruggekomen Joden was in 1947 doorgestuurd naar de geannexeerde en van de bevolking ontruimde voorheen Duitse provincie Nedersilezië (Jiddisch: *Niderszlezje*, Pools: *Dolny Śląsk*). Daar was een ruime beschikbaarheid van woningen en met fondsen uit Amerika en Engeland konden hier *kibbutzim* opgericht worden in de door Duitsers verlaten dorpen. Daar kon ook eigen onderwijs in het Jiddisch gegeven worden. Het communistisch regime verbood echter na 1949 een aparte Joods-jiddische etniciteit, hief Jiddische cultuurverenigingen, scholen en nieuwsmedia op en eiste volledige aanpassing aan de Poolse taal, cultuur en identiteit. In Wolziński 2004 vindt men ook een literatuuroverzicht aangaande studies voor deze, na 1950 weer verdwenen, Joodse gemeenschappen. Golczewski 2010 en Kijek 2018: passim.

¹¹² Neumann 1952; Schieder I/1 1953: 9-87, 110-'2, 136-'61, 155; I/2 1953; voor persoonlijke getuigenverlagen van de verdrijvingen zie men ook Rhode 1955: 152-'8, 165, 196-209; Rhode 1956: 395-408; Męclewski 1959: 22-'7; Schechtman 1962: 197-260; Spieler 1989: 23/4; Kornilowicz 1962: 240-'63; Benz 1995: 114-'47; Kibelka 1997: 42 e.v.; Luschnat 1998: S. 74-'8. Kibelka 2016: 229-'66. Statistieken in Bahr&König 1967: 37-43, 67-'9.

¹¹³ In totaal werden in de voormalige Duitse provincies sinds 1944 2.400 aan personen gewijde monumenten verwijderd dan wel vervangen door beeltenissen van Pools-nationaal correcte persoonlijkheden, te beschouwen als een zuivering - een *damnatio monumentae* - van de Pruisische, Habsburgse of Duitse

In de 13.500 km² van de nieuwe *Oblast* Kaliningrad, het noordelijke deel van het voormalige Oostpruisen, stond de economische en bevolkingsgeografische herordening in weinig verband meer met de vooroorlogse situatie. Het gebied kreeg met de uitbouw van de marinehaven in de voormalige hoofdstad Koningsbergen een overwegend militaire bestemming. De landbouw werd daaraan ondergeschikt gemaakt, en de helft van het agrarisch gebied zou door het wegvallen van de kleinschalige en intensieve inrichting en bewerking van de bodem en het nalaten van het onderhoud aan de afwateringssystemen - kanalen en sluizen - definitief tot moeras en woeste grond vervallen. 2.280 economisch onrendabel geachte dorpen en gehuchten op een totaal van 4.800 werden afgebroken.

Het toelaten van de verdrevenen uit de annexatiegebieden betekende dat de westelijke Geallieerden de volken- en oorlogsrechtelijke basis lieten vervallen voor hun voorstelling van zaken waarin de status van de Poolse-Duitse grens in een komende vredesonderhandelingen ter discussie gesteld kon worden. Nu gold de ratio van de voldongen feiten: de bevolking van de gebieden in kwestie was na 1948 niet Duits meer, behalve in Oppersilezië en Mazoerië waar zij een Poolse nationale naast hun Duits-etnische dan wel Pools-etnische identiteit en indien zij deze afwezen een vreemdelingenstatus kregen. De opname in de eerste drie naoorlogse jaren in de bezettingszones van 6 miljoen verdreven Duitsers uit de 'oostprovincies' - in de Sovjetzone 2 miljoen en in de westelijke Geallieerde zones ruim 4 miljoen - bevestigde de Poolse en Sovjet-standpunten en maakte

nationale geschiedenis ter plaatse. Daarnaast werden 50.000 straatnamen herbenoemd, vaak naar dragers van de Poolse nationale en culturele geschiedenis en naar communistische leiders. Opiola 2013, inventariseert in de, voor 1945 Duitse, regio Opole (Oppeln, ofwel het westelijk deel van Oppersilezië) 62 naoorlogse monumenten. Na 1990 richtten dorpsbewoners in dit gebied op hun privéterrein langs de openbare weg herdenkingsmonumenten op voor familieleden en dorpsgenoten, die in de Eerste Wereldoorlog waren gevallen als dienstplichtigen van het *Deutsche Kaiserliche Heer*. Een 'monumentoorlog' met Poolse nationalistische was het gevolg. Parallele onderzoeken in Oostgalicië vindt men bij Kudela-Świątek&Świątek 2012: 279-'85 en Bernsand 2014: 64-77 met de verwijdering, ontmanteling en herbezetting van 'nationaal ongepaste' *lieux de mémoires* in standbeelden en gedenkplaquettes, en in de wisselende vernoeming van straten. Daarin volgden dan achtereenvolgens, al naar gelang de actuele politieke-correcte moraal, memorabele Oostenrijkse, Poolse, Sovjet en Oekraïense historisch-nationale persoonlijkheden elkaar op, zie Eisch 2001: passim. In 2002 werd in Oekraïne de herbenoeming van 9.859 Russische en Sovjet-toponiemen en de verwijdering van 135 *dito* monumenten vastgesteld. Latysh 2023: 41.

Nijakowski 2007: 34-43 wijst naast de historische aanspraak op territorium, op monumenten als 'legitimerend bewijs'. In de symbolische strijd om herinneringsdomeinen, met name herdenkings- en grafmonumenten zoeken niet alleen staatsautoriteiten maar ook nationale minderheden de erkenning van hun identiteit en motiveren ook zij de aanspraak op historische rechten in hun woongebied. Mácha et al. 2018: 313-'26 werkten dit in exacte getallen uit voor de Pools-Tsjechische tweelingstad Cieszyn/ Těšín. Voor 1919 was ze onder de naam Teschen, hoofdstad van het kroonland Oostenrijks-Silezië, maar ze is sindsdien in een Pools en een Tsjechisch deel gescheiden (zie Hoofdstuk III, § 8, noten 150 en 151). Toen werden Duitstalige straatnamen, voor zover niet rechtstreeks vertaald, grotendeels naar Poolse *c.q.* Tsjechische nationale persoonlijkheden herbenoemd waarvan slechts een klein aantal en dan vooral in het Poolse stadsdeel ook in de regio zelf thuishoorde. De Duitse bezetting draaide in 1939 de benamingen terug naar die uit de Oostenrijkse tijd en verving een aantal met de vernoeming van Duits-nationale en nazistische persoonlijkheden. Na 1945 werd de Interbellumsituatie eerst hersteld, hoewel na 1948 toch een aantal nationale persoonlijkheden, vooral Pools-religieuze, als straatnaamgever werden vervangen door communistische opvolgers die op hun beurt na 1989 weer moesten plaatsmaken. De lokale historische topografie verdween op deze wijze in deze naamwisselingen grotendeels en de bevolking duidt sindsdien informeel haar straten en pleinen op een hybride wijze aan. Een parallel is ook te vinden in Grieks-Macedonië waar het grootste deel van de Slavische en Turkse bevolking tussen 1918 en 1923 werd verdreven en vervangen door Grieken uit Anatolië. Voor hen werd de topografie vergriekst en zij 'monumentaliseerden' in hun nieuwe woongebied hun meegenomen eigen, in plaats van ter plaatse authentiek-historische, herinneringen, zie Vlasidis 2015: 252-'54 en Hoofdstuk II, § 7.

van het formele ‘administratieve beheer’ van deze verlaten provincies *de facto* een staatkundige gebiedsannexatie door Polen en de Sovjetunie.

In Duitsland ontstond door de opname van de verdrevenen - zij gingen een zesde van de bevolking vormen - grote problemen. In de DDR werd hen geen enkele politieke en culturele bewegingsruimte toegestaan. In de BRD verliep de aanvankelijke politisering onder de verdrevenen omgekeerd evenredig met hun sociale en economische integratie. De economische voorspoed, op basis van het Marshallplan, kreeg tot gevolg dat de politieke partij van de verdrevenen - het *Gesamtdeutsche Block/ Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten (GB/BHE)* opgericht in 1950 met in 1953 vooreerst ruim 1,6 miljoen stemmen (6%, een derde van de ervoor in aanmerking komende kiezers) maar bij de verkiezingen in 1957 in de Bondsdagverkiezingen onder kiesdrempel gezakt en in 1961, toen een groot deel van de ‘*Heimatvertriebenen*’ niet meer in leven was en met name de CDU-CSU desbetreffende programmapunten had overgenomen, opgeheven. Het was een bijzondere prestatie geweest van de BRD, geholpen door de Marshallhulp, om de vluchtelingen en verdrevenen binnen twintig jaren volledig te integreren en daarmee het ontstaan van een potentiële bron van internationaal bedreigende onrust te voorkomen.¹¹⁴

6. De etnische en nationale zuiveringen in Polen: de Duitse oorlogsannexaties, het Generaal-Gouvernement, en de Sovjet-annexaties

Nadat de voormalige Poolse oostelijke provincies van de Duitse bezetting en terreur bevrijd waren tussen augustus en november, drongen sinds december 1944 de Sovjet-troepen op het centrale grondgebied van Polen door tot aan de Weichsel. Deze rivier overschreden ze in januari 1945 en eind maart was de rest van voormalig Pools staatsgebied bevrijd. Daar begon dan ook bij de nadering van het front de vlucht van de Duitse en Duitsgezinde bevolking. De uit het Duitse Rijk afkomstige bezetters-elite van 450.000 *Reichsdeutsche* ambtenaren, politiefunctionarissen en hun gezinnen had zich als eerste op tijd uit de voeten kunnen maken omdat zij direct toegang hadden tot het spoorwegverkeersnet en dat voor zichzelf in beslag namen.¹¹⁵

¹¹⁴ Münz&Ohliger 2002: passim. Nellner 1959: voor de aantallen, zie 128 en Tabelle A 3; bijna een derde van de beroepsbevolking onder deze verdrevenen was in 1950 nog werkloos, zie 112 (Tabelle 13). Toen beschikte in de BRD ook nog geen vierde deel van hen over een eigen woning, tegenover meer dan driekwart van de autochtone Duitsers. Na de hongerwinter van 1945/6 ontvingen de westelijke bezettingszones (BRD) en Oostenrijk ruim 15% van de totale Marshallhulpfondsen.

De term *Entrechteten* werd na 1961 door neonazi's buiten juridische kaders opnieuw en in een verdachte context gemunt. Müller&Simon 1959: 440 (Tabelle 20); Bösch 2001: passim.

¹¹⁵ Eind 1944 waren 100.000 Rijksduitsers gedetacheerd in het nationaalsocialistische Generaal-Gouvernement. In de voor 1919 Duitse, en in 1939 bezette en ge(re)annexeerde, gebieden: 38.000 in oostelijk Oppersilezië, 250.000 in Wartheland (Posen), 57.000 in Westpruisen. Daarnaast 8.000 in de bij Oostpruisen gevoegde delen van de ten noorden van Warschau gelegen provincie Mazovië, zie Grube&Richter 1980: 232/3. De achtergrond van deze nazi-bezettingskolonisten was divers en met name onder degenen die zich in Silezië, het Wartheland (Posen) en Westpruisen vestigden, bevonden zich velen die in de periode 1919-1939 uit deze gebieden onder Poolse druk waren geëmigreerd, en nu tijdens de Duitse bezetting in 1939-1944 weer terugkwamen. Met hun kennis van de omstandigheden en vaak ook van het Pools werden zij ambtelijk en politieel ingeschakeld in het bezettingsregime. Zij kregen van Polen en Joden geconfisqueerde woningen en goederen toegewezen. Overigens werden ook een miljoen etnische Polen uit deze gebieden, als regel op gewelddadige wijze en ten koste van vele levens, uitgewezen naar het Generaal-Gouvernement waar een aantal

Van de 790.000 etnische Duitsers - een half miljoen *Polendeutsche*: de vooroorlogse Duitse minderheid in Polen zie Hoofdstuk III, noten 13 en 14 - die voor 1939 Pools staatsburger waren geweest en zich na de Duitse bezetting in de *Deutsche Volksliste* hadden mogen registreren, was ondanks zware oorlogsverliezen met natuurlijke groei eenzelfde aantal in leven. Een groot deel vluchtte eind 1944 ook westwaarts, maar 250.000 achterblijvers, meest etnische Polen die veelal in de laagste *Volkslistestufe* voor een beperkte Duitse nationaliteit waren aangemerkt, werden door de Poolse autoriteiten voorlopig in getto's geconcentreerd en vervolgens als landverraders gedeporteerd naar gevangenissen en kampen. Naar schatting zijn van hen 30.000 van hen in de eerste bevrijdingsmaanden gelyncht of standrechtelijk geëxecuteerd. De begin 1946 ambtelijk vastgestelde 212.000 overlevenden werden collectief wegens landverraad veroordeeld en verloren hun vooroorlogse recht op de Poolse staatsburgerschap. Ze bleven geïnterneerd in afwachting van hun uitwijzing, die hen op 13 september 1946 werd aangezegd. Een selectie van waardevolle specialisten werd uitgezonderd en moest als dwangarbeider tot in de jaren vijftig in Poolse werkkampen blijven om de Duitse tol te betalen in de wederopbouw van Polen. Deze kampen zou meer dan een derde van hen niet overleven. Na 1955 konden zij naar Duitsland vertrekken.

Aan 600.000 etnische Polen die voor 1939 Duitse staatsburgers waren - de Poolse minderheid van Mazoeren en Schlonsaken in het vooroorlogse Duitsland - kon formeel geen landverraad verweten worden omdat zij voor de oorlog Duitse staatsburgers waren geweest en tijdens de bezetting tot dienstbaarheid aan die status waren gedwongen. Zij kregen nu de mogelijkheid om een Pools staatsburgerschap aan te vragen. 200.000 konden de autoriteiten ervan overtuigen dat zij zich onder zware dwang hadden geconformeerd aan het nationaalsocialisme, maar 400.000 werden wat dat betreft gewantwoord en moesten vanaf 6 april 1946 een 'verificatieprocedure' ondergaan, waarvoor negen van de tien 'slaagden'. 40.000 werden voorlopig veroordeeld tot gevangenisstraf en dwangarbeid.

De bevolkingsruimte die na de verdrijving van de Duitse bevolking in de geannexeerde gebieden was ontstaan, werd gevuld met 1,5 miljoen Poolse en Pools-Joodse repatrianten die voor de Duitse inval in 1939 naar de Sovjetunie waren gevlucht, met 2,3 miljoen Polen die uit Duitse werkkampen bevrijd waren en met 2,2 miljoen Polen die uit Centraal-Polen immigreerden, vooral omdat hun huizen in de oorlog waren verwoest.

De helft van de 500- tot 700 duizend Ruslandduitsers, de zogenaamde *Umsiedler* die de nazi-autoriteiten in 1939-'44 uit de Sovjet-annexaties van Baltisch, Poolse en Roemeens gebied hadden geëvacueerd en die als kolonisten in het kader van het *Generalplan Ost* naar het Generaal-Gouvernement Warschau en de Duitse annexaties van Pools gebied waren verplaatst, verbleven op het moment van de Sovjet-invasie nog steeds in opvangkampen. De andere helft die voor kolonisatie geschikt was bevonden werkte op geconfisqueerde Poolse landbouwbedrijven of was werkzaam in de Poolse steden, in inbeslaggenomen Poolse en Joodse bedrijven en ondernemingen. Een groot aantal kon op tijd voor de optrekkende Sovjetlegers vluchten. 150 duizend werden echter door de NKVD gearresteerd en 250 duizend werden door de Geallieerde troepen opgevangen en als Russen overgeleverd

van hen een functie werd opgelegd in het Duitse bezettingsapparaat. Het Duitse element in deze geannexeerde en bezette gebieden werd daarnaast versterkt met 420.000 Volksduitse kolonisten uit de gebieden die de Sovjetunie bij het *Ribbentrop-Molotov- / Hitler-Stalinpact* in 1939 had mogen annexeren. Zij werden vandaar geëvacueerd en ingeschakeld bij de voorgenomen 'germanisering' van Poolse gebieden. Zie ook de volgende noot 116 en Rossoliński-Liebe 2024. In totaal verbleven onder verschillende 'rechts'titels een half miljoen als Duits te kwalificeren kolonisten, naast de eveneens een half miljoen tellende autochtone Duitsers (*Polendeutsche*), die vaak al ver voor de Eerste Wereldoorlog in het gebied van het latere Generaal-Gouvernement woonden en daar deels gepoloniseerd waren.

aan de Sovjetautoriteiten wat 210 duizend niet overleefden. Degenen die als voormalige *Waffen-SSers* werden ontdekt stond als regel executie te wachten. Een collectieve veroordeling wegens ‘landverraad door overgave’ leidde tot deportatie naar Sovjet-werkkampen en onderweg en op weg daarheen kwam een op de drie om. Vermoedelijk was na verloop van een decennium per saldo in de kampen de helft niet meer in leven.¹¹⁶

7. De naoorlogse zuiveringen in het voormalig Balticum, Oost-Polen en de aangrenzende Sovjet-gebieden

De Sovjetunie zette de Poolse exilregering in Londen buiten spel door het door haar al op 22 juni 1944 geïnstalleerde *Nationale Bevrijdingscomité (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN)*, kortweg Lubliner Comité genoemd, als voorlopige Poolse regering te beschouwen en deze na 26 juli het openbare burgerlijke gezag te laten handhaven in de van de Duitsers bevrijde gebieden, uiteraard niet de Oost-Poolse provincies die weer onder Sovjetrussische controle kwamen. Met enkele kleine uitzonderingen ten gunste van Polen - in Galicië en bij Białystok - werd de annexatiegrens uit het *Hitler-Stalin- / Ribbentrop-Molotovpact* van 1939 in het Pools-Sovjetrussisch grensverdrag van 16 augustus 1945 nu definitief als de nieuwe staatsgrens door beide staten erkend. Polen had daarmee definitief 180.100 km², ofwel bijna 46% van zijn vooroorlogse grondgebied aan de Sovjetunie afgestaan, maar overigens met de ‘grensverbeteringen’ weer een tiende van het al in 1939 verloren gebied terugontvangen.

Met het *Lubliner Comité* sloot de Sovjetunie al op 22 september 1944 een bevolkingsuitwisselingsverdrag op basis van de op 17 september 1939 met nazi-Duitsland in het *Ribbentrop-Molotov- / Hitler-Stalinpact* overeengekomen staatsgrens. In grote lijnen was deze nieuwe staatsgrens de vroegere *Curzon-lijn*. Polen en Joden die voor die datum oostelijk van deze nieuwe grens woonden, kregen de vrije keus Pools staatsburger te blijven, maar dan moesten zij zich als consequentie westwaarts verwijderen, ook als zij voor 1939 oostelijk daarvan hadden gewoond. Voor de etnische Oekraïners en Witrussen westelijk van die grens mochten op hun beurt voor het Sovjet-staatsburgerschap opteren, maar moesten dan ook oostwaarts de grens over trekken. Aan etnische Oekraïners en Witrussen stond, als zij in 1939 oostelijk van de nieuwe grens hadden gewoond, een keuze voor Polen niet open. Zij moesten Sovjetburgers blijven en werden eventueel naar oostelijker gebieden uitgewezen om geen onrust in het grensgebied te veroorzaken.

Op 6 juni 1945 werd de uitvoering van dit verdrag ter hand genomen. Dit bevolkingsuitwisselingsverdrag zou de pluriforme en diffuse etnografie van het voormalige Oost-Polen met het nieuwe grensverloop in overeenstemming brengen, en de in het Interbellum zo heftig opspelende minderhedenproblematiek pacificeren. De uitwisseling zou plaats vinden onder compensatiegaranties voor onroerend goed, en met medeneming van levende have en ander roerend bezit. De compensatie zou voor de uitgewezen Polen grotendeels plaatsvinden in te annexeren Duits staatsgebied, met de beslaglegging op het

¹¹⁶ Schieder 1953: 447-847; Spieler 1989: 34-’8; Grube&Richter 1980: 322/3 (tabellen); Persson 2001: 103/4; Kamusella 2010: 120; Brandes 2010: passim. Eisfeld&Herdt 1996. 420.000 Volksduitsers waren in 1939-1941 grotendeels als kolonisten (boeren en beampten) naar het bezette Polen gebracht. Zij waren afkomstig uit in 1939 door de Sovjetunie geannexeerde gebieden. Het *Molotov-Ribbentrop- / Stalin-Hitlerpact* regelde hun evacuatie uit de onder Sovjetgezag gekomen gebieden: de steden van het Balticum en honderden dorpsgemeenschappen in Wolynië, Galicië, de Boekowina en Bessarabië. In 1941, na de Duitse bezetting van het westen en zuiden van de Sovjetunie, zouden nog in totaal 900.000 van deze oorspronkelijke Ruslandduitsers (*Russendeutsche*) volgen. Zie noten 115 en 120 en Hoofdstuk IV, § 6.

bezit van de verdreven Duitse bevolking. Wanneer de Duitsers nog ter plaatse waren ging de uitvoering vaak met dreiging en geweld gepaard en eiste zij slachtoffers. De Poolse exodus was al na de intocht van de Sovjettroepen in oktober 1944 ongeordend op gang gekomen, toen 120.000 Polen het Sovjetleger naar Centraal-Polen volgden; onder hen bevonden zich ook veel in 1939 en 1941 naar de Sovjetunie uitgewekenen die terug naar huis probeerden te komen. In de eerste helft van 1945 volgden er eens zo veel, waardoor hun totaal op een kwart miljoen kwam.¹¹⁷ Zij werden opgedreven door Oekraïense nationalistische groepen die voorlopig hun gang konden gaan omdat de Sovjetautoriteiten hun woongebieden wilden annexeren maar zonder belast te worden met een Poolse minderheid. Vervolgens werden op basis van de verdragsmatig overeengekomen bevolkingsuitwisseling tussen januari 1946 en 1 juli 1947 bijna 1,7 miljoen voormalig Poolse staatsburgers, waarvan 150.000 Joden, rechtstreeks naar Polen uitgewezen uit andere delen van de Sovjetunie waarheen ze waren gevlucht in de jaren 1939 en 1940. En daartegenover moesten dan van september 1944 tot april 1946 450 tot 480 duizend Witrussen en Oekraïners, die woonden aan de Poolse zijde van de nieuwe grens, vertrekken naar Sovjet-territorium. Omdat hun aanwezigheid door de Poolse autoriteiten als bedreiging voor de staatsveiligheid was ervaren, werd daarbij geweld gebruikt, maar omdat ze evenmin werden vertrouwd door de Sovjetautoriteiten mochten ze ook niet in het grensgebied aan de andere zijde van de nieuwe grens blijven. Voorlopig werden deze voorheen Poolse Oekraïners en Witrussen in andere Sovjetrepublieken of in Siberië ondergebracht, samen met 350.000 van nationalisme verdachte Sovjet-Witrussen en -Oekraïners. Toen dit vooruitzicht duidelijk werd, wilden velen in Polen blijven en zij lieten zich als Pool registreren. Maar ook zij bleven gewantouwd en daarom werd van april tot juli 1947 door de Poolse autoriteiten een tweede gewelddadige campagne - *Akcja Wisła*¹¹⁸ - georganiseerd waarin 150.000 van hen naar de door Polen geannexeerde voorheen Duitse 'oostprovincies' werden gedeporteerd, in de eerste plaats naar het voormalige Oostpruisen. Na hun vertrek werden hun eigen dorpen en kerken afgebroken om terugkeer onmogelijk te maken en zodoende raakte een zone van 30 km. breed langs de nieuwe grens met de Sovjetunie ontvolkt. Enkele tienduizenden slaagden er toch in aan de deportatie te ontkomen door zich voortaan niet alleen als Pools maar ook als rooms-katholiek voor te doen.

Het geweld waarmee zowel Polen als Oekraïners in de periode 1944-1948 tot vertrek werden gedwongen kostte aan minstens 100 tot 150 duizend van hen het leven, gelijkmatig verdeeld over beide bevolkingsgroepen. De meest problematische groep woonde in het Karpatendistrict in het zuidoosten, waar de Roetheense bevolking zich *Lemko* (Lemken) noemde. 90 van deze 140 duizend etnisch niet-Poolse bewoners van dit grensgebied moesten over de nieuwe grens naar de Sovjet-Oekraïne vertrekken. De overigen moesten hun woongebied ook verlaten, maar dan westwaarts, om in door Duitsers verlaten dorpen in de 'herwonnen gebieden' te worden gevestigd. De plaatsen van de verdwenen bewoners

¹¹⁷ Niet iedereen die naar Polen wilde emigreren kreeg daartoe van de Sovjetautoriteiten toestemming; ook velen met een Litouwse, Witruisische en Oekraïense etniciteit maakten daarvan toch gebruik door zich Pool en katholiek te noemen. De emigratiecijfers zijn exact vastgesteld maar toch niet volledig omdat zij niet degenen omvatten die op eigen gelegenheid vertrokken of vluchtten. De totale schattingen zijn: 150 duizend Polen uit Litouwen, 30 duizend uit Witrusland en minstens zoveel uit de Oekraïne. Zij gingen in de eerste jaren na de oorlog de nieuwe grens over, en werden in de jaren 1955-'59 gevolgd door 46, 100 en 76 duizend, die het totaal uit de drie genoemde Sovjet-republieken tot minstens 200, 250 en 300 duizend verhoogden.

¹¹⁸ Esch 1998 maakt een vergelijking tussen de bevolkingspolitiek in het westen en het oosten van (het nieuwe) Polen, en wijst daarbij ook op het overeenkomstige doel: het verwijderen en vervangen van bevolkingsgroepen, naast het verschil in de methodes daartoe. Gedwongen verwijdering ging soms met genocidaal geweld gepaard.

werden in Galicië en Wolynië onmiddellijk na 1945 ingenomen door 200.000 Russen en Oekraïners die doelbewust het Galicische element moesten verzwakken.¹¹⁹

De vlucht naar het westen van Esten, Letten en Litouwers (hier samengevat als “Balten”) vóór de komst van het Sovjetleger, evenals hun oostwaartse vlucht en deportatie daarna verminderden de bevolking aanzienlijk. De pacificatie van het Balticum nam een periode tot eindweegs de jaren vijftig in beslag. Vooral in Litouwen manifesteerde zich een nationalistische ondergrondse tegen het Sovjet-gezag, die met gewapende aanslagen overigens niet meer wist te bereiken dan dat in *razzia*'s tienduizenden van nationalisme verdachten werden opgepakt, en gedeporteerd naar strafkampen. Bij het bestrijden van de nationale guerrilla kwamen 90.000 Balten om het leven. Om het verzet te onderdrukken zijn tot 1953 540.000 Balten gearresteerd en naar plaatsen, vooral werkkampen in e zg. Goelagarchipel, buiten hun woongebied gedeporteerd. Vele overlevenden konden na de destalinisatie in de jaren vijftig van daaruit echter weer terugkeren.

In totaal zouden er in 1959 in de Baltische Sovjetrepublieken volgens etnische definitie nog steeds 460.000 Esten, Letten en Litouwers minder zijn dan er in 1939 waren geweest, terwijl de totale bevolking met 1.055.000 ofwel een vierde deel van de oorspronkelijke staatsburgers van Estland, Letland en Litouwen, was afgenomen. Naast vlucht en deportatie van delen van de verschillende Baltische volken naar het oosten waren in 1939/40 67.000 Baltische Duitsers verdragsmatig naar Duitsland geëvacueerd.¹²⁰ Van de 330.000 Baltische

¹¹⁹ Zie voor de episode 1941-1945 Hoofdstuk IV, noot 114. Terles 1993 en Sword 1994: passim; Kersten 1996: 139; Hann 1996, Kordan 1997, Bohdan 1997 en Lebedeva 1999: passim; Snyder 1999: 111-'5; Jasiak 2001: 184-'98; Ciesielski 2006, Ruchniewicz 2016 en Babiak 2019 passim; Řepa 2019: 200 e.v.. We gebruiken de naam Oekraïners ook voor Galiciërs (Roethenen) en Wolyniërs. De elkaar overlappende benamingen van deze minderheden waren verbonden aan de, met Rome geünieerde, oosterse kerk. Zij onderscheidden zich van de oosters-orthodoxe Oekraïners, maar werden onder Sovjetregime gedwongen om de band met Rome te verbreken en zich ook onder gezag van de patriarch van Moskou te stellen. Zie Bociurkiw 1996: passim. In totaal zijn in 1944-1950 bijna 610.000 mensen - tweederde deel van de betreffende etnische minderheden - uit het Pools blijvende grensgebied vertrokken naar Sovjet-territorium: 540.000 Oekraïners (*c.q.* Roethenen), 50.000 Witrussen en 17.000 Litouwers. 700.000 mannen in de dienstplichtige leeftijd werden al voor 1946 in het Sovjetleger ingelijfd om te voorkomen dat ze in de *UPA* een plaats zouden gaan zoeken. 203.000 Oekraïners werden veroordeeld tot verbanning naar Goelagkampen (Rossoliński-Liebe 2023: 207, 214). Hun vervanging door Russen diende de sovjetisering van het gebied en de integratie in de Sovjetstaat waarvoor 750.000 Oekraïners (Galiciërs en Wolyniërs) moesten vertrekken uit de gebieden westelijk van de nieuwe. Pools-Sovjetrussische grens. Daarvan trok meer dan een half miljoen oostwaarts naar Sovjetgebied, terwijl 140.000 westwaarts werden verspreid over de door Polen van Duitsland geannexeerde westelijke provincies (de 'herwonnen gebieden', *Ziemie Odzyskane*), zie Narvselius 2015: 9-12. Voor Litouwen, zie Ritter 2003: passim. De Poolse bevolking van Lwów/ L'viv werd vrijwel in haar geheel met haar culturele en onderwijsinstellingen geëvacueerd naar de Silezische hoofdstad Breslau, nu in Wrocław herbenaemd. Snyder 1999: 108 geeft hierover lagere cijfers maar die hebben dan ook betrekking op een kortere periode. Na 1990 mochten uitgewezen Oekraïners en hun kinderen terugkeren naar hun oorspronkelijke woonplaatsen en daarvan maakte slechts een kleine minderheid gebruik. In 2007 gaven de presidenten van Polen en Oekraïne een verklaring uit waarin zij deze deportaties uit de jaren 1945-1947 diskwalificeerden als het werk van totalitaire régimes in strijd met de mensenrechten.

¹²⁰ De Baltische Duitsers - stedelijke burgerij en adel - in Estland en Letland zouden, na de annexatie door de Sovjetautoriteiten, van hun onroerend bezit en hun bedrijven onteigend en wat betreft hun maatschappelijke en economische organisaties in het Sovjetsysteem gelijkgeschakeld worden. Hun scholen, kerken, culturele en wetenschappelijke instituten, banken, coöperaties en verzekeringsmaatschappijen moesten verdwijnen. 67.000 waren daarom bereid om zich naar Duitsland te laten evacueren onder de belofte van compensaties. Die zouden na de bezetting van Polen komen te bestaan uit van Polen en Joden geconfisqueerde bezittingen en goederen in het Generaal-Gouvernement en de in 1939, na de bezetting van Polen, geherannexeerde voorheen Pruisische provincies.

Joden was een klein deel naar het oosten gevlucht en driekwart achtergebleven. Zij werden door Litouwse, en Letse fascistische milities en Duitse *Sondergruppen* in de herfst van 1941 ter plaatse vermoord of naar vernietigingskampen gedeporteerd.¹²¹ Onmiddellijk na de Sovjet-bevrijding in de herfst van 1944 vertrokken 150.000 Polen uit het voor 1939 Poolse maar nu definitief bij Sovjet-Litouwen ingelijfde regio Wilno/ Vilnius. Volgens de volkstelling van 1959 waren er toen nog 1.380.000 Sovjetburgers van Poolse ‘nationaliteit’ in de Sovjetunie over, waarvan één miljoen in de voormalige, dat wil zeggen tot 1939, Poolse gebieden. Een kwart daarvan bleef na 1944 geconcentreerd wonen in de *oblasten* Vilnius/ Wilno en Grodno, en beschikt daar nog steeds over eigen cultuur-, onderwijs- en religieuze instellingen. Terwijl de Sovjet-etnopolitiek het raadzaam achtte om in de andere voormalig Poolse gebieden, met name in Galicië en Wolynië, de Poolse aanwezigheid door gedwongen emigratie naar het oosten te marginaliseren, vond zij het bij nader inzicht nuttiger om juist in de Litouwse Sovjetrepubliek de Polen als minderheids-tegenwicht te gebruiken tegenover het Litouwse nationalisme.¹²²

In totaal vestigden zich tot 1950 in de voormalig Oost-Poolse gebieden, in plaats van de verdwenen Polen en Joden, 2,3 miljoen Sovjetburgers, voornamelijk etnische Russen, maar ook Oekraïners, Witrussen, Kazakken en Tataren. Tussen 1945 en 1956 zouden 925.000 Sovjetburgers, voornamelijk etnische Russen, naar de Baltische landen komen. In de jaren 1955-1958 zouden nog eens 150.000 Polen, waaronder 10.000 van Joodse afkomst, uit de Sovjetunie naar Polen in zijn nieuwe grenzen mogen repatriëren.

Een half miljoen Sovjetburgers, voornamelijk etnische Russen, ging naar het door Rusland geannexeerde deel van Oostpruisen (nu de *oblast* Kaliningrad). Daarvan vertrokken weer twee op de drie maar na 1950 ging deze inwijking naar dit, wat in de Sovjetpropaganda heette ‘Oer-Slavische gebieden’, gestaag door, echter zonder het vooroorlogse inwonertal te bereiken. Dit ingelijfde deel van Oostpruisen bleef met zijn verwoeste infrastructuur onaantrekkelijk voor Sovjet-kolonisten en een aanzienlijk aantal van hen vertrok na korte tijd weer. De nieuwe bevolking zou zich in de steden gaan concentreren; de helft van de dorpen werd, voor zover niet verwoest in januari-april 1945, afgebroken en als inventaris en bouw materiaal afgevoerd naar de Sovjetunie.

Daartegenover zouden de Baltische landen, nu Sovjetrepublieken, kolonisten uit Rusland blijven aantrekken en een omvangrijke immigratiestroom ondergaan vanuit de Sovjetunie die tot 1990 bleef voortduren en op weg was om de autochtone bevolking te minoriseren, vooral in de steden en nieuwe industriezones: in 1989 39% van de Estse en 48% van de Letse staatsbevolking en in sommige steden al meer dan de helft. Enkele industriële concentratieregio’s - zoals die van Narva, Kohtla-Järve en Daugavpils - zijn nog altijd in grote meerderheid bewoond door Russen.¹²³

Op 15 en 30 oktober 1939 kwamen daarover bilaterale verdragen tot stand en tot mei 1940 werden de Baltische Duitsers via havens in Estland en Letland verscheept. Loeber 1972: 28-61; Wittram 1978, en Hehn 1982: passim. Zie Bundesarchiv BArch R 186/4.

¹²¹ Vestermanis 1990, Levin 1990 en Reichelt 2011: passim.

¹²² Kulischer 1948: 302-’4; Schechtman 1949: passim; Frumkin 1951: 121; Neumann 1956: 403-’7; Rhode&Wagner 1959: 272; Schlenger 1959: 47/8; Schechtman 1962: 158-’75; Horak&Blanke 1985: 57.

¹²³ Kulischer 1948: 269/70; Proudfoot 1956: 39/40; Rauch 1977: 226; Misiunas&Taagepera 1983: 273-’81 (Tables 1-50); Magocsi 2002: 156-’73.

8. De balans van de grensverschuivingen en etnische zuiveringen in de Sovjet- en de Poolse annexaties

De Sovjet-annexaties van Pools staatsgebied in 1939 werden door de Poolse regering, die inmiddels op basis van het *Lubliner Comité* was gevormd, geratificeerd op 14 februari 1946, waarbij bijna 5% (8.000 km²) van dat in 1939 geannexeerde gebied aan Polen is teruggegeven, als bewijs van *goodwill*, en om verkeersgeografische, en militair-strategische redenen. Op 15 februari 1951 zou om verkeerstechnische redenen nog een strook van 480 km² aan Polen afgestaan worden. De belangrijkste wijziging betrof het Białystok-district in het noordoosten waar een Litouwse en Witrussische minderheid woonde. Uit voor 1939 Pools staatsgebied, dat na 1945 voorlopig en definitief in 1951, Pools mocht blijven, werden 17.000 Litouwers, 30.000 Witrußen en 483.000 Oekraïners (*c.q.* Roethenen) naar de Sovjetunie gedeporteerd.¹²⁴

Daarnaast annexeerde de Sovjetunie in 1945 het noordelijk deel van Oostpruisen van Duitsland (16.200 km² met in 1944 1,3 miljoen inwoners) en de Karpaten-Oekraïne (voortaan: Roethenië) van Tsjechoslowakije respectievelijk Hongarije (in totaal 12.600 km², met in 1944 800.000 inwoners), en naast de eerdere afstand van Karelië en Kuolajärvi (44.000 km²), bij de op 19 september 1944 in Moskou gesloten wapenstilstand ook nog een strategisch belangrijk Fins mijnbouw- en grensgebied aan de Noordelijke IJszee: (Petsamo/Pechenga) met een omvang van 400 km². Beide gebieden waren grotendeels ontvolkt.

Per saldo kwamen de Sovjet-annexaties daarmee in 1945 op bijna: 475.000 km², met oorspronkelijk (naar de stand van 1939) 24 miljoen inwoners.

2 miljoen Joodse inwoners werden door de Duitse bezetters en hun lokale helpers omgebracht. Een miljoen niet-Joodse bewoners van deze gebieden, voornamelijk Polen, liet het leven bij hun gedwongen en gewelddadige verplaatsing en verdrijving door de Duitse bezetters en Galicische nationalistes.

6 miljoen - Duitsers, Balten, Finnen en Polen - zijn onder Sovjet-gezag tussen 1939 en 1941 en na 1944 geëvacueerd, gedeporteerd of gevlucht, waarbij minstens 2 miljoen omkwamen.

De Poolse annexaties van Duits staatsgebied omvatten in 1945 de provincies Pommeren en Silezië beoosten de Oder en de Neisse; inbegrepen bewesten daarvan de stad Stettin en omgeving, verder de vrijstaat Danzig en het zuiden van de provincie Oostpruisen: in totaal 101.000 km², met als inwoners 9,8 miljoen Duitse staatsburgers, waarvan ca. 1,1 miljoen met een etnisch-Poolse achtergrond, naar de stand van 1944.¹²⁵ 0,8 miljoen van hen mochten en wilden blijven; de 9 miljoen overige Duitsers moesten verdwijnen, en bij gewelddadigheden, vlucht, en internering en deportatie door de Poolse milities en Sovjetmilitairen zijn er ongeveer 1 miljoen van hen omgekomen. Bijna een half miljoen werd eerst naar werkkampen in de Sovjetunie gedeporteerd, en daarvan kwam een derde om.¹²⁶ In 1950 woonden volgens de Poolse statistiek al 5,6 miljoen mensen in de 'herwonnen

¹²⁴ Rhode 1951: 443/4; Best&Moklak 2002: passim.

¹²⁵ Dit is het aantal in deze Duitse provincies en in Danzig gedomicilieerde Duitse staatsburgers. De lagere aantallen die men in veel studies vindt, zijn ontstaan door de in mei 1945 reeds gevluchten en door tijdelijk afwezigen, met name militairen die zich nog aan het front of in krijgsgevangenschap bevonden, van dit aantal af te trekken. Buiten beschouwing laten wij hogere aantallen die zijn berekend door de hier tijdelijk aanwezige, met name *ausgebombte*, stadsbewoners uit westelijker delen van Duitsland mee te tellen.

¹²⁶ Na 1950 zijn tot 1996 anderhalf miljoen emigranten uit Polen naar Duitsland gekomen. Deze emigratie was

gebieden' waarvan 20% of 1,1 miljoen als autochtonen werden aangemerkt. 49% of 2,73 miljoen waren immigranten uit Midden- en Zuidpolen, en 28% of 1,55 miljoen kwamen uit de voormalige Oostpoolse provincies (*Kresy*), die door de Sovjetunie waren geannexeerd.¹²⁷

Samenvatting.

Het naoorlogse Poolse staatsgebied bestaat voor een derde deel uit voormalig Duits staatsgebied.

De Sovjet-Duits-Poolse herinrichting van het Balticum en Polen tussen 1939 en 1945, en vervolgens in 1945 de verlegging van de Poolse staat in westelijke richting ten koste van Duitsland, en ten slotte de opname van de Baltische landen in de Sovjetunie in 1945, gingen gepaard met een radicale etnische homogenisering van de bevolking, die uiteindelijk de grootste volksverhuizing uit de Europese geschiedenis is geworden.

Wanneer we ons beperken tot de autochtone bevolking van het Poolse staatsgebied, en van de Poolse en de Sovjet-annexaties, welke ten gevolge van definitieve etnische, racistische en politieke zuiveringen tussen 1939 en 1950 vertrok of vluchtte, of werd geïnterneerd en gedeporteerd, ging het om 19 miljoen mensen, ofwel 40% van de bevolking, in afgeronde aantallen: 9 miljoen Duitse staatsburgers, 1 miljoen Volksduitsers, 4 miljoen Joden, 2,5 miljoen Polen, 1,5 miljoen Balten en Finnen, en 1 miljoen Witrussen en Oekraïners.

Ruim 6,5 miljoen daarvan, bijna een derde van alle 'gezuiverden', en een zevende deel van de totale bevolking, verloor bij deze zuiveringen het leven. In absolute aantallen en in percenten van de betrokken etnische groep: 3,8 miljoen, gerekend naar hun vooroorlogse staatsburgerschap, Poolse, Litouwse, Letse, Tsjechoslowaakse en Roemeense Joden (85%); ruim 1,5 miljoen Duitsers, zowel Duitse staatsburgers als Volkduitsers (15%). Die laatsten waren volgens hun staatsburgerschap van voor 1938 Tsjechoslowaken, Hongaren, Polen, Litouwers, Letten, Esten en Roemenen geweest. Een miljoen Polen waren naar hun staatsburgerschap voor 1938 Pools, maar in etnisch opzicht Oekraïners of Witrussen (10%). Kaart 10 aan het einde van dit hoofdstuk geeft een cartografisch beeld van deze demografische herordening.

9. De etnische en nationale zuivering van de Duitsers uit Tsjechoslowakije

Volkenrechtelijk was de staatsburgerlijke status van de Sudetenduitsers onduidelijk. In 1938 waren zij Duits staatsburger geworden, door de internationaal erkende annexatie van hun woongebied in het *Verdrag van München*. De Geallieerden hadden echter in 1942 hun instemming met deze Duitse annexatie ingetrokken, en consequentie daarvan was nu dat ook het Duitse staatsburgerschap van de bevolking nooit geldigheid zou hebben bezeten. De bewoners van het Sudetenland moesten dus formeel geacht worden Tsjechoslowaaks staatsburger te zijn. Voor de Hongaren in Slowakije gold dat de annexatie van hun woongebieden bij de Weense Arbitrage (*Wiener Schiedssprüche*) van 1939 nooit

niet in alle gevallen vrijwillig Zij bestond uit Duitsers en uit etnische Polen met een Duitse nationale affiniteit. Pas na de opening van de grenzen en de vrijheid van grensverkeer - in 1990 - werd werken en wonen elders in Europa mogelijk zonder verlies van domicilie in Polen. Duitsers was het na 1945 niet meer mogelijk om aanspraak te doen op hun onroerend goed in Pools staatsgebied maar na 1990 konden onroerende goederen (opnieuw) verworven worden, maar op naam van een Poolse 'mede-koper'. Verwervingsvrijheid van onroerend goed werd in 2016 toegestaan onder EU-recht, zoals dat dat in Tsjechië al in 2011 gold.

¹²⁷ Kornilowicz 1962: 232-'9, tables 4 en 5. Andere cijfers geeft Męclewski 1959: 25/6.

internationaal was erkend en zij dus nooit Hongaars staatsburger waren geworden. Formeel hadden zij hun Tsjechoslowaaks staatsburgerschap niet verloren.¹²⁸

In de voormalig Tsjechoslowaakse gebieden brak bij de nadering van de Sovjettroepen in september 1944 een partizanenopstand in de Slowaakse Karpaten uit, en de Duitse minderheid - zogenaamde *Karpatendeutsche* - zou een van haar doelwitten worden, waarop de SS besloot dat zij geëvacueerd moest worden, nadat enkele honderden van hen in massa-executies om het leven waren gebracht. 100.000 vluchtten westwaarts en alleen 30.000 die door Slowaken werden verborgen bleven achter. Alsnog werden de meesten in de daaropvolgende jaren uitgewezen. De bevolking van dorpen en steden in de aangrenzende oostelijke districten van het Sudetenland (Tsjechisch-Silezië) werd in het voorjaar van 1945 kolonnegewijs afgemarcheerd naar de grens met Duitsland.

In april was het 'Rijksprotectoraat Bohemen en Moravië' van alle kanten door Geallieerde en Sovjettroepen omsingeld. De 3,1 miljoen daar wonende Sudetenduitsers waren intussen tot bijna 5 miljoen vermeerderd met de Karpatenduitsers, en daarnaast met 1,6 miljoen Silezische Duitsers die in februari en maart voor de Russen het Reuzengebergte over waren gevlucht. Enkele honderdduizenden, waaronder het nazi-kader en de Rijksduitse ambtenarij, waren al voor de komst van de Sovjets onder bescherming van Duitse troepen westwaarts gevlucht en na hun vertrek functioneerde geen Duits openbaar en militair gezag meer. Eind 1944 verbleven in totaal 5 miljoen Duitsers voorlopig op Tsjechisch grondgebied.

In Praag, bestuurscentrum van het Protectoraat, brak op 9 mei een opstand uit. Hier was het grootste deel van de nazi-bureaucratie al gevlucht, maar in de stad woonden nog 15.000 Duitsers die nu met razzia's bijeen werden gedreven en van wie velen het leven lieten in lynchpartijen of standrechtelijke executies.

De Tsjechische nationale militie nam met goedkeuring van de Sovjet-bevrijders in het Sudetenland het gezag over, wat niet voorkwam dat daar in tal van plaatsen voorlopig niet zozeer de orde werd gehandhaafd als wel willekeurige confiscatie en beroving plaatsvond waarbij standrecht werd toegepast en op een tiental plaatsen enkele honderden tot in totaal zesduizend slachtoffers vielen. Bijna achtduizend geïnterneerden stierven daarna in interneringskampen. Vijfduizend geïmproviseerde rechtszaken ten aanzien van nazi-functionarissen leidden tot standrechtelijke executies. De totale dodencijfers zijn nog altijd omstreden en worden voor de periode 1944-1948 op 19 tot 30 duizend geschat. Daarvoor, in de periode 1938-1945, werden 50 tot 80 duizend Tsjechen door de Duitse bezettingsterreur om het leven gebracht, de Joodse slachtoffers niet meegeteld (zie daarvoor tabel 8).¹²⁹ Het dreigende en uitgevoerde geweld joeg nu 660.000 Sudetenduitsers op de

¹²⁸ Kozauer 1979: 136. 12.100 km² grondgebied van Slowakije te samen met het Hongaarssprekend zuidelijk deel van de Karpaten-Oekraïne was op 2 november 1939 aan Hongarije overgedragen. Daar woonden toen ruim 1.120.000 inwoners waarvan 53% etnische Hongaren. Zie Christof 1998: passim; United Nations 1938/2006. In 1941 zou het overige deel van de Karpaten-Oekraïne volgen: 11.600 km² met 620.000 inwoners waarvan 8% etnisch Hongaars. 75.000 inwoners, voornamelijk Roethenen, vluchtten naar de Sovjet-Oekraïne om te ontkomen aan geweld vanwege de nieuwe Hongaars-fascistische autoriteiten. Op Sovjetgebied werden echter velen van hen als mogelijke spionnen gewantrouwd en geïnterneerd.

¹²⁹ Op 18 december 1996 kwam een Duits-Tsjechische *Historikerkommission* tot een getalsmatige overeenstemming, gepubliceerd in Hrabovec 1997: passim; Hoensch&Lemberg 2001: 245 e.v.; Kučera 2001: passim; Pekár&Tokarova 2011: 140-3. Over de gang van zaken in enkele steden, zie Glassheim 2000: 475-'82. Een pogrom in Aussig an der Elbe/ Ústí nad Labem kostte meer dan tweehonderd Duitsers het leven en na razzia's in Brno/ Brunn werden 27.000, de helft van de Duitstaligen, uit die stad afgemarcheerd naar Oostenrijk onder omstandigheden die 5.200 onderweg het leven kostte. In Postelberg/ Postoloprty werden 1.200 mannen en jongens uit de naburige stad Saaz/ Žatec geëxecuteerd, en 300 vluchtelingen uit Slowakije vonden op hun doorreis naar het westen in Prerau/ Přerov door massa-executies de dood. Conze (in Schieder)

vlucht tot over de grenzen van Duitsland en Oostenrijk. Hun staatsburgerlijke ontrecting werd later geregeld in 143 zogenaamde Beneš-decreten die 2,9 miljoen Duitsers en daarnaast ook 0,7 miljoen Hongaren betroffen. De uitwijzing van die laatsten vond onder druk van Sovjetzijde grotendeels niet plaats.

Geweld, beroving en vernieling ten aanzien van Sudetenduitsers en hun bezit werden volgens de amnestiewet nr. 115 van 8 mei 1946 buiten vervolging gesteld voor zover de gepleegde daden vóór 28 oktober 1945 hadden plaatsgevonden.¹³⁰

Bij regeringsdecreten werd in 1945 2,4 ha. grondbezit, waarvan 1,4 miljoen ha. akkerbouwland onteigend, voornamelijk van Sudetenduitsers, althans Duitstaligen. Met overige onteigeningen kwam het totaal op 4 miljoen ha. En daarnaast werden 575.000 woonhuizen en 60.000 bedrijven met hun vermogen en ook alle particuliere bezit aan geld, kostbaarheden en banktegoeden en een miljoen woonhuis- en kantoorinventarissen in beslag genomen.¹³¹ Die onteigeningen waren in de eerste naoorlogse maanden geplunderd door Tsjechische milities ten eigen bate en zij werden in speciale wagonladingen naar het centrum van het land getransporteerd en heetten spottend ‘de Alaska expres’. Veel grotere bedrijven konden voorlopig niet en geëxploiteerd worden in het verlaten Sudetenland en werden overgeplaatst naar het binnenland. In het zuidwesten van Bohemen beschermden Amerikaanse autoriteiten de Sudetenduitsers voorlopig tegen plundering en ‘wilde’ verdrijving. In het oosten wist het nationale leger met hulp van Sovjetautoriteiten zijn gezag te handhaven. Daar tussen in lagen gebieden met chaotische verhoudingen en pas in augustus nam de regering in Praag de regie over. Na de *Conferentie van Potsdam* bevestigden de Geallieerden de uitwijzing van de Sudetenduitsers die per 20 november 2,5 miljoen van hen zou gelden in een status die de regering in Praag formuleerde als een liquidatie “gelijk aan die van de Joden onder het Naziregime”. Zij werden tot arbeidsdienst verplicht en geïnterneerd in kazernes, voormalige nazi-kampen en fabrieksgebouwen, tot op het moment dat hun transport was geregeld. De helft (2,43 miljoen) van de overgebleven Sudetenduitsers zouden tot in 1947 volgen bij geregelde deportaties, de meesten per trein. 350.000 werden eerst naar werkkampen gedeporteerd, eventueel berecht en veroordeeld. De omstandigheden in die kampen kostten 6.000 het leven en ongeveer evenveel benamen zichzelf het leven. In de komende jaren zouden de overlevenden worden uitgewezen. 280.000 burgers met gemengd Duits-Tsjechischtalige (voor)ouders en Duitstaligen die met Tsjechen waren gehuwd kregen de mogelijkheid om het Tsjechische staatsburgerschap aan te vragen of anders te verdwijnen. Althans wanneer zij ook hadden kunnen aantonen dat zij tijdens de oorlog lid waren gebleven van de communistische partij en/of zich actief tegen de bezetter hadden verzet. Onmisbare specialisten moesten zonder zulke voorwaarden voorlopig blijven en zo waren na de verdrijvingen in 1948 nog 300.000 Duitstaligen in het

1957: passim; Brosz 1992: passim.

¹³⁰ Gesteld werd dat op 28 oktober 1945 de vrijheidsstrijd van de Tsjechen was beëindigd en voor die datum begane gewelddadigheden als verzetsdaden buiten strafvervolging stonden. Frommer 2005: 113-’5, 344. Chitnis 2012: passim geeft een overzicht van de discussies, onder meer in de belletrie in Tsjechooslowakije. Overigens, discussies konden daarover na 1945 niet meer in het openbaar gevoerd worden.

¹³¹ Bohmann 1965: 65-’7, 81-’5. In 1981 berekende Chu 1999: 20 het totaal aan geconfisqueerd bezit op 265 miljard Duitse Mark. (ca. 100 miljard dollar). Nationalistische Tsjechen en communisten verklaarden onroerend bezit in handen van Duitsers tot ‘historische oorlogsbuit’, gestolen sinds 1620 (Slag op de Witte Berg) toen Bohemen een Habsburgs-katholiek koninkrijk werd en protestanten en hussieten zich hadden moeten rekatholiceren op straffe van uitwijzing en verlies van hun bezit. De discussie die sinds 1918 speelde, laaide in 1945 opnieuw op maar dan met directe en materiële consequenties. Zie Glassheim 2000: 473-’6 en Glassheim 2006.

land. In 1950 was hun aantal verminderd tot 240.000 door ontslag en vertrek. Er lieten zich toen nog 165.000 officieel als Duitser registreren. Minderhedenrechten, zoals onderwijs, werden hen niet toegestaan en alleen facultatieve Duitse taalles kon door minstens twee Duitstalige ouderparen voor hun kinderen aangevraagd en toegekend worden mits ter plaatse daarvoor voldoende leerlingen aanwezig waren. Om onder andere dergelijke aanvragen te kunnen afwijzen en Duitstalige gemeenschapsvorming te voorkomen werden Duitstaligen door het land verspreid. Ruim 100.000, veelal tweetalige, Sudetenduitsers met een Tsjechische partner en communisten besloten een Tsjechische naturalisatie aan te vragen en in 1950 werd dat aan 36.000 toegekend. In april 1953 werd de toestemming tot naturalisatie opnieuw wettelijk vastgelegd. Velen die daarvoor niet in aanmerking kwamen vroegen en kregen toestemming om te emigreren.¹³²

In de verlaten Sudetenduitse gebieden woonden eind 1945 800.000 en in 1947 dubbel zoveel Tsjechen waaronder degenen die er na de *Anschluss* van 1928 waren gebleven, en 80.000 teruggekeerde emigranten uit Frankrijk en Amerika en de omringende Middeneuropese landen: 40.000 Ruslandtsjechen uit Wolynië (gelegen tussen Galicië en Witrusland) en 10.000 Roemeniëslowaken. De herbevolking vond plaats onder gunstige voorwaarden van vrije huizenkeuze en verwerving van land. Daarnaast vestigden zich er, op aanwijzing van de regering, 600.000 'Slowaken', merendeels etnische Hongaren, Joden, Roma en Roethenen uit Slowakije en de Karpaten-Oekraïne.¹³³ Het 'bevrijde' Sudetenland werd na de machtsovername in 1948 beschouwd als een van alle historische ballast ontdane proeftuin voor de verwezenlijking van het communistische samenlevingsmodel, zij het dan wel uitdrukkelijk binnen een Tsjechisch nationaal kader (zie noot 146).

Na 1990 kon een openbare discussie ontstaan over de volkenrechtelijke implicaties van de verdrijving van de Sudetenduitsers, waarin de voormalige dissidenten en toekomstige staatspolitici Václav Havel en Jiří Dienstbier stelden dat de rechten waarop de Tsjechoslowaakse dissidenten zich sinds het einde van de jaren zestig hadden beroepen geen andere waren dan die welke de Sudetenduitsers eerder waren ontzegd. Dat werd bestreden door nationalistische rechten voor Duitsers voorstelden als een opening van het land voor 'de hitleristische vijfde kolonne van München 1938'. Na de toelating tot de Europese Unie rond het jaar 2000 verstomde deze discussie en bij de ondertekening van het *Verdrag van Lissabon* in 2009 werd een *opt out* geformuleerd waarin de geldigheid van mensenrechten en de schending daarvan alleen als zodanig erkend zou zijn voor zover zij na 1948, dus na de verdrijvingen, hadden plaatsgevonden.¹³⁴

¹³² Schieder en Conze 1957, Kučera 2001: passim en Sprunký 2012: 358-460, 465-'67.

¹³³ Urban 1955: passim; Sedlmeyer 1967: 491-'9; Bohmann 1968 en 1969a: passim; Hartl 1973: 37; Grainer 2002: 54; Wiedemann 2007: passim. In principe ging het om een geheel nieuwe uitdrukkelijk Slavische bevolking. Niettemin behoorden tot de categorie 'Slowaken' veel niet-Slowaakstaligen en werd onderscheid gemaakt tussen 'oude' en 'nieuwe' Tsjechen. De eerste categorie woonde voor de oorlog al in het Sudetenland en was daar na 1938 gebleven. In 1945 werd zij met hun collaboratie en hun banden met Duitstaligen gewantwoord, daarvoor gestraft en vaak overgeplaatst naar het binnenland. Dat gold ook Wolynië-Tsjechen die op grond van hun ervaringen met de stalinistische zuiveringen anticommunistisch waren geworden. Anderzijds ontweken Tsjechische nazi-collaborateurs naar de te ontvolken gebieden om daar uit het zicht van de overheid te blijven of zich met geweld tegen achtergebleven Sudetenduitsers te bewijzen als nationaal 'betrouwbaar'.

¹³⁴ Chu 1999: 19-22; Bracey 2019: passim. Zie ook de noten 74 en 75. De collectieve veroordeling en onteigening van 1945-1947 gold niet degenen die zich aantoonbaar tegen het nazistische regime hadden verzet en daarvan door veroordeling en internering slachtoffer waren geworden en degenen die voor de opbouw van de Tsjechische industrie onmisbaar waren (wet 108). Zij konden het herstel van het Tsjechoslowaaks staatsburgerschap en de restitutie van hun bezit aanvragen. Dat gold ook leden van de grootgrond-bezittende vorstenfamilie Schwarzenberg die door de nazi's waren onteigend. Op 10 juli 1947 werd de zogenaamde *Lex Schwarzenberg* (wet 143) in het parlement aangenomen. Daarbij werd deze familie, evenals de andere grootgrondbezitters, onteigend en uitgesloten van het recht op restitutie. Na 1990 deed *Karel vorst*

10. De zuiveringen van de Volksduitse minderheden in Hongarije, Roemenië en Joegoslavië

Een versterking van de staatkundige stabiliteit van de staten die in de oorlog bondgenoot van Duitsland waren, werd een motief om Duitstalige minderheden in de naoorlogse toekomst uit te schakelen als mogelijke ‘vijfde kolonne’ voor hernieuwd Duits imperialisme. Het slotcommuniqué van de *Conferentie van Potsdam* werkte dit standpunt in artikel XIII uit door alle staten die aan Duitsland en Oostenrijk grensden - naast Polen, Tsjechoslowakije, ook Joegoslavië en Hongarije - toe te staan zich geheel of gedeeltelijk te ontdoen van Duitstalige minderheden.¹³⁵

Hongarije, althans de voorlopige regering die zich op 22 december 1944 had gevormd, en toen aan Duitsland de oorlog verklaarde, vaardigde na de Duitse capitulatie op 4 en 26 mei 1945 decreten uit voor de uitwijzing van de Duitse minderheid. Deze omvatte nog 544.000 mensen, want bij de nadering van het Sovjetleger waren sinds november 160.000 *Volksbündler*¹³⁶, en met hen ook 120.000 Hongaarse fascistische gevluchte omdat zij represailles vreesden. Het zich terugtrekkende Duitse leger evacueerde ook 15.000 bewoners van Duitstalige dorpen rond Boedapest en voerde ze af naar Oostenrijk. Na de bezetting door de Sovjetunie keerden de meesten weer terug. De afrekening kwam in de vorm van dwangarbeid, die de Sovjetunie aan Hongarije oplegde voor zijn oorlogsdeelname aan Duits zijde. Deze dwangarbeid werd voorgesteld als een herstelbetaling voor de aangerichte verwoestingen. In eerste instantie ontzagen de nieuwe Hongaarse autoriteiten Hongaren en wezen ze voor dwangarbeid 35.000 Duitstaligen aan. In de Sovjetkampen lieten 10.000 van hen het leven.

Op 22 december 1945 werd een radicaal uitvoeringsplan voor de verwijdering van Duitstaligen opgesteld, waaraan de Sovjetunie beperkt wilde meewerken om destabilisering van de economie te voorkomen. Slechts 230.000 ‘Duitsers’ mochten uitgewezen worden op grond van een viertal criteria, waaronder Duits als moedertaal, lidmaatschap van de *Volksbund*, dienstneming in Duitse legeronderdelen, en ‘herduitsing’ van een eerder aangenomen Hongaarse familienaam na 1940. De toepassing van deze criteria zou teveel bureaucratie vergen en daarom werd in de praktijk gekozen voor de verwijdering van gehele dorpsgemeenschappen waarmee ruimte vrijkwam voor uit Slowakije, Roemenië en Joegoslavië gevluchte en uitgewezen Hongaren.¹³⁷ De deportatie werd in de loop van 1946

Schwarzenberg namens de familie opnieuw een beroep op restitutie. Na aanvraag en toekenning van het staatsburgerschap werd dat op voorspraak van president Václav Havel ingewilligd. Ook andere Sudetenduitsers kunnen onder deze voorwaarden een beroep op restitutie doen, wat overigens zelden wordt toegewezen omdat de eisen, waaronder blijvende vestiging en volledige beheersing van het Tsjechisch, voor het verkrijgen van het staatsburgerschap hen te zwaar viel.

¹³⁵ Kren, Kural&Brandes 1986:139-’41.

¹³⁶ De *Volksbund* was de organisatie van Duitstaligen die sinds 1938 onder controle van Berlijn het maatschappelijke en culturele leven van de *Ungarndeutsche* vorm moest geven en controleren, autonoom ten opzichte van de regeringsinstanties in Boedapest. De ruime helft van de Duitstalige minderheid had zich daarbij aangesloten, en voor zover dienstplichtig in 1943 ook in de *Wehrmacht* en *Waffen-SS* laten opnemen.

¹³⁷ Om geografisch-strategische redenen werden in 1945 Duitstaligen in de comitaten langs de grens met Oostenrijk (‘Ostburgenland’) uitgewezen, met name uit de enclave rond Sopron/ Ödenburg en uit de

beëindigd in oktober 1949 formeel afgesloten met een algemene amnestie voor de achtergebleven Duitstaligen. Deze gold niet voor degenen die in de jaren vijftig uit de dwangarbeiderskampen in de Sovjetunie zijn vrijgelaten. Zij konden kiezen tussen uitwijzing naar een van beide Duitse staten.

Van de ca. 600 Duitstalige (Zwabische) dorpsgemeenschappen in Hongarije is uiteindelijk de helft overgebleven.¹³⁸

In september 1944 waren de Zevenburger Saksen uit Noord-Transsylvanië, toen formeel nog onder Hongaars staatsgezag, door Duitse SS-troepen bij de nadering van het front naar Oostenrijk geëvacueerd. In november volgden dorpsgemeenschappen uit het Banaat. In totaal waren toen 90.000 - volgens vooroorlogs staatsburgerschap Roemeense - Duitsers op weg naar Oostenrijk. 10.000 trokken verder naar Württemberg.¹³⁹ De nieuwe Roemeense regering werd op 12 september 1944 door de Sovjetautoriteiten verplicht tot de levering van dwangarbeiders voor de wederopbouw van oorlogsverwoestingen en zij wees daarvoor 75.000 Roemeense Duitsers aan, waarvan een derde de kampen niet zou overleven en de overigen in 1956 terugkeerden. Overigens werden daarnaast ook 40.000 Duitsers voor werkkampen in Roemenië zelf geselecteerd. Een decreet van 23 maart 1945 onteigende de Duitse minderheid collectief (overigens ook de Hongaarse minderheid). Voorlopig werd hun staatsburgerschap ingetrokken tot een amnestiewet in 1956 bepaalde dat zij in hun rechten hersteld werden en een deel van hun bezit terugkregen. In de jaren zeventig zouden hun rechten weer verslechteren en kozen velen ervoor om tegen betaling (door de BRD) een uitreisvisum aan te vragen en het land te verlaten. Tot 1990 ging dat om een kwart miljoen mensen, daarna werden enkele jaren de Duitse grenzen opengesteld en vertrok de rest tot op enkele tienduizenden achterblijvers.¹⁴⁰ Zie Hoofdstuk II, § 12.

Vanuit Joegoslavië, dat wil zeggen uit Kroatië en de door Duitsland en Hongarije bezette en verdeelde Vojvodina, vertrokken 25.000 Duitsers (Zwaben) al in de zomer van 1944. Bijna 200.000 volgden hun weg naar Oostenrijk en evenveel bleven achter omdat west- en noordwaartse routes werden afgesloten door het snel optrekkende Sovjet-front. De Sovjetautoriteiten gaven de gezagshandhaving over aan de partizanen volgens een akkoord dat al op 30 november 1943 gesloten was met de *Antifascistische Raad voor de Nationale Bevrijding van Joegoslavië* (*Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ*). Deze raad bepaalde nu per 21 november 1944 voor Duitsers en Hongaren het verlies van het staatsburgerschap. 20.000 collaborateurs werden standrechtelijk geëxecuteerd. Huizen en grondbezit (640.000 ha. landbouwgrond) vielen onder een collectieve onteigening en 130.000 Zwaben moesten hun huizen verlaten; voor hen volgde deportatie naar concentratiekampen. 40.000 werden daar geselecteerd voor dwangarbeid in

grensregio noordoostelijk daarvan, in en rond de steden Győr/ Raab, Moson/ Wieselburg en Magyaróvár/ Ungarisch Altenburg. Volgens de telling van 1920 waren dat er nog 74.000 geweest maar veel tweetaligen en met name Joden onder hen hebben zich naderhand aan die Duitse taal-etniciteit onttrokken. Zimmermann 1974: 60. Zie ook Hoofdstuk III, § 11.

¹³⁸ Schieder 1956: 32-65; Schlenger 1959:48; Noskova 1999: 105.

¹³⁹ Een curieus voorval was dat zeventuizend van hen een half jaar later de Franse bezettingsautoriteiten ervan wisten te overtuigen dat hun voorouders in de 18de eeuw uit Lotharingen en de Elzas naar Hongarije waren vertrokken. Zij kregen daarom toestemming om zich in enkele ontvolkte Franse dorpen te vestigen. Zie Banater im Elsass 1953: 105 e.v. en Brusse 1964.

¹⁴⁰ Schieder 1957: 59-99, 118-'22; Riedl 1961: 437-'9; Illyés 1981: 124; Zach, C.R. 1994: passim.

de Sovjetunie die een op de vier niet zou gaan overleven; de overigen konden in de jaren vijftig ‘terugkeren’ en dan naar keuze in de BRD of de DDR. Inmiddels had een nieuwe Joegoslavische regering het gezag overgenomen en op 23 augustus 1945 bepaald dat de ontrechten hun staatsburgerschap terugkregen als zij konden aantonen gedurende de bezettingsperiode de vijand te hebben bestreden en de Joegoslavische natie geen schade te hebben berokkend. Weinigen konden aan zulke eisen voldoen. Begin 1947 waren in totaal 69.000 Joegoslavische Duitsers om het leven gekomen. Evenveel overlevenden kregen op 1 november 1948 hun staatsburgerschap maar niet hun bezit terug. De meesten kozen in de volgende twee decennia voor emigratie naar de BRD of Oostenrijk.¹⁴¹

Samenvatting. De aantallen van de gedeporteerde ‘*Reparationsverschleppte*’ uit Hongarije, Roemenië en Joegoslavië en de verliezen zijn in verschillende bronnen op een onderscheiden wijze berekenend en blijven schattingen die echter in de loop der tijd steeds exacter zijn geworden. Pas na 1990 werden de gegevens van Sovjetarchieven openbaar en deze bevestigen dat in totaal uit genoemde staten 160.000 van hen als oorlogsschatting voor dwangarbeid naar de Sovjetunie gedeporteerd zijn en ruim 40.000 de kampen niet overleefd hebben. Niet alleen Duitstaligen maar ook Hongaren, Roemenen en Joegoslaven (Kroaten en Slovenen) kwamen daarvoor in aanmerking maar zij werden vaak ontzien om de vriendschapsbanden met de communistische bondgenoten niet onder druk te zetten. .

Uit Polen en Danzig werden 125.000 daar achtergebleven autochtone Duitsers naar Poolse strafkampen of naar de Sovjetunie gedeporteerd en van hen zou een op de drie in die kampen omkomen.

Naar uiteenlopende schattingen zijn 350 tot 400 duizend Duitse staatsburgers naar de Sovjetunie gedeporteerd uit de door Polen en door de Sovjetunie geannexeerde ‘oostprovincies’. Dat vond plaats onder bijzonder slechte omstandigheden en een op de vier bereikte de kampen niet levend of liet er het leven, voordat halverwege de jaren vijftig de gevangenen naar Duitsland werden uitgewezen.

Binnen de Sovjetunie werden in 1941/2 van de ruim anderhalf miljoen Ruslandduitsers¹⁴² een half miljoen gedeporteerd naar Siberië en de Aziatische Sovjetrepublieken. Bijna de helft - 210.000 - kwamen daarbij om of stierven kort na aankomst. Honderdduizenden bleven in gebieden die door het Duitse leger werden veroverd maar sinds de herfst weer werden ingenomen door het Sovjetleger. Duitsers, Krimtataren en Noordkaukasische volken die verdacht werden van collaboratie, dan wel daadwerkelijk, gecollaboreerd hadden werden gedeporteerd. Maar met name Duitsers wachtten de terugkomst van Sovjetautoriteiten niet af en lieten zich door de zich terugtrekkende Duitse legers westwaarts evacueren. Velen van hen vielen dan toch nog in handen van de *NKVD*, met name in 1945 alleen al 350.000. Zij verbleven in Polen en Duitsland in werkkampen voor selectie in het kader van het ‘*Generalplan Ost*’. 250.000 bereikten in 1945 de westelijke Geallieerde

¹⁴¹ Schieder 1961: 119-’31; Riedl 1961: 436/7, 442; Hartl 1973: 58; Wehler 1980: 147-’59; Spieler 1989: 248-’51.

¹⁴² Hier gaat het om de Ruslandduitsers zonder degenen die in de Sovjet-annexaties van het Balticum, Oost-Polen en de oostelijke provincies van Roemenië woonden en in 1940 door Duitsland uit die gebieden geëvacueerd werden. Zij waren voor 1919 Russische staatsburgers geweest. Tussen 1919 en 1939 waren ze staatsburgers geworden van de Baltische staten of van Polen, Roemenië of de Sovjetunie. Sinds 1945 werden ze, voor zover ze te achterhalen waren op het door de Sovjetunie bezette en geannexeerde gebied, opnieuw als Russische Duitsers (*rossijskie nemcy*) beschouwd en gedeporteerd. Armbrorst 2001: § 2.4.

bezettingszones maar werden daar overgedragen aan de NKVD. In totaal kwamen zo 600.000 oorspronkelijke Sovjetduitsers in Sovjet-strafkampen terecht die de helft niet zou overleven.¹⁴³ (Tabel 8 ontleend aan Hoofdstuk IV, volgt na 9.

Tabel 9. Duitse exodus uit Oost en Midden-Europa: 1939-1949

	Aantal Duitse staatsburgers c.q. Volksduitsers 1938/9	Overlevenden van evacuatie, vlucht en deportatie 1950	Statistische bruto verliezen 1944-1950	Achtergeblevenen 1950/5	Emigratie naar BRD 1950-1996 (incl. na 1945 geboren)
Sovjetunie *	1.420.000	690.000	350.000	1.300.000	1.548.300
Baltische staten*	120.000	95.000	20.000		
Polen **	1.295.000	670.000	185.000	45.000	1.440.780
Pommeren, Silezië, Oost-Pruisen, met inbegrip van Danzig en Memelland	9.780.000	7.180.000	1.450.000	1.150.000	
Tsjechoslowakije #	3.387.000	2.920.000	185.000	250.000	93.000
Hongarije	623.000	205.000	55.000	280.000	21.370
Roemenië	786.000	245.000	100.000	405.000	425.030
Joegoslavië	530.000	310.000	110.000	62.000	90.280
Italië ##	255.000	60.000		210.000	
Totaal	18.196.000	12.375.000	2.455.000	3.702.000	3.618.760

* becijfering Brandes&Dönninghaus 1999: passim.

N.B ‘statistische verliezen’ verwijst naar een grote variatie in doodsoorzaken en de ambtelijke registratie daarvan. Ook oorlogsgeweld en gesneuvelde militairen vallen eronder. De getallen zijn daarom niet onmiddellijk te verbinden met het proces van de verdrijving. Omstreden is ook of de slachtoffers in strafkampen als verdrijvingsslachtoffers geteld kunnen worden. Onderzoekers uit het Oostblok, en daarbij kregen zij steun van collega’s in het Westen, wezen herhaaldelijk op de nazi-besmette achtergrond van Westduitse onderzoekers die de cijfers in hun onderzoeken en publicaties gemanipuleerd zouden hebben. De discussie in dat verband over de aantallen omgekomenen heeft niet geleid tot overeenstemming, maar aangenomen mag worden dat een vierde tot de helft van de getallen in de derde kolom - 800 tot 1.200 duizend - slachtoffers van de zuiveringen zijn geworden.

*) In 1941 telde de Sovjet-statistiek 1.543.000 Volksduitsers. Daarbij waren niet meegerekend: de 550.000 Duitsers uit de, in 1939 door de Sovjetunie geannexeerde, Baltische staten, Litouwen, de Poolse oostelijke provincies Wolynië en Galicië en de Roemeense oostelijke provincies Boekovina en Bessarabië/ Moldavië. Zij hadden volgens het *Ribbentrop-Molotov- / Hitler-Stalinpact* hun, door de Sovjetunie geannexeerde, woongebieden al moeten verlaten. Duitse instanties evacueerden met Sovjet-instemming deze Volksduitsers als zogenaamde *Umsiedler* in het najaar van 1939 vooral naar de inmiddels door Duitsland en bezette en geannexeerde delen van Polen. Voor en tijdens de Duitse inval in de Sovjetunie, in de zomer van 1941, probeerden de Sovjetautoriteiten nog zoveel mogelijk Sovjetduitsers onder haar gezag vast te houden door ze naar Siberië te deporteren. Dat kreeg zijn

¹⁴³ Reichling 1986/1995: 33-’6; Sinner 2000 en Statiev 2005: passim. Voor het lot van de Mennonieten in de Oekraïne, zie Klets 2018: passim. Zij werden door de Duitse bezettingsmacht gewantwoord als ‘halve Duitsers’ en als nazi-collaborateurs door de Sovjetautoriteiten gedeporteerd naar de Aziatische sovjetrepublieken Kazakstan en Altaj, en naar elders in Siberië.

beslag voor 690.000 en betrof om te beginnen de zogenaamde Wolgaduitsers en de Duitsers in de oostelijke en zuidelijke Oekraïne, die preventief collectief beschuldigd werden van vijfde-colonne activiteiten. Niettemin kwamen in de herfst van 1941 en het voorjaar van 1942 toch nog 350.000 Ruslandduitsers door de snelle opmars van de *Wehrmacht* onder Duits gezag: in Wolynië en Galicië, in het door Roemenië te annexeren Transnistrië (*Transnistria Governorate* als voormalige Sovjet-*oblast* Odessa) gelegen tussen Dnjester en Boeg, en in de ASSR Krim en tenslotte ook in de noordelijke Kaukasus. Zij werden ingeschakeld bij de nazi-bezettingsterreur en een aantal lieten zich mobiliseren voor *razzia's* op en executies van Joden. Een jaar later, tussen mei 1943 en april 1944, werden 230.000 van deze Volksduitsers onder de dreiging van het terugtrekkend front westwaarts geëvacueerd als zogeheten *Administrativumsiedler* en, omdat ze voorlopig als kolonist ongeschikt werden geacht, ondergebracht in arbeidskampen in het Generaal-Gouvernement Warschau (zie Hoofdstuk IV, § 10a). 700.000 door de NKVD als zodanig gedefinieerde Sovjetduitsers konden na de Sovjetinvasie in Polen en volgens de afspraken in Potsdam tijdens hun vlucht en met medewerking van de Geallieerden ook als *DP's* in Duitsland achterhaald en gearresteerd worden. Zij werden als landverraders veroordeeld en naar Sovjet-strafkampen gedeporteerd, waarbij 200.000 bij hun arrestatie of tijdens de deportatie omkwamen, of later de strafkampen niet zouden overleven. Naast deze 700.000 Sovjetduitsers in engere zin ging het bij de naar de Sovjetunie gedeporteerden om nog eens zo'n aantal, bestaande uit 375.000 Duitse staatsburgers (Rijksduitsers) afkomstig uit de Duitse oostprovincies, en 320.000 Volksduitsers afkomstig uit Polen (110.000) en Danzig (10.000), Tsjechoslowakije (30.000), de Baltische staten (10.000), Hongarije (35.000), Roemenië (80.000) en Joegoslavië (30.000).

Meer dan een kwart miljoen Sovjetduitsers zijn ongeregistreerd gebleven, waaronder ook in de laatste oorlogsmoanden in krijgsdienst omgekomenen. De Duitse identiteit berustte in de Sovjet-statistiek ook na 1945 niet op een keuze van de geregistreerden zelf maar op een ambtelijke toeschrijving op grond van afkomst. Ook wanneer die gemengd Duits-Russisch was werd de betrokkene als 'Duits' geregistreerd.¹⁴⁴

***) Gerekend naar het Poolse staatsgebied van vóór de Duitse en Sovjet-bezetting en annexaties in 1939. Hieronder vallen de Poolse staatsburgers die zich in Polen als behorend tot de Duitse minderheid opgaven: *Duitstalige Poolse staatsburgers* en daarnaast ook (tweetalige) Polen met een Duitse nationale gezindheid. Zij werden na de Duitse bezetting tussen 1939 en 1945 in de *Deutsche Volksliste* opgenomen. Deze categorie omvatte 1,8 miljoen oorspronkelijk Poolse staatsburgers (zie Hoofdstuk IV, § 13). De Duitsers vluchtten, werden geïnterneerd of uitgewezen, en ook een deel van deze *Volksliste*-Polen vluchtte in 1945 westwaarts. De meesten bleven echter en dienden een verzoek in tot herstel van hun Poolse staatsburgerschap, hetwelk zij konden verkrijgen via verificatieprocedures en na straf vanwege een veroordeling uitgezeten te hebben. Een verwante maar juridisch daarvan te onderscheiden groep, vormden de 800.000 tweetalige of etnisch Poolse *Duitse staatsburgers*, woonachtig voornamelijk in Oppersilezië (*Schlonsaken*) en zuidelijk Oostpruisen (*Mazoeren*). Zij konden in 1945, nu zij na annexatie van hun woongebieden in Polen waren komen te wonen, eveneens via verificatieprocedures een aanvraag indienen om Poolse staatsburger te mogen worden. Een groot deel van hen maakte daarvan gebruik om uitwijzing en onteigening te voorkomen maar velen kwamen in later jaren daar weer op terug. Zij beriepen zich daartoe op hun historische Duitse nationaliteit om toestemming te verkrijgen voor emigratie naar de BRD en deden op dit recht ook een beroep ten behoeve van hun na de oorlog geboren kinderen en van hun partners in 'gemengde huwelijken'. Zij zijn opgenomen onder de emigranten in de vijfde kolom.

#) de Sudetenduitsers waren in 1938 Tsjechoslowaakse en daarna, door annexatie van hun woongebied volgens het internationale verdrag van München, Duitse staatsburgers geworden. Het

¹⁴⁴ Reichling 1986/1995 I, tabel 5; Sinner 2000: passim; Stricker 1997: 112-31, 208-37; Schmidt 2018: 642 geeft een zo exact mogelijke becijfering met gebruikmaking van Sovjetarchieven. Van de 280.000 *Zivildeportierte* is een derde voor 1948 in de werkkampen omgekomen. Het hoogst waren de sterftecijfers in strafregimes voor Duitsers met (para-)militaire functies in het Duitse bezettingsapparaat. Eind jaren vijftig zijn de meeste kamp-overlevenden uitgewezen naar Duitsland.

Verdrag van München werd in 1943 en 1945 ongeldig verklaard, het Sudetenland was dus Tsjechoslowaaks staatsgebied gebleven, maar de in 1939 toegekende Duitse staatsburgerschap van de bewoners bleef ongewijzigd. Deze Sudetenduitsers konden nu dus als vreemdelingen in Tsjechoslowakije uitgezet worden. Dat gold ook Joden uit het Sudetenland die daar terugkwamen uit de nazikampen of uit hun onderduik. Zij heetten dan ironisch ‘Sudetenjoden’. Joden in het ‘Protectoraat’, voor zover zij in 1945 daar nog leefden of in dat jaar terugkeerden uit kampen of uit de Sovjetunie, hadden echter nooit een Duits staatsburgerschap bezeten. Een derde van hen werd niettemin door de Tsjechische autoriteiten toch als Duitser beschouwd en behandeld omdat zij bij de laatste vooroorlogse volkstelling hun identiteit als ‘Duits’ hadden aangegeven. Alleen als zij konden bewijzen dat zij gedurende de nazi-bezetting in Tsjechische zin nationaal betrouwbaar waren gebleven - wat overigens voor geïnterneerde en ondergedoken Joden onmogelijk was geweest - bijvoorbeeld door actief verzet te hebben gepleegd, konden zij alsnog de Tsjechische nationaliteit verwerven. Zij konden dan in het Sudetenland, samen met overlevende Joden en Roma uit Slowakije en de Karpaten-Oekraïne, de plaats innemen van de verdreven Sudetenduitsers.¹⁴⁵ Na afloop van de zuiveringen werden in 1947 2.336.000 Duitsers officieel aangemerkt als inmiddels uitgewezenen. 660.000 waren het land al in voorjaar en zomer van 1945 onder bedreiging en dwang ontvlucht en door een ongeveer gelijk aantal Tsjechen vervangen. De overige anderhalf miljoen volgden in georganiseerde deportaties en zij werden voorlopig vervangen door 800.000 Tsjechen. Daarmee bleef het voormalige Sudetenland deels onbevolkt. Het werd door de communistische regering na 1947 ingericht als proeftuin voor een communistische modelsamenleving. De herbevolking vond geconcentreerd plaats in industriële centra. Economisch niet rendabele woonplaatsen werden daarvoor afgebroken: 2.400 kleine dorpen en gehuchten en ook enkele kleinere steden zijn sindsdien verdwenen.¹⁴⁶ Het verschil met de Poolse voormalig Duitse gebieden ligt in het feit dat in Polen de bevolkingsgroei hoog was, mede door de uitwijzing van Polen uit de door de Sovjetunie geannexeerde gebieden. Het niet verwoeste woningbestand was nodig voor huisvesting en verdwenen ‘onrendabele dorpen’. Bovendien werden veel kleinere boerenbedrijven in stand gehouden en niet gecollectiviseerd.

##) In de eerste kolom staat het aantal *Zuidtirolers*, d.w.z. Duitstalige Italiaanse staatsburgers, in 1939.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Joden moesten ook zulke bewijsstukken overleveren voordat hun verzoek om teruggave van onteigend bezit werd behandeld. Omdat zij in onderduik of in kampen opgesloten waren geweest was bewijsvoering onmogelijk en kregen zij geen erkenning zodat velen zich uiteindelijk bij de Geallieerde autoriteiten in Duitsland als *DP* aanmelden. Zie Čapková 2018; Kural&Brandes 1986: passim.

Maatstaf was de registratie bij de laatste Tsjechoslowaakse volkstelling waarin 35.000 van 120.000 Joden in de Tsjechische provincies Bohemen, Moravië en Silezië als nationaliteit ‘Duits’ hadden opgegeven en nu als Duitsers werden beschouwd. ‘Nationaliteit’ betekende overigens niet een vreemde staatsburgerschap maar de keuze voor een culturele *i.c.* Duitse minderheidsstatus. In 1945 leefden nog 7.000 van deze ‘Duitse’ Joden in de Tsjechische provincies. Zij mochten blijven maar zagen daarvan vaak af als hun bezittingen waren onteigend en met name hun woningen inmiddels door Tsjechen waren ingenomen. Zodoende waren in 1950 minder dan zeshonderd van hen overgebleven. Wiedemann 2007: passim; Spurný 2012: 457-’61.

¹⁴⁶ Glassheim 2006: passim. Spalová 2016: 98-103 behandelt een casus van nationaal conflicterende herinneringsculturen waarin Sudetenduitsers in de lokale geschiedenis doodgezwegen dienden te worden. In de Tsjechische nationale versie werd de publieke geschiedenis van deze gebieden herschreven door de historische aanwezigheid van een Duitstalige bevolking hooguit te vermelden als een kolonisatie door vreemdelingen in het woongebied van vroegmiddeleeuwse Slavische (Tsjechische) stammen. Daartegenover werd in de nationaal correcte geschiedbeschrijvingen en naamgevingen voortaan uitsluitend op deze Slavische stamhistorie teruggegrepen, en wat niet in de Tsjechische nationale traditie paste buiten beschouwing gelaten. Aan aanvaardbare Duitstalige historische persoonlijkheden mocht alleen gerefereerd worden, mits hun familienaam naam in de Tsjechische spelling was aangepast. Hun bijbehorende voornamen waren alleen toegestaan in een Tsjechische equivalent. Persoonlijke getuigenissen vindt men bij Kind-Kovács 2014: passim.

¹⁴⁷ Op 21 oktober 1939 sloten Hitler en Mussolini in Berlijn een vooralsnog geheim uitvoeringsverdrag op basis van een op 23 juni gemaakte afspraak (*Hitler-Mussolini-Abkommen*). Daarin zouden de Zuidtirolers een

In 1942 werd een begin gemaakt met de *Umsiedlung* naar Duitsland en Oostenrijk en eind dat jaar werden om te beginnen 80.000 Zuidtirolers - vooral stedelingen - uitgewezen. Het oorlogsverloop blokkeerde verdere uitvoering. In 1946 werd het *Gruber-DeGasperi Abkommen* gesloten waarin de verordeningen van Mussolini onrechtmatig werden verklaard. Voor 1949 keerden 25.000 vertrokkenen weer terug uit Duitsland en Oostenrijk.¹⁴⁸

Toelichting op de kolommen in tabel 9:

De *eerste kolom* vermeldt in de derde rij de autochtone bevolking met Duits staatsburgerschap (*Reichsdeutsche, Rijksduitsers*) in de genoemde oostprovincies. En in de aangegeven staten de autochtone Duits(talig)e minderheden (*Volksdeutsche, Volksduitsers* ofwel etnische Duitsers). Daarbij is het woongebied waarbinnen hun aantal werd vastgesteld aangehouden volgens de staatsgrenzen die tot in 1938 golden. Die grenzen werden in 1938 en 1939 veranderd bij verdragen (München en *Hitler-Stalin- / Ribbentrop-Molotovpact*). In die jaren werden grote aantallen Volksduitsers uit de door de Sovjetunie geannexeerde staten en provincies geëvacueerd naar de door Duitsland geannexeerde delen van Polen. Vervolgens vond in 1941 de Duitse invasie in de Sovjetunie plaats waarbij de grenzen van de Baltische staten, Polen en de Sovjetunie buiten werking gesteld werden en grote gebieden onder Duits bezettingsbestuur kwamen. Dat hief het staatsburgerschap van de autochtone Volksduitse minderheden op en het bezettingsbestuur evacueerde hen naar Centraal-Polen (het *Generaal-Gouvernement Warschau*). De vlucht, internering, deportatie en verdrijving van deze verschillende categorieën Duitsers uit Polen en de Middeneuropese staten, met name de geannexeerde provincies, in de jaren 1944-'47 was chaotisch. Velen werden uiteindelijk niet verdreven uit hun oorspronkelijke staat en woongebied, maar vooral uit

keuze moeten maken voor het Duitse dan wel het Italiaanse staatsburgerschap. Bij de eerste keus - die 185.000 maakten; 44.000 kozen niet - zouden zij het land moeten verlaten. Bij de tweede keus - die 38.000 maakten - moesten ze alle culturele rechten als minderheid opgeven en het gebruik van hun taal onder strafrechtelijke vervolging staken. Na de oorlog stond Italië, ondanks een petitionnement dat 164.000 Zuidtirolers in 1946 ondertekenden, geen volksstemming toe over de staatkundige toekomst van Zuid-Tirol.

Ook de Duitstalige inwoners van het Valcanale/ Kanaltal vielen in 1939 onder de uitwijzing. Zie Hoofdstuk III, noot 238 en IV, noot 139. Bahovec&Domej 2006: passim.

Eenzelfde *Aussiedlungsabkommen* sloten Hitler en Mussolini op 1 oktober 1941 aangaande de ruim 18.000 mensen tellende Duitstalige minderheid, die voornamelijk woonde in de regio Gottschee/ Kočevje in het zuidwesten van Slovenië. Slovenië was toen, na de gemeenschappelijke invasie in Joegoslavië, verdeeld tussen Italië en Duitsland, en Gottschee lag in het Italiaans-geannexeerde deel. 12.000 'Gottscheer' werden vanaf het voorjaar van 1942 tot in de herfst van 1943 uit de stad en 177 dorpen en gehuchten geëvacueerd en naar het Duits-bezette deel van Slovenië - Neder-(zuidelijk) Stiermarken/ *Štajerska* - overgebracht, samen met *Volksdeutsche* uit Bessarabië en de Boekowina. Ook Zuidtirolers werden daarvoor als kolonist geschikt verklaard. Zie Praznik 2013: 51-74. Voor hen moest plaats gemaakt worden door 36.000 Slovenen. In totaal zouden gedurende de bezetting 80.000 Joegoslaven op Sloveens gebied voor uitwijzing worden aangemerkt, op grond van 'diskwalificatie' voor het aan de Slovenen opgelegde '*Eindeutschungsprogramm*'. Het betrof in de eerste plaats Joegoslavische ambtenaren, en boeren die zich in dit gebied na 1919 hadden gevestigd op door de Joegoslavische staat geconfisqueerd land van Oostenrijkse staatsdomeinen en grootgrondbezitters. Op 4 juni 1942 werd met Kroatië een overeenkomst getekend om deze 'ongeschikten' over te nemen. Kroatië achtte Serviërs eveneens ongeschikt en keurde uiteindelijk niet meer dan 26.000 Slovenen goed om Kroaat te worden. De overigen - 55.000 - werden voorlopig gedwongen naar Duitsland en Oostenrijk uitgewezen om daar een '*Wiedereindeutschungsprogramm*' te ondergaan. Zij werden gekwalificeerd als oorspronkelijke Duitsers die geslavisceerd waren en in die zin vergelijkbaar met de *Volksliste*-Polen. De meesten kwamen echter terecht in de *Arbeitseinsatz*. Ook in het Italiaans-bezette deel van Slovenië werden - 35.000 - Joegoslaven geïnterneerd om gedwongen arbeidsdienst te leveren in de Italiaanse industrie of landarbeid, ter vervanging van opgeroepen Italiaanse dienstplichtigen die naar het Noordafrikaanse en het oostfront waren gestuurd. Bohmann 1969: 267-'73; Harriman 1969: 60-75 en 1977: 33-49; Stuhlpfarrer 1988 en Schödl 1988: passim; Nečák 1998: 20-'3.

¹⁴⁸ Dörrenhaus 1953: 202-'9; de Block 1954: 166/7; Krallert 1958: 514-'23; Schmitz-Esser 1965: 341, 357-'59; Huter 1965: passim; Scarano 2018: 261.

genoemde bezette Poolse gebieden waarheen zij in de jaren 1939-'41 waren geëvacueerd, of waarheen zij het terugtrekkende oostfront in 1943/4 hadden gevolgd en voorlopig waren ondergebracht. De discutabele nationale, etnische en racistische rechtstitels werden in 1939-'45 pragmatisch toegepast, dat wil zeggen ze werden opportunistisch gemanipuleerd door de Duitse bezettingsautoriteiten. Hieronder geven we een samenvattend overzicht per staat. Bij een waardering van de cijfers moet er ook rekening mee worden gehouden dat in de extreem koude winter van 1946/47 in Midden-Europa enkele honderdduizenden mensen omkwamen, vooral vluchtelingen en verdrevenen die slecht behuist en gekleed waren en weinig middelen van bestaan hadden.¹⁴⁹

In het van **Tsjechoslowakije** geannexeerde Sudetenland werd de bevolking in 1938 Duits staatsburger. De Tsjechisch-Duitse tweetaligen onder hen werden voor de keuze gesteld om naar het bezette *Protectoraat Bohemen en Moravië* te verdwijnen met achterlaten van hun bezit dan wel zich in de nieuwe *Reichsgau* Sudetenland als Duits staatsburger te laten registreren, waartoe in totaal 143.000 besloten. Een groot deel daarvan omdat zij zich nationaal Duits voelden en een minderheid uit opportunisme. In een poging hun bezit te behouden kwamen in 1945 de meesten daarop terug met een beroep op hun voormalige Tsjechoslowaakse staatsburgerschap. Alleen degenen die zich in dienst van de Duitse bezettingsautoriteiten hadden gesteld, vluchtten samen met de andere Sudetenduitsers, als zij niet eerder voor een berechting gevangen waren genomen.¹⁵⁰

In het **Polen** woonden voor de Duitse bezetting in september 1939 360.000 Poolse staatsburgers die tot de etnisch Duitse minderheid behoorden. Daarnaast waren er honderdduizenden tweetalige Polen waarvan een deel al voor 1918-'21, toen hun woongebied van Duitsland afgescheiden en door Polen overgenomen werd, een Duits-nationale identiteit hadden bezeten. De Duitse bezettingautoriteiten droegen in 1939/40 1,8 miljoen van deze Pools-Duitse tweetaligen op zich te laten registreren in de *Deutsche Volksliste*. Daaraan voldeden enkele honderdduizenden vrijwillig; ruim een miljoen zou pas onder dwang volgen. Hen tellen wij hier niet mee wanneer zij ingeschaald werden in de *Volksliste*-categorieën 3 en 4, welke aangaven dat hun nationale Duitse gezindheid betwijfeld werd en het Duitse staatsburgerschap daarom nog niet kon worden toegekend. Polen stelde in 1945 ten aanzien van deze etniciteit een 'verificatie'procedure in om te bepalen welke van deze 'Poolstalige Duitsers' tot Pool heropgevoed konden worden. Veel van deze tweetalige Polen komen in de laatste kolom weer naar voren als naoorlogse emigranten naar Duitsland. Zij deden daarvoor weer een beroep op hun historische Duitse staatsburgerschap.

Ten dienste van de Duitse kolonisatie volgens het *Generalplan Ost* werden tussen 1939 en 1944 uit andere Middeneuropese staten (de Baltische, Litouwen en Roemenië) naar het bezette Polen een half miljoen Volksduitsers geëvacueerd - *Vertragsumsiedler*, wegens de verdragen die met de betreffende regeringen waren gesloten - welke in de tabel niet bij het als 'Polen' aangeduide gebied zijn opgenomen. Op hen volgden in 1943/4 *Administrativumsiedler* die in 1944 uit de Oekraïne met het terugtrekkende Duitse leger grotendeels naar het Generaal-Gouvernement Warschau werden gebracht. Weliswaar was dat dan hun laatste woongebied maar omwille van de vergelijkbaarheid van de kolommen delen we hen in bij hun oorspronkelijke staat van herkomst.¹⁵¹

¹⁴⁹ Häusser&Maugg 2009: passim.

¹⁵⁰ Frommer 2000: 387.

¹⁵¹ Zij werden nadat hun in 1920 van Duitsland afgescheiden woongebied in 1939 volgens het *Molotov-Ribbentrop- / Stalin-Hitlerpact* weer bij Oostpruisen was gevoegd, opnieuw Duits staatsburger en door de

300.000 van hen werden door de Sovjetautoriteiten achterhaald, als Sovjetburgers beschouwd en geïnterneerd. Zij die op hun westwaartse vlucht onder gezag van de Geallieerden waren gekomen, werden aan de Sovjetautoriteiten overgedragen en eveneens gedeporteerd naar nieuwe verblijfsbestemmingen in Siberische districten en de Aziatische Sovjetrepublieken, met name in Kazakstan (zie Hoofdstuk III, § 10.a).

De Rijksduitse ambtenaren en militairen en politiefunctionarissen die tijdens de bezetting in de Poolse en Tsjechische gebieden waren gedetacheerd, en de daarheen vanuit het westen en midden van Duitsland geëvacueerde *Ausgebombten* uit verwoeste Duitse steden zijn in de tabel buiten beschouwing gelaten.¹⁵²

Bij de berekening van de aantallen is in het algemeen de methodiek van Krallert en Nellner¹⁵³ als uitgangspunt genomen. Zij verhoogden voor de jaren 1945-1950 het getal van de ambtelijke telling van 1939 met het geboorteoverschot, en verminderden dit weer met de sterftcijfers, waaronder de officieel geregistreerde *Kriegsverluste*, dat wil zeggen de gesneuvelden in militaire dienst afkomstig uit de ‘oostprovincies’. Die laatsten bedroegen volgens de *Wehrmacht*-registratie eind 1944: 670.000, een aantal dat daarna in de eindfase van de oorlog waarschijnlijk boven het miljoen is uitgekomen.

In de **bondgenootstaten Slowakije, Hongarije, Kroatië en Roemenië** dwong een *Führerdekret*¹⁵⁴ op 27 februari 1944 de staatsregering om hun staatsburgers die tot de Volksduitse minderheden behoorden als Duitse staatsburgers te erkennen en over te dragen. De dienstplichtige Volks Duitsers werden gedwongen om zich bij de *Wehrmacht* of de *Waffen-SS* te melden. Daarmee werden ze vreemdeling in eigen land wat tot gevolg zou krijgen dat zij na 1945 als buitenlanders uitgewezen konden worden. De Sovjetunie en Roemenië lieten hun staatsgezag echter in 1945 opnieuw over hen gelden. Alleen Hongarije wees een groot aantal Duitstaligen direct uit. Tsjechoslowakije hief het staatsburgerschap van alle Duitstaligen (en ook Hongaarstaligen) bij decreet op en dwong ze zodoende in de

Sovjetautoriteiten eind 1944 ook als zodanig beschouwd en behandeld, tenzij zij zich Litouwers wensten te noemen en dat konden bewijzen door kennis van het Litouws. Degenen die inmiddels in het Westen waren aangekomen kregen een Sovjet-uitnodiging terug te keren, waaraan enkele duizenden gehoor gaven.

In sommige studies wordt de bevolking van Memelland tot de Baltische staten gerekend maar dat is op het betrokken tijdstip een anachronisme.

¹⁵² Schieder 1953: 3-5.

¹⁵³ Proudfoot 1948: 369-’72, table 38, geeft lagere cijfers door alleen de feitelijk na de Duitse overgave en de *Conferentie van Potsdam* uit de ‘oostprovincies’ formeel uitgewezen en in overig Duitsland aangekomen bevolking te tellen. De minstens anderhalf miljoen die op de vlucht of tijdens hun verblijf onder Sovjet en Pools gezag door geweld en verwaarlozing omkwamen, zijn daar niet bijgeteld. Evenmin de twee miljoen die voor de Sovjettroepen uit naar het westen vluchtten en na de capitulatie van het Duitse leger niet meer mochten terugkeren naar hun woonplaatsen. Het uitzonderen van zulke vluchtelingen in de definitie van de gezuiverden, anders gezegd de gedeporteerden, reduceert hun feitelijke aantal aanzienlijk. Zie noot 166 en Davies 2001 en 2003.

Krallert 1958: samenvattende tabellen 1 en 2: 38/9, 45-’7, gedetailleerd voor de ‘oostprovincies’: 80/1, 102/3, 114/5, 142/3, 174/5, 183-’5, 239, 266, 304 voor Polen: 275-’7, 288/9, 300, voor Tsjechoslowakije: 322-’6, voor Hongarije: 300-’82, 404, voor Joegoslavië: 433-’41, voor Roemenië: 460-’2, 482; Nellner 1959 met een totaaloverzicht in tabel 16: 122, gedetailleerd: 62-’7, 74-’6, 118-’25; de eerste voorlopige berekeningen werden gemaakt door Schechtman 1946, en herzien in Schechtman 1962: 193-’7; Jahrbuch 1960: 79; Jackson 1987: 92-’4 (Roemenië), 100/1 (Joegoslavië); Persson 2001: 29.

¹⁵⁴ Friedrich 1997: passim (M. Moll) 1997 met een volledige verzameling *Führer Erlasse bzw. Führer Dekrete*.

status van uit te wijzen *vreemdelingen*. Die uitwijzing vond vervolgens tot 1947 plaats. De Volksduitsers uit Slovenië en Kroatië vluchtten grotendeels naar Oostenrijk. Waar de Sloveense Duitsers door partizanen werden achterhaald werden ze over de grens met Hongarije verdreven waar de overlevenden in kampen terecht kwamen en later naar Oostenrijk uitgezet werden. Die uit Servië (de Vojvodina) slaagden daar voor een deel ook in, maar de meesten werden geïnterneerd en naar werkkampen gedeporteerd. Pas in 1956 mochten de overlevenden vertrekken naar Duitsland (zie ook Hoofdstuk II, § 11 en 12). Behalve uit Volksduitsers waren in 1943 ook uit anticommunisten onder de Joegoslavische volken aparte SS-Divisies samengesteld. Met hen werd door de communistische autoriteiten in 1945 afgerekend, maar een aantal wist de Geallieerde bezettingszones in Duitsland te bereiken om daar als ‘anticommunistische Joegoslaven’ een beschermde status te verwerven.¹⁵⁵

¹⁵⁵ De met de Duitse legermacht verbonden militanten vormden een diversiteit van wisselende formaties met bemanningen die vaak verplaatst werden en deserterden. Hun motivatie werd gevoed door een streven naar nationale zelfstandigheid. De taken varieerden van wegen- en bouwtechnisch werk in hulpbataljons tot de jacht op Joden en partizanen. Op het hoogtepunt van de mobilisering stonden een half miljoen Russen, een kwart miljoen Balten en honderdduizend Joegoslaven, gerekend naar hun vooroorlogse staatsburgerschap, als paramilitairen ten dienste van de Duitse bezetting en terreur. De helft zou tot aan het einde en na de oorlog hun leven laten in gevechten en door strafexecuties. Met hun inzet hebben zij omvangrijke etnische zuiveringen ten dienste van hun nationale ideologieën voorbereid en uitgevoerd. Zie Ailsby 2006: hoofdstukken 10-13 met een beschrijving van de organisatorische chaos en het opportunisme dienaangaande. De pacificatie vond na 1945 plaats in de nationaal-communistische programma's van de bevrijde en heropgerichte staten maar zij bleek niet blijvend en de niet vereffende ‘rekeningen’ manifesteerden zich opnieuw na 1990 in de burgeroorlog tussen de Joegoslavische republieken en in de zelfstandig geworden Sovjetrepublieken.

In herhaaldelijke reorganisaties en door grote verliezen zijn benamingen en aantallen niet meer precies te bepalen voor de periode 1939-'45. Direct in *WaffenSS*-verband waren opgenomen: de *7. Division Prinz Eugen*, voornamelijk samengesteld uit Volksduitsers uit het Banaat (20.000 man), de *24. Karstwehr-Jäger Division* bestaand uit Oostenrijkers, Italianen en Slovenen (8.000 man), de *23. Gebirgs-Division Kama* van Bosnische Kroaten (3.500 man), de *13. Gebirgs-Division Handžar* van Bosnische Moslims (17.000 man), de *21. Gebirgs-Division Skanderbeg* van Albanezen en Kosovaren (9.000 man), en de *25. Grenadier-Divisionen Hunyadi* bemand door Hongaren (20.000 man). Zij terroriseerden de bevolking met berovingen en massa-executies wanneer zij hen verdachten van hulp aan de inmiddels tot 400.000 man aangegroeide communistische partizanen, of deze verdenking aanwendden als voorwendsel tot plundering. Böhler&Gerwarth 2016: passim. Zie ook noot 204. Ter vergelijking: ruim 120.000 manschappen in Noord- en Westeuropa dienden in SS- en hulpstroepen voor Duitsland: 42.000 Belgen, 25.000 Nederlanders, 11.000 Fransen en Italianen en Scandinaviërs elk 15.000. Daarnaast Baltische manschappen: 70.000 Esten in de *20. Waffen-Grenadier-Division-der-SS* en in gespecialiseerde hulptroepen; 110.000 Letten in de *15.* en de *19. Waffen-Grenadier-Divisionen-der-SS* en in gespecialiseerde hulptroepen. Daarentegen wezen honderdduizend Litouwers opname in een SS-formatie af en vormden een eigen collaborerende nationale militia. Naast 80.000 evenzo in hun eigen nationale leger georganiseerde Oekraïners, collaboreerden ook 22.000 Oekraïners, 13.000 Russen, 11.000 Witruzen en 10.000 Kozakken onder direct Duits gezag in nationale militia-eenheden. Ailsby 2006: 121-'30, geeft veel hogere aantallen welke ook (tijdelijke) politieformaties omvatten die zich lieten inzetten bij nazi-gezagshandhavingsterreur in de bezette Russische en Poolse gebieden. Daarvoor kon vanaf 1943 ook gebruik gemaakt worden van 50.000 anti-Sovjet Kozakken in eigen cavaleriedivisies, in 1944 samengevat tot het *15. Kosaken-Kavallerie-Korps*. En uit 100.000 in verschillende nationale bataljons georganiseerde Kaukasiërs. De moslims daaronder in een eigen *Kaukasisches Waffenverband der SS*. Daarnaast werd uit Arabische en moslimvrijwilligers en krijgsgevangenen een *Legion Freies Arabien* samengesteld van 20.000 man die de opdracht kregen om zich in Palestina aan te sluiten bij de Duitse en Italiaanse pantserdivisies als deze door zouden breken vanuit El Alamein. Die doorbraak werd echter een nederlaag en de voorgenomen ‘ontruiming’ van de Joodse kibbutziem vond niet plaats. De aantallen betreffen vrijwilligers, behalve waar het ging om Sovjet-krijgsgevangenen en om Volksduitsers die tot Duits staatsburger werden verklaard en tot dienstplicht werden opgeroepen. De verschillen in aantallen in de bronnen komen voort uit samenvoeging, afsplitsing, verplaatsing, desertie en slachtoffers van de strijd. Zij worden bovendien bepaald door het moment van

In de *tweede kolom* zijn degenen aangegeven die de zuiveringen - vlucht, deportatie en uitwijzing - hoofdzakelijk tussen 1944 en 1948 ondergingen en overleefden. In 1950 stonden als vluchteling in de BRD 7,7 miljoen en in Oostenrijk 370.000 *Vertriebene* geregistreerd.¹⁵⁶ De DDR behoorde een kwart van de bevolking - in 1950 4,1 miljoen - tot de *Umsiedler*: vluchtelingen en er waren ook *Neubürger* waarmee het totaal op 4,3 miljoen kwam.¹⁵⁷ Zij kregen het staatsburgerschap van de BRD respectievelijk de DDR of Oostenrijk. 50.000 emigreerden naar andere Westeuropese staten of 'overzee'.

Bij de capitulatie waren volgens de militaire statistiek nog ongeveer een miljoen soldaten uit de 'oostprovincies' en het Sudetenland in even. Veel militairen waren niet meer aanwezig in hun woonplaatsen en kwamen daar ook niet meer terug maar verdwenen in krijgsgevangenschap naar Sovjet-kampen. Naar dergelijke kampen werden, naast de Duitse krijgsgevangenen, ook een half miljoen burgers gevoerd als dwangarbeiders voor herstelwerkzaamheden (*Reparationsverschleppte*). Zij werden gedeporteerd als Volksduitsers uit de door de Sovjetunie bezette staten, en als Rijksduitsers uit de door Polen geannexeerde 'oostprovincies' en Sudetenland. Uiteindelijk zou de helft de Sovjet-kampen overleven en tussen 1949 en 1957 volgens uitleveringsverdragen uitgewezen worden naar de BRD, de DDR, Oostenrijk en Roemenië.¹⁵⁸

De Sovjetduitsers, die naar strafkampen en daarna naar Siberië en Aziatische Sovjetrepublieken werden gedeporteerd, zijn niet cijfermatig geregistreerd evenmin als degenen die daarbij omkwamen. Maximale schattingen stellen dat verlies op de helft. Het aantal overlevenden moet afgeleid worden uit een vergelijking van de tienjaarlijkse volkstellingen van de Sovjetunie, die onderscheid maakten naar 'nationaliteit' en naar 'moedertaal'.

De *derde kolom* geeft het verschil aan tussen de eerste twee kolommen en daarmee het maximaal mogelijke aantal na 1944 omgekomenen van oorlogsgeweld, militaire strijd en de etnische zuivering. Dit zijn 'bruto verliezen', namelijk degenen die in 1950 statistisch niet terug te vinden zijn. Dit cijfer wordt niet ingrijpend beïnvloed door in de periode 1946-

registratie want sinds de zomer van 1944 werden grote aantallen gedeserteerden, gesneuvelden en tot executie veroordeelden - geschat op de helft van het totaal - niet meer geteld. Tessin 1976, 1978-2002, Yurkevich 1986, en Michaelis 2006: passim; Rein 2007: 336 e.v.

¹⁵⁶ Na oprichting van de Bondsrepubliek werden hun rechtstitels: 'vluchtelingen en verdrevenen'. Zij werden onder een eigen ministerie (*Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, BMVt*, 1949-1969) gesteld volgens het *Bundesvertriebenengesetz (BVFGE)* van 1953. In later jaren werden daar emigranten uit de staten van het Warschaupact als *Spätaussiedler* aan toegevoegd. 'Intern' Duitse vluchtelingen die vanuit de DDR naar de BRD uitweken vielen niet in directe zin onder dit ministerie, en zijn niet inbegrepen in deze benamingen en becijferingen. Zie Amos 2009: passim en *Aussiedler*.

¹⁵⁷ In de DDR kwamen tussen 1944 en 1953 in totaal 4,3 miljoen Rijksduitsers als vluchtelingen uit de geannexeerde 'oostprovincies' en de Middeneuropese staten terecht. Daarvan nam ruim een miljoen opnieuw de vlucht en dan naar West-Duitsland (BRD) waarmee hun aantal in de DDR zou verminderen tot ruim 3 miljoen en dat aantal in de BRD navenant zou vermeerderen. In de DDR wetgeving werden op aanwijzing van de Sovjetautoriteiten 'migranten' onder de rechtstitels *Umsiedler* en *Neubürger* erkend en tot 1953 met een wettelijke verblijfstatus onder een eigen ambtelijke dienst geplaatst. In de BRD werden de betrokkenen officieel aangeduid als *Vertriebene* of *Zwangsumsiedler*.

Een eufemisme was in Duitsland *Heimkehrer*. In Polen gold de benaming *powracający* met daarin de suggestie dat het een uitwijzing zou betreffen van ter plaatse, ook vóór de annexaties, tijdelijk verblijvende (Duitse) vreemdelingen.

¹⁵⁸ Müller&Ueberschär 2008: 251-'8.

1950 geboren en want zij zijn getalsmatig ongeveer gelijk te stellen aan de in die periode gestorvenen. In de eerste vier maanden van 1945 zou het aantal dat omkwam aanzienlijk toenemen maar niet meer werden geregistreerd. Daaronder horen ook gevallen onder de inderhaast georganiseerde milities, zoals de *Volkssturm*¹⁵⁹. Naar schatting ging het om tussen de driekwart en één miljoen Duitse *Wehrmacht* en *SS*-soldaten en enkele honderdduizenden *Volkssturmmänner*, 16 tot 60-jarigen inbegrepen. Het directe oorlogsgeweld van het doortrekkende front eiste onder hen veel doden. Burgers ‘verdwenen’ onderweg op de vlucht en werden als slachtoffer eveneens niet meer geregistreerd. Zij vormen een onbekend deel van het verschil tussen het bruto verliescijfer van 2,4 miljoen en door kritische auteurs berekende veel lagere netto cijfers waarvan zij de ondergrens op 0,5 miljoen leggen.

In ieder geval moet dit cijfer verlaagd worden met de in de eerste vier maanden van 1945 ongeregistreerd gesneuvelde militairen. In oorlogshandelingen omgekomen burgers horen er ook niet in thuis; overigens zijn zij zijn getalsmatig slechts met schattingen te onderscheiden. Het eigenlijke aantal slachtoffers van etnische of nationale zuivering ligt dus aanzienlijk lager en zou alleen degenen moeten betreffen die op hun vlucht door bombardementen en torpedering van vluchtschepen omkwamen, zij die na de intocht van het Sovjetleger door standrechtelijke executie, molestatie of verkrachtingen om het leven gebracht werden, en zij die tijdens internering en deportatie door honger en ziekte het leven lieten. Ook enkele tienduizenden die zich het leven benamen om geweld van Sovjetsoldaten en van nationale milities te ontgaan vallen hieronder. Degenen die na aankomst in Duitsland stierven ten gevolge van de ontberingen in kampen en tijdens deportatie behoren wel tot deze kolom.

Vertekeningen in de becijferingen zijn ontstaan waar enkele tienduizenden Volksduitsers die voor de oorlog een ander dan het Duitse staatsburgerschap bezaten en na hun vlucht in het Westen als *displaced persons* een emigratievergunning wisten te bemachtigen om daarmee als regel naar overzee te vertrekken.

Daarnaast moet bij de becijferingen rekening gehouden worden met het statistisch verdwijnen van met name het zogeheten *schwankendes Volkstum*: de tweetaligen in Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije en Roemenië. Door hun tweetaligheid konden zij die zich in de oorlogsperiode weliswaar tot Duitser verklaard hadden, en in 1944 als zodanig te boek stonden, veelal in 1945 de nationale identiteit van de bevrijde staat weer aannemen, hoewel na een verificatieprocedure en vaak een strafrechtelijke veroordeling. In Polen zouden uiteindelijk tot 1950 1,1 miljoen gerehabiliteerde Polen geregistreerd worden.

De belangrijkste vertekening ontstaat met betrekking tot de ca. 700.000 Duitse staatsburgers en Volksduitsers die als *Reparationsverschleppte* (dwangarbeiders voor oorlogsherstel) naar Sovjet-werkkampen waren geporteerd. Velen kwamen onderweg daarheen om en stonden in 1950 nog steeds als vermist opgegeven. De overlevenden - de helft - werden in de loop van de jaren vijftig uitgewezen naar de BRD, DDR, Oostenrijk en ook naar Roemenië dat als enige staat zijn ‘Duitse’ staatsburgers toestond om terug te keren, maar ze vanaf de jaren zestig tegen betaling zou laten emigreren naar de BRD. Volksduitsers die door de Sovjetunie naar Tsjechoslowakije, Polen en Hongarije als land van hun afkomst werden uitgewezen, werden daar niet meer als staatsburgers aanvaard en doorgestuurd naar

¹⁵⁹ Nog niet dienstplichtige jongens en niet meer dienstplichtige mannen werden aan het einde van de oorlog opgeroepen om het oplopend tekort aan soldaten te compenseren, echter zonder voldoende uitgerust te worden met opleiding en wapens. Zelfs *Jüdische Mischlinge zweiten Grades* (zie noot 205), die tot dusver onder beperkende omstandigheden leefden maar wel onder arbeidsdienst stonden, werden opgeroepen voor militaire hulpdiensten. Voor de tekst van het desbetreffende *Führererlaß* (decreet), zie Moll 1997 en Meier 2002: passim; Ueberschär&Müller 2005: 160 e.v.

genoemde Duitse staten, in het bijzonder naar de DDR.

In de *vierde kolom* volgen we de volkstellingsuitkomsten van 1949-1956. In Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Joegoslavië en Roemenië gaven vele tweetaligen zich niet meer op als behorend tot de Duits(talige)e minderheid. In het naoorlogse Tsjechoslowakije werd aan tweetaligen juist niet toegestaan het land te verlaten zoals in het geval van de 45.000 Hultschiner in Tsjechoslowakije, zie Hoofdstuk III, noot 112 en § 4a. In dat land werden anderzijds Duitstalige Joden als Duitsers behandeld, zie hieronder § 13 en de noten 11 en 12). Emigratie uit Roemenië werd pas na 1959 tegen betaling toegestaan. De verschillen in Hongarije waren groot: in 1955 lagen ze tussen officieel 250.000 en volgens eigen identiteitstoekenning 400.000. Uit de volkstelling van 2011 blijkt dat ook in Hongarije een substantiële Duitse minderheid is overgebleven: ruim 130.000 volgens eigen verklaring met een ‘Duitse’ afkomst waarvan nog geen 40.000 met Duits als moedertaal. Veel Hongaren met een gemengd Duits-Hongaarse afkomst gaven zich als Hongaar op.¹⁶⁰ In de Sovjetunie werden alleen de Sovjetburgers geteld en uiteraard niet de ca. een miljoen ‘Duitsers’ die uit Duitsland en andere staten naar Sovjet-werkkampen waren gedeporteerd, en van waaruit de overlevenden uiterlijk aan het einde van de jaren vijftig waren gerepatriëerd. Volgens de criteria van de Sovjet-statistiek zijn de kinderen van ‘etnisch gemengd’ gehuwde Sovjetburgers geteld als Sovjetduitsers. Daarom namen zij in de laatste Sovjet-statistieken toe tot bijna 2 miljoen. Hun voortschrijdende assimilatie blijkt uit de afname van de Sovjetduitsers met Duits als moedertaal van 95% in 1939 naar nagenoeg de helft in 1989.¹⁶¹

De *vijfde kolom* geeft de immigratie aan naar de BRD van 1950 tot 1996, sinds 1990 de DDR inbegrepen. De DDR deelde wel in de opname van vluchtelingen tot 1950, maar de immigratie daarheen werd sindsdien gering en cijfers zijn er niet over gepubliceerd omdat het thema politiek niet-correct was. De emigratie in de BRD vormde een constante stroom die tijdelijk toenam, wanneer een politieke dooiperiode intrad, zoals in Tsjechoslowakije tijdens de Praagse Lente na 1967, in Polen na de toenemende invloed van *Solidarność* in het begin van de jaren tachtig, en in de Sovjetunie tijdens de *Perestrojka* (hervorming) vanaf 1988. Vanaf 1967 emigreerden tot 1978 80.000 Roemeense Duitsers, voornamelijk Zevenburger Saksen, naar de BRD in het kader van een bilateraal verdrag en tegen betaling. Deze uittocht intensiverde tussen 1980 en 1990, toen in dat decennium er nog eens 150.000 vertrokken. Tussen 1991 en 1993 verdwenen er tenslotte nog 50.000 Roemeense Duitsers, toen zij vrij mochten vertrekken. En in de volkstelling van 2002 worden er uiteindelijk 60.000 als achterblijvers aangegeven.¹⁶²

Tegelijkertijd is in de *Perestrojka*-periode een emigratiestroom van Duitsers uit de Sovjetunie en haar opvolgerstaten op gang gekomen, die tussen 1988 en 1997 1,1 miljoen mensen, de helft van de oorspronkelijke Sovjetduitsers, omvatte. Zij worden ambtelijk als *Spätaussiedler* (verlate immigranten) aangeduid.¹⁶³

¹⁶⁰ Kolommen drie, vier en vijf geven aantallen die elkaar voor een klein deel overlappen. Mackensen 1959: 235-’41; Héjji&Olszewski 2015: table1, 507/8.

¹⁶¹ Pinkus&Fleischhauwer 1987: 299-319; Armbrorst 2001: § 2.5.2; Demoscope Weekly 2021 (pdf).

¹⁶² Braun 1987: 191-’3; Kemper 1993: 269; Weber et al. 1995: passim; Kühl 1997: 449-’53; Porumbescu 2015: passim.

¹⁶³ Kemper 1993: 271; Kühl 1997: 453-’5; zie de diverse opstellen, met name betreffende de statistische verwerking van de *Flucht und Vertreibung* in Ehmer et al. 2007 en Eisfeld 2013: passim.

Uit Polen emigreerden tussen 1988 en 1990 525.000 Poolse Duitsers, voornamelijk etnische Polen met een ‘Duitse’ geschiedenis uit de tijd - vóór 1919 - dat hun woongebied internationaal erkend Duits staatsgebied was. Ook in de periode 1939-1945 ingeschreven in de *Deutsche Volksliste* vielen daaronder. Met deze naziregistratie konden zij na 1945 de Duitse nationaliteit aanvragen en emigreren.¹⁶⁴

Een samenvatting van de onderzoeken waarin de motieven van de emigranten werden nagevraagd, vindt men bij Kühl.¹⁶⁵

Discussie ¹⁶⁶ Op grond van getuigenverklaringen zijn slachtoffers geregistreerd maar voor de in 1950 als vermist opgegeven was op die datum (kolom vier) alleen de plaats bekend waar getuigen hen voor het laatst nog levend hebben waargenomen. Nadien hebben vele vermisten zich alsnog gemeld. Een detailstudie van Wehler (1980) over de Joegoslavische Duitsers berekende: 69.000 omgekomenen als gevolg van vlucht en zuivering op een bruto verlies van 110.000. Eenzelfde verhouding berekende Overmars (1989) ten aanzien van het totale aantal omgekomen uitleveringsslachtoffers die zodoende op 1,8 miljoen uitkomen, en hij geeft daarmee ook een proportie aan van twee derde van het bruto-getal, zoals in de derde kolom gegeven.

Rekening houdend met enkele honderdduizenden die in de jaren vijftig uit de Sovjet-

¹⁶⁴ Een deel van hen deed dat om economische redenen, en werd daarom ironisch als ‘*Volkswagendeutsche*’ aangeduid. Volgens artikel 116-2 van de Duitse (BRD) grondwet konden voormalige Duitse staatsburgers en ook zij wier Duitse staatsburgerschap tussen 30-01-1933 en 08-05-1945 op grond van politiek, ras of godsdienst was ingetrokken, dit opnieuw doen gelden, ook voor hun (klein)kinderen. Kemper 1993: 271; Kühl 1997: 447-’9.

¹⁶⁵ Kühl 1997: 459-’74.

¹⁶⁶ In de discussie over de omvang van de Duitse zuiveringsslachtoffers gaan de verschillende auteurs uit van zeer uiteenlopende standpunten. De ‘maximalisten’ tellen op basis van een theoretisch berekend totaal voor de bevolking eind 1944 allen bij elkaar die ‘statistisch verdwenen’ in de periode van eind 1944 tot 1950, in oorlogshandelingen of in kampen, tijdens deportatie of op de vlucht, of aan de gevolgen daarvan. Zo komen zij op bijna 2,5 miljoen uit. De ‘minimalisten’ berekenen alleen de burgers die, bevestigd met documentatiegetuigenissen, direct en door doelbewuste actie vanwege hun Duitse etnische of nationale identiteit om het leven gebracht werden. Zij komen zo op 0,4 miljoen uit. De discussies hierover werden na de afloop van de oorlog gedurende een halve eeuw gepolitiseerd, wat zich uitte in beschuldigingen van doelbewuste propagandistische vertekening van de becijferingen gemaakt door Duitse auteurs die bovendien onbetrouwbaar werden geacht als zij tijdens de oorlog in ‘wetenschappelijke’ functies onder het naziregime in dienst waren gebleven, of zich hadden laten overplaatsen naar de bezette gebieden. In het Koude Oorlogsklimaat werd aan de ‘revanchistische’ BRD en haar *Nachrichtendienst* verweten het deze ‘nazi-auteurs’ mogelijk te blijven maken om een rol te spelen aan universiteiten en onderzoeksinstituten. Zie ook Beer 1998, Haar 2000 en Fürst 2012. Nationaal-politiek gemotiveerde minimalisering van Middeneuropese onderzoekers vertekende anderzijds eveneens de cijfers. Kučera 1997: 180-’3 beperkt de slachtoffers tot de gewelddadig omgebrachte en tijdens de eerste maanden in de ‘wilde verdrijvingen’ vermoordde en standrechtelijk ter dood gebrachte burgers en geeft in deze zin voor de Sudetenduitsers niet meer dan 20.000 slachtoffers aan, wat op het totaal nog geen procent zou zijn. Recente Duitse studies geven een maximaliserende schatting van 100.000 tot 140.000 slachtoffers (5-7%) die ter plaatse omkwamen of tijdens vlucht, deportatie en internering of als een direct gevolg daarvan, na aankomst over de grens, het leven lieten, en toetsen dat aan niet altijd onomstreden opgaven van vermisten door hun familieleden. Anderszins vindt men wat betreft de aantallen Duitsers waarvan het nieuwe Pools grondgebied werd ‘gezuiverd’, een definitieve minimaliseringen. Davies 2001: 72 laat degenen, die, voor het oprukkende Sovjetleger en molestaties van de Sovjetsoldaten en Poolse milities, ‘op eigen gezag’ westwaarts vluchtten, buiten de definitie zodat deze beperkt wordt tot degenen die door het Poolse en Sovjet-gezag naderhand, al dan niet na internering, op transport werden gesteld naar rest-Duitsland bewesten de Oder-Neisse. Daarmee wordt zodoende hun aantal zoals in de tabel voorgesteld gehalveerd van 7,6 tot minder dan de helft: 3,5 miljoen.

kampen naar Duitsland en Roemenië werden gestuurd, kan men de ondergrens tot 1,2 miljoen verlagen. In netto herberekeningen zouden de bruto-cijfers tot op de helft gereduceerd kunnen worden. Niettemin blijft het aantal slachtoffers van etnische *c.q.* nationale zuivering de inzet van speculatieve berekeningen op grond van politiek gemotiveerde objectiverende definities.¹⁶⁷

11. Bevolkingsuitwisselingen en ‘repatriëringen’ tussen de Middeneuropese staten

De onderlinge vooroorlogse grenzen tussen de Middeneuropese staten zijn hersteld op de *Conferentie van Parijs*, die op 10 februari 1947 plaatsvond, uitgezonderd die van de Sovjetunie, die bilateraal met Polen, Tsjechoslowakije en Roemenië grenswijzigingen overeenkwam. In het besef van de noodzaak van een goede onderlinge verstandhouding en vriendschap in Oostblokverband hebben de Middeneuropese staten hun wederzijdse minderheden, ook als deze door oorlogsannexaties en bezettingen onder de formele beschuldiging van landverraad konden vallen, coulanter behandeld dan hun Duitse minderheden.

Er vonden weliswaar ook bevolkingsverdrijvingen plaats, maar die hadden het karakter van bilaterale bevolkingsuitwisselingen, en hielden als regel compensatieregelingen in, zeker wanneer de uit te wijzen groepen zich wederzijds in elkaars onroerend goed konden vestigen. Er werd als regel weinig geweld bij deze uitwisselingscampagnes gebruikt, en het aantal omgekomen slachtoffers was niet significant met als uitzondering de gewelddadige uitwisseling van Galiciërs (*c.q.* Roethenen) en Polen nadat in 1945 de *Ribbentrop-Molotov-/Hitler-Stalingrens* van 1939 definitief was hersteld in een nieuwe grens.

De regering van Tsjechoslowakije was in eerste instantie van plan om, zoals met de Sudetenduitsers, ook tweederde deel van de Slowaakse Hongaren het land uit te zetten. De na 1938 in de geannexeerde gebieden aangestelde Hongaarse ambtenaren en politiefunctionarissen - met hun families betrof het 32.000 personen - waren overigens al voor juni 1945 gevlucht toen het Hongaarse gezag hier moest verdwijnen.

Na de voorgenomen deportatie van 400.000 Slowaakse Hongaren naar Hongarije nam de regering in Praag aan dat hun restant van 200.000 door een geografische verspreiding en

¹⁶⁷ Uitgaande van de bij te stellen bruto-berekening voor 1950 gaat het om ruim 1,6 miljoen ofwel ruim 10% van de *Duitse staatsburgers* uit de, in 1945 door Polen en de Sovjetunie geannexeerde, oostelijke provincies van Duitsland: Pommeren, Silezië en Oost-Pruisen inclusief Memelland en Danzig, en het eveneens in 1938 geannexeerde Sudetenland. Daarnaast betrof het 0,8 miljoen zogenaamde *Volksduitsers* die vanouds als etnische minderheden in andere staten woonden, met name in Polen, Roemenië, Hongarije, Slowakije, Joegoslavië en de Sovjetunie, de Baltische staten inbegrepen. Relatief lagen hun bruto-verliezen met 20% daar aanzienlijk hoger. De verliescijfers variëren per regio sterk en zij waren het hoogst in gebieden waar het frontverloop gewelddadiger was geweest en waar Sovjet-gezag directer was uitgeoefend zoals in Danzig, het noorden van Oostpruisen en het Joegoslavische Banaat. Voor de ‘oostprovincies’ zie Schieder 1953: 157-’61. Na de Sovjet-verovering van Koningsbergen (Königsberg, na 1947 Kaliningrad) bleven daar eerst nog 300.000 bewoners achter. Velen vluchtten in 1946 en 1947 en van de achterblijvers kwamen 80.000 om door honger en ziekte. Eind 1947 zijn dan 130.000 ter plaatse nog in leven, waarvan 110.000 tot dwangarbeid waren veroordeeld en 50.000 dat uiteindelijk niet zouden overleven. Het restant werd om de DDR te ontlasten uiteindelijk naar de BRD gedeporteerd. Voor Hongarije: Schieder II 1956: 71/2; voor Roemenië: Schieder III 1957: 120-’3; voor Tsjechoslowakije: Schieder IV 1957: 134/5; voor Joegoslavië: Schieder V 1961: 125-’30, en Wehler 1980: 147-’59; Overmars 1989: 865-’9; voor een overzicht van de meest recente studies zie Spieler 1995: passim; Naimark 2001: 222-’31, en Zeidler 2001: 421/2.

vermenging met Tsjechen, met name in het ontvolkte Sudetenland, gemakkelijk geassimileerd kunnen worden. De Geallieerden weigerden in Potsdam echter aan zo'n uitwijzing hun goedkeuring te geven. Ook de Sovjetunie wilde de verhouding met Hongarije niet op deze wijze op de proef stellen.

Op 10 augustus werd de collectieve staatsburgerlijke ontrecting van de etnische Hongaren per presidentieel decreet geproclameerd op grond van hun collectieve veroordeling wegens landverraad. Dat decreet verklaarde ook hun arbeidsbetrekkingen en pensioenen ongeldig, en hun bezit verbeurd. Hongaarse organisaties werden opgeheven, scholen gesloten en godsdienstoefeningen verboden. Een Amerikaans voorstel tot een grenswijziging waarmee een deel van de Slowaakse Hongaren in Hongarije zou komen te wonen werd door de andere Geallieerden afgewezen.¹⁶⁸ De enige oplossing die overbleef lag in onderhandelingen over een wederkerig uitwisselingsverdrag met Hongarije. In Hongarije woonden in de hoofdstad 100.000 en in de dorpen eromheen 200.000 mensen met een Slowaakse afkomst. In die dorpen, ten zuidoosten en ten westen van Boedapest, waren dat afstammelingen van landarbeiders die zich hier in de 18de eeuw op staats- en adellijke domeinen gevestigd hadden. Op 27 februari 1946 kwam een verdrag tot stand waarbij 89.660 Slowaakse Hongaren zouden uitgewisseld worden tegen 71.787 Hongaarse Slowaken. Tsjechoslowakije selecteerde vooral de grotere boeren, wier land verkaveld kon worden onder Slowaken. Hongarije koos voor de ontmanteling van dorpsgemeenschappen in hun geheel, zodat ter plaatse het gemeenschapsleven van de Slowaakse minderheid op zou houden te bestaan. De Slowaakse Hongaren lieten 91.200 ha. landbouwgrond achter en 15.700 huizen en deze werden overgenomen door 80.000 Slowaken waarvan twee op de drie in de onmiddellijke omgeving woonden en de rest uit overig Slowakije kwam. Begin 1949 was deze uitwisselingscampagne afgerond.

Van de overgebleven Slowaakse Hongaren werden 250.000 geacht 'oppervlakkig gemagyariseerde' Slowaken te zijn, dat wil zeggen: onmiddellijk voor een 'reslowakiseringsprogramma' in aanmerking te komen op grond van hun tweetaligheid. 410.829 Hongaren vroegen uit angst voor een dreigende onteigening en uitwijzing renationalisering aan. 326.629 kregen uiteindelijk zo'n erkenning als Tsjechoslowaaks staatsburger. Tussen november 1946 en februari 1947 werden 41.666 Hongaren vanuit Slowakije naar het Sudetenland gedeporteerd. Zo leek het 'Hongaarse probleem', althans op papier, grotendeels opgelost. Toen de Tsjechoslowaakse Communistische Partij (*Komunistická Strana Československá, KSČ*) zich committeerde aan deze politiek, kreeg zij van haar zusterpartijen scherpe verwijten van 'bourgeois nationalisme', en in oktober 1948, na de communistische machtsovername, zou zij onder deze druk de verdere uitvoering van de reslowakisering stopzetten. De achtergebleven halve miljoen Slowaakse Hongaren kregen weer collectief het volledige Tsjechoslowaaks staatsburgerschap terug. Niettemin, uit angst om ontrect, onteigend en uitgewezen te worden, zouden zich in 1950 nog steeds 100.000 van hen - één op de vijf - officieel als Slowaak laten registreren.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Op de *Conferentie van Parijs* op 10 februari 1947 werden alle grensveranderingen uit de periode 1938-1941 ongeldig verklaard. Omdat Hongaars staatsgebied tot aan de stad Bratislava grensde, kreeg Tsjechoslowakije toestemming tot een annexatie van 60 km² langs de Donau. Daarop lagen drie door etnische, Kroaten, Duitsers resp. Hongaren bewoonde dorpen: Hrvatski Ja(h)ndrof/ Horvathújfalu, Karlburg/ Oroszvár en Dunacsún, die tegenwoordig Jarovce, Rusovce en Čunovo heten als stadswijken binnen Bratislava. Bulgarije kreeg de zuidelijke Dobroedzja terug (zie Hoofdstuk II, §§ 7 en 11). Zie *Treaties of Peace with Italy, Bulgaria, Hungary, Roumania and Finland 1947*. HC Deb 28 March 1947 vol 435 cc1529-602.

¹⁶⁹ Schechtman 1962: 129-'48; Zsolnay 1967: 327-'32; Kalman 1982 passim; Horak&Blanke 1985: 124, 163; Tamáska 1994: 58; Popély 1994: 61-'3; Jablonický 1994: 70, 72; Bakker 1997: 39-42; Šutaj 1997; Kučera 1997: 180-'3; Murashko 1999: 90-'4; Szarka&Nagy in Bárdi (ed.) 2011: 279-'95; Sláma 1993 en Hufer 2007:

De annexatie van het Tsjechoslowaakse deel van het Olsagebied door Polen, in 1939¹⁷⁰, hoorde met de ongeldigheidsverklaring van het *Verdrag van München* door Groot-Brittannië en de exilregering van Frankrijk, in de zomer van 1942, ook tot het verleden. De Poolse regering wenste echter dit mijngebied na de oorlog toch te behouden. Het Verdrag was daartoe geen argument meer en Polen beriep zich met zijn aanspraken op etnische gronden.¹⁷¹ Daarnaast was wederkerigheid een argument nu Tsjechoslowakije een claim legde op enkele delen van de Duitse provincie Silezië, die Poolse milities inmiddels onder hun controle gebracht hadden. De Tsjechische regering wilde daarover niet onderhandelen en in de zomer van 1945 stuurde zij haar milities naar de Silezische *Kreis* Glatz/ Kłodzko, een gebied waarop de Tsjechen ook al in 1919 aanspraken hadden laten gelden.¹⁷² Ook in de *Kreis* Ratibor/ Racibórz verschenen uit dezelfde motivatie Tsjechische milities. Polen besloot daarop in het Olsagebied zijn positie te versterken, hief in het Poolse deel de Tsjechische scholen en organisaties op en deed aanvullend een annexatie-aanspraak op het

passim.

¹⁷⁰ Duits Teschen; Pools *Zaolzie* of *Śląsk Zaolziański*; Tsjechisch *Záolží* of *Československo*.

¹⁷¹ Inmiddels gaf zich op basis van nationaliteit in het Olsagebied 27% als Pool en 73% als Tsjechoslowaak op. De Duitse minderheid was toen al gevlucht of verdreven; de Joden (die zich voor de oorlog vaak als ‘Duitser’ identificeerden) waren grotendeels vermoord. Daaraan voorafgaand, zie Hoofdstuk III, § 8.

¹⁷² In deze tijd van zeer grote bevolkingsverschuivingen valt het op dat op kleine schaal ook vergezochte motieven een rol speelden, zoals die op historische gronden omdat Glatz/ Kłodzko tot 1742 een graafschap was geweest onder de Boheemse kroon. Als actueel argument werd daarbij gewezen op enkele grensdorpen waar de oudste generatie nog Tsjechisch sprak, dat wilde zeggen 3% van de totale bevolking van de *Kreis* Glatz. Etnopolitiek bediende zich in deze dagen van kleine historische details en de Tsjechische milities stelden hun grensoverschrijding ook voor als bescherming van deze bevolking: de Poolse milities zouden ook deze Duits-Tsjechisch tweetaligen als ‘Duitsers’ willen gaan uitwijzen.

De curieuze waarde die aan etniciteit werd gehecht komt ook tot uitdrukking in de speciale behandeling van de geloofsgemeenschappen van de Moravische *c.g.* Boheemse Broederschap. Deze protestanten stamden uit een Hussitische traditie. De Contrareformatie volgend op de Dertigjarige Oorlog had, naast gedwongen bekering, velen van hen in de onderduik gedreven en van daaruit waren ze in de 18de eeuw ingegaan op de vestigingsplaats die door lutherse Silezische hertogen en Saksische en Pruisische koningen en ook door de Nederlandse republiek (de Broedergemeente in Zeist en Suriname) aan hen geboden werd. Het betrof zowel Tsjechisch- als ook Duitssprekende gemeenschappen die zich soms verbonden met de lutherse kerk, hoewel met name de Tsjechische gemeenschap zelfstandig wilden blijven. In Silezië waren op grondgebied van protestantse adel ook verschillende dorpen gesticht waar overigens in de 20ste eeuw voornamelijk de oudere generaties nog Tsjechisch konden spreken. Bijna 10.000 Duitse Tsjechen verlieten Silezië na 1945 uit wantrouwen tegenover de nieuwe Poolse autoriteiten en het Pools-nationale katholicisme. De helft ging naar de BRD en de andere helft maakte gebruik van het aanbod van de Tsjechoslowaakse republiek om verlaten dorpen in Sudetenland te bevolken “als een historisch herstel voor de vernietiging van het Tsjechische protestantisme door Habsburg in 1621”. Wrijving ontstond toen zij in hun nieuwe omgeving te weinig afstand bleken te nemen van de laatste restanten van autochtone Sudetenduitse achterblijvers. Het na 1948 optredende communistische regime in Praag beperkte bovendien hun religieuze vrijheid en de meesten emigreerden vervolgens als ‘Duitsers’ in de jaren vijftig naar de BRD. Zie Patzelt 1991: passim.

Een vergelijkbare etnische preoccupatie deed zich voor in Oostpruisen waar sinds 1829 een gemeenschap van Orthodoxe nonconformisten (Philipponen) twaalf Mazoerische dorpen als vestigingsplaats had toegewezen gekregen. Zij vormden een klein deel van de grote groep Russische Oudgelovigen (*starovery*) die de uniformering van de liturgie en de verambtelijking van de geestelijkheid afwees, toen deze in de 17de eeuw door het patriarchaat van Moskou werd opgelegd. Hun vervolging verdreef hen naar de randen van het Tsarenrijk en ook naar Oostpruisen waar de verduitsing door onderwijs en dienstplicht de jongere generaties toenemend ging beïnvloeden. De Sovjetautoriteiten besloten in 1945 hen niet te verdrijven ondanks dat hun dienstplichtigen in de *Wehrmacht* hadden moeten dienen. Toen de Poolse autoriteiten hen dat toestonden besloot een aantal in de jaren zeventig naar de BRD te emigreren. Zie Stricker 1991: 214-’7.

oostelijke deel - in omvang een vijfde - van het gebied. Pas in maart 1946 kwam het onder druk van de Sovjetunie tot een gesprek over een eventuele ruil van deze gebieden. Toen dat geen resultaat opleverde, werd op 10 maart 1947 het voorlopige *Verdrag van Vriendschap en Wederzijdse Bijstand* gesloten, waarin de grenzen van voor 1938 gehandhaafd bleven en de beide staten elkaar garandeerden dat zij de wederzijdse minderheden in hun culturele rechten zouden beschermen. Pas in 1958 werd dat verdrag definitief.¹⁷³

Na de bevrijding van de Karpaten-Oekraïne (Roethenië), in november 1944, werd dit gebied op 29 juni 1945 door de Sovjetunie geannexeerd. Sinds 1919 was het vanuit het verdeling van Hongarije aan het Tsjechoslowaaks staatsgebied toegevoegd, in 1938/9 (her)annexeerde Hongarije het, en nu werd het dan deel van de Sovjetrepubliek Oekraïne. Al op 13 november 1944 moesten alle arbeidsgeschikte mannen zich melden. Een selectie van 40.000 voornamelijk etnische Hongaren uit deze provincie werd vervolgens naar Sovjet-werkkampen gedeporteerd. Door deze intimidatie trokken uit dit gebied nu 30.000, een vijfde deel, van de overige Hongaren de grens over, en ging eenzelfde aantal Tsjechen en Slowaken naar Tsjechoslowaaks blijvend staatsgebied. Ook de meesten van de weinige overlevende - 8.500 - Joden vertrokken daarheen en kregen een plaats in het verlaten Sudetenland.

Een emigratie- en uitwisselingsverdrag van 10 juli 1947 maakte het 40.000 Sovjet-Tsjechen, met name uit Wolynië, waar zij woonden als afstammelingen van Boheemse boerenkolonisten uit de jaren zeventig van de 19de eeuw, mogelijk om naar Tsjechoslowakije terug te keren. Zij werden ook in het van Duitsers ontruimde Sudetenland gevestigd. Het betrof een bilaterale bevolkingsuitwisseling waarbij anderzijds de autochtone Roethenen in het oosten van Slowakije betrokken waren. Echter, slechts een klein deel - 4.500 - van deze groep van 100.000 Slowaakse Roethenen wilde zijn woongebied verlaten voor de Sovjetunie. De achtergrond van hun keuze voor Slowakije was dat hun met Rome geünieerde kerkgemeenschap in de Sovjetunie opgeheven was. Bij de Tsjechoslowaakse volkstellingen besloot sindsdien ook nog slechts de helft van deze bevolkingsgroep zich 'Roethenen' te noemen, uit angst toch weer betrokken te kunnen raken in een mogelijk toekomstige bevolkingsruil.¹⁷⁴

Noord-Transsylvanië was in 1941 bij de tweede Weense Arbitrage (*Wiener Schiedsspruch*) door Hongarije geherannexeerd en bijna een tiende deel van de bevolking - 220.000 Roemenen - vertrokken tot halverwege 1944, terwijl minstens 100.000 Hongaren hun plaatsen innamen, voor een groot deel met de overheid verbonden functionarissen die in 1919 van hier waren vertrokken toen het gebied bij Roemenië werd gevoegd en voorts Hongaren uit het zuidelijke en Roemeens blijvende deel van Transsylvanië. In de jaren 1941-1944 werd grote druk uitgeoefend op de Roemenen om zich aan te passen en daarbij werd ook de sluiting van scholen en (orthodoxe) kerken op grote schaal ingezet. Tienduizenden, vooral geünieerde, Roemenen 'bekenden' zich toen tot Hongaar (zie ook Hoofdstuk IV, § 7).¹⁷⁵

Uit angst dat de Sovjet-bevrijding een Roemeense wraakneming zou worden vertrokken in de herfst van 1944 ook grote aantallen Hongaren uit zuidelijk Transsylvanië. Toen de Roemeense extreem-nationalistische *Maniu-milities* in Noord-Transsylvanië, na de

¹⁷³ Volokitina 1999: 48, 55, 60; Popély in Bárdi (ed.) 2011: 301-3.

¹⁷⁴ Research Institute 1959: 144/5; Schechtman 1962: 42-7; Maču 1974: 99/100.

¹⁷⁵ Christof 1998 en Hunyadi 2012: passim.

toetreding van Roemenië tot de Sovjetzijde op 23 augustus, de vrije hand kregen in de geannexeerde Noordtranssylvaanse gebieden. Zij liquideerden daar een aantal Hongaarse dorpen om Hongaren tot vlucht aan te zetten, en in de herfst besloten er 125.000 te vertrekken. In het voorjaar van 1945 verbood het Sovjet-gezag Roemenië door te gaan met dit zuiveringsgeweld.¹⁷⁶

De etnische Hongaren in de Vojvodina werden, evenals de etnische Duitsers, van hun staatsburgerschap ontheven, maar in tegenstelling tot de laatsten voorlopig niet geïnterneerd. 65.000 wachten dat niet af en vluchtte vanaf de zomer van 1944 naar Hongaars gebied. 20.000 bij het Hongaarse bezettingsgezag betrokken autoriteiten bleven maar gevangen genomen en standrechtelijk veroordeeld tot executie door Servische milities. Het betrof hierbij vooral het ambtelijke en politiekader in de door Hongarije geherannexeerde westelijke Vojvodina (de Bácska/ Bačka).

In het kader van de etnische homogenisering stelde Joegoslavië in 1945 aan Hongarije voor om grotere aantallen 'volksgenoten' uit te gaan wisselen: 370.000 Vojvodina-Hongaren tegen de minderheid van 450.000 Serviërs en Kroaten die volgens Joegoslavië in zuidelijk Hongarije (het Baranya) woonden. De Hongaren wezen dit voorstel echter af omdat het aantal Serviërs en Kroaten in Hongarije niet meer dan een tiende zou bedragen van het aantal dat Joegoslavië berekende en zij bovendien kerkelijk geünieerd en nationaal loyaal aan Hongarije waren. Daarmee verviel de getalsmatige wederzijdsheid. Ook de Geallieerden voelden er niet voor de zaak op de agenda te zetten. Bilateraal kwamen beide landen tenslotte overeen om in september 1946 40.000 Hongaarse Serviërs tegen evenveel Joegoslavische Hongaren te ruilen, waarbij het ging om degenen die als nationaal gepolitiseerd golden.

Het saldo van de bevolkingszuiveringen en -uitwisselingen was op te maken uit de Hongaarse volkstelling van 1949: 367.000 Hongaren waren toen afkomstig uit het buitenland, waaronder ca. 134.000 uit Roemenië, 100.000 uit Tsjechoslowakije en 90.000 uit Joegoslavië. Inmiddels werden 225.000 Joegoslaven, voornamelijk Serviërs en het begin van een voortgaande migratie in de jaren daaropvolgend, naar de Vojvodina overgebracht om de leeggekomen Duitse en Hongaarse dorpen te bevolken.¹⁷⁷

Ook tussen Roemenië en Joegoslavië werden enkele tienduizenden Roemenen tegen Serviërs uitgewisseld, voornamelijk uit het Banaatgebied. Uit zowel het Joegoslavische als het Roemeense deel van deze multi-etnische provincie nam een deel van de nazaten van Tsjechen, Slowaken, Polen en Roethenen, wier voorouders zich hier in de 18^e en 19^e eeuw onder Habsburgs gezag in de *k.u.k. Militärgrenze* hadden gevestigd, de gelegenheid te baat om naar het vaderland van hun voorouders te emigreren. Naar schatting ging het in totaal om 50 tot 100 duizend mensen.

Joegoslavië probeerde de kwestie Karinthië weer op de agenda te krijgen met het voorstel om het zuiden van deze Oostenrijkse provincie met zijn Sloveense minderheid te annexeren en er vervolgens de Duitstaligen ter plaatse uit te wisselen tegen een even grote - 40.000

¹⁷⁶ Illyés 1981: 27; Novák in Bárdi (ed.) 2011: 291. *Iuliu Maniu (1873-1953)* was leider van de nationalistische boerenpartij (*Partidul Național-Tăranist*) en medeoprichter van de IJzeren Garde (*Garda de Fier*). Zijn militie ging in het ontstane gezagsvacuüm van 1944 over tot het gewelddadig verdrijven van de Hongaarse autoriteiten uit het noorden van Transsylvanië. Hij behoorde op 23 augustus tot de couppelegers tegen Antonescu maar de communisten sloten hem na hun machtsovername als monarchist op.

¹⁷⁷ Balogh 1990: passim; Sajti in Bárdi (ed.) 2011: 308-’10; Molnár et al. 2013: 64.

mensen tellende - minderheid van Oostenrijkse Kroaten, wier voorouders in de 16^e eeuw waren uitgeweken voor de Turkse opmars naar Wenen en zich in Burgenland hadden mogen vestigen. Een groot deel van die Karinthische Slovenen en Burgenlander Kroaten voelde zelf echter niet voor een verhuizing naar Joegoslavië, en de Geallieerden zetten deze bevolkingsruil niet op hun agenda. Een klein aantal antifascistische Karinthische Slovenen, die persoonlijk onder de nationaalsocialistische terreur geleden hadden door uitsluiting en internering, vertrok wel.¹⁷⁸

Intern-Joegoslavische plannen om de grote Servische minderheid in Kroatië te ruilen tegen de Kroatische in Servië vonden evenmin doorgang, omdat de laatste groep te klein was voor een evenwichtige uitwisseling. Een aanzienlijk migratie van Kroaten en Serviërs kwam wel op gang naar de Kroatische provincie Slavonië. Daar waren Volksduitsers en Hongaren uit hun dorpen weggevlucht en konden hun lege huizen en onteigende grond ‘overgenomen’ worden. Ook in de Vojvodina waren door de vlucht en onteigening van Hongaren en Volksduitsers honderden dorpen beschikbaar gekomen en in totaal zouden 400.000 Slovenen, Kroaten en Serviërs daarin gevestigd worden.¹⁷⁹ Deze aantallen zijn niet in de tabel verwerkt omdat zij als een interne migratie binnen het Joegoslavische staatsgebied beschouwd kunnen worden.

Een omvangrijke grenswijziging vond plaats in de provincie Julisch Venetië (*Venezia Giulia*). Als het voormalige Habsburgse kroonland Kustland¹⁸⁰, was dit gebied bij de verkaveling van Oostenrijk in 1919, door Italië geannexeerd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou hier door de Geallieerden een nieuwe grens in overweging genomen worden, waarmee Italië voor zijn steun aan Duitsland gestraft, en Joegoslavië voor zijn verzet tegen de bezettingsmachten beloond zou worden. Al op 1 september 1942 wees de Britse regering de inmiddels tot provincies uitgebreide Italiaanse steden Zara/ Zadar en Fiume/ Rijeka aan om in een naoorlogs Joegoslavisch staatsverband te worden opgenomen.¹⁸¹

Als grondslag voor die nieuwe grenzen zou artikel 2 van het *Atlantisch Handvest* dienen waarin het wijzigen van de grenzen in overeenstemming met de wil van de bevolking mogelijk werd gemaakt. In de praktijk zou de bevolking door etnische en nationale

¹⁷⁸ Geositz 1986, Gstettner 1988 en Suppan 1996: passim. Zie Hoofdstuk III, § 13c. Tussen 1945 en 2010 halveerde het aantal Slovenen en Kroaten in Oostenrijk ten gevolge van emigratie en assimilatie.

¹⁷⁹ Molnár et al 2013: 64.

¹⁸⁰ In de drie officiële talen heette het Oostenrijkse kroonland: *Österreichisches Küstenland*, *Litorale Austriaco* (Italiaans) en *Austrijsko primorje* (Sloveens en Kroatisch); na 1920 kreeg het voormalige kroonland als Italiaanse provincie de naam Venezia Giulia (*Julisch Venetien resp. Julijska Krajina*).

¹⁸¹ Knipp 2019: passim. Zara als een Italiaanse stedelijke enclave en oorlogshaven aan de kust van het voormalige Oostenrijkse kroonland Dalmatië, die in 1920 aan Joegoslavië waren toegewezen. Fiume als de voor 1919 enige Hongaarse zeehaven, die sinds 1923 Italiaans was geworden. Geografisch werd de exclave Fiume door een kustweg via Cantrida verbonden met Venezia Giulia (Istrië). Na de bezetting van Joegoslavië lijfde Italië Zara samen met Sebenico/ Šibenik en hun wijde omgeving in als *Provincia di Zara*. Ook Fiume kreeg met haar wijde omgeving zo'n provinciale status: *Provincia di Fiume*. Het zogenaamde verdrag van Rome regelde nieuwe staatsgrenzen op 13 mei 1941 door ook de nieuwe provincies Spalato/ Split en Cattaro/ Kotor in te richten en op te nemen in het nieuwe Italiaanse gouvernement Dalmatië: *Governatorato di Dalmazia*. Dit gebied was sinds de middeleeuwen onder Venetiëans bestuur gebleven evenals nog een vijfde provincie met als hoofdstad Ragusa/ Dubrovnik die echter buiten het Italiaanse Dalmatië bleef. De annexatie kwam niet tot stand door verzet van de Kroatische bondgenoten die toegang tot de Adriatische Zee wilden behouden.

zuivering eerst in overeenstemming gebracht worden met de door Joegoslavië gewenste en aan die staat toegezegde grenzen, zodat het Handvest geen geweld hoefde te worden aangedaan.

Julisch Venetië (*Venezia Giulia*) telde in 1939 nagenoeg een miljoen inwoners, waarvan volgens de maximaliserende Italiaanse telling 55% Italiaan waren. 150 duizend meer dan in 1919 toen het er nog maar 40% waren geweest. 50 tot 70 duizend Italiaanse ambtenaren en kolonisten waren sinds de annexatie in 1919 hierheen gedetacheerd en hadden het Italiaanse bevolkingsdeel versterkt. Daartegenover waren evenzovele Kroaten en Slovenen in Italiaanse werkkampen geïnterneerd of naar Joegoslavië uitgeweken. Bovendien had de fascistische onderdrukking van hun taal en cultuur onder het Mussolini-bewind tienduizenden tweetalige Slovenen en Kroaten ertoe gebracht zich Italiaan te noemen.¹⁸²

In de zomer van 1942 hadden communistische partizanen, voornamelijk Kroaten, zich in het zuidelijke berg- en binnenland van het schiereiland Istrië genesteld, van waaruit ze gaandeweg het openbare leven onder hun controle brachten. Noordelijk van Istrië, in de Julische Alpen, was tezelfdertijd het op 27 april 1941 opgerichte 'Bevrijdingfront van de Sloveense Natie' (*Osvobodilna fronta slovenskega naroda, OF*)¹⁸³ actief, een ondergrondse organisatie geleid door nationalistische en rooms-katholieke politici. Beide organisaties stelden zich de annexatie van de gehele provincie door Joegoslavië ten doel, al zou daarmee door de partizanen een communistische republiek en door de Slovenen het Joegoslavisch koninkrijk, vertegenwoordigd door de exilregering in Londen, bedoeld worden. In de Istrische kuststreken organiseerden Italiaanse communisten zich een jaar later in een *Comitato Fronte Nazionale d'Azione* om niet overgeleverd te zijn aan hun Joegoslavische kameraden.¹⁸⁴

In juni 1944 stortte het fascistische regime in Italië in, de ontwapening van het leger volgde op 3 september en vijf dagen later kwam de onvoorwaardelijke overgave. In het noorden van het land handhaafde zich echter een fascistisch bewind, dat nu voornamelijk op het Duitse leger, en voor wat betreft het openbare gezag op fascistische Italiaanse milities moest steunen. In Venezia Giulia hadden de Duitse autoriteiten al een halfjaar eerder op 24 september 1943 besloten om de macht te gaan delen met de nationalistische Sloveense *Domobranci*¹⁸⁵, om zo een onbetrouwbare medestander in te wisselen tegen een vijand van de partizanen. Deze Slovenen kregen dan de controle over het binnenland, op voorwaarde dat zij op hun beurt de kust ongemoeid lieten. De Italiaanse autoriteiten stonden hierin

¹⁸² Duroselle 1966: 29, 37, Tableau 1-7, Cartes 2, 5, 9, 10; Fornassin&Breschi 2013: passim, geven volgens de Italiaanse overheidsstatistiek een precies niettemin discutabel etno-demografisch beeld. De verdeling van de bevolking in Italianen en Slovenen/ Kroaten geeft doelbewust een modern nationale tegenstelling aan, die in de etnografische veelvormige gelaagdheid voorbijgaat aan een grote variatie van regionale en dialectbepaalde identiteiten. Vaak werd een 'meng'taal gesproken en op grond van hun politieke gezindheid en onder ambtelijke druk gaven velen van deze meertaligen bij de volkstellingen dan Italiaans als hun nationale taal aan. Die taal werd door het staatsonderwijs overigens in toenemende mate onder de jongere generaties ook omgangstaal.

¹⁸³ Griesser-Pečar 2003: passim.

¹⁸⁴ Novak 1970: 60-'9, 111/2.

¹⁸⁵ Zie hierna noot 190.

buiten spel omdat zij niet in staat waren in het geannexeerde deel van Slovenië hun gezag te handhaven. In het door Italië ook geannexeerde Dalmatië werd het militaire gezag in september 1943 overgenomen door de *Wehrmacht*. In november 1944 namen partizanen de door Italië in 1941 geannexeerde Dalmatische steden Spalato/ Split en Sebenica/ Šibenik in, maar de oorlogshavenstad Zara/ Zadar werd door het Italiaanse leger, gesteund door de stedelijke burgerij, verdedigd en kwam vanaf 31 oktober 1944 onder zware Geallieerde bombardementen vanuit zee te liggen. In november vluchtten 30.000 Italianen uit de stad, driekwart deel van de bevolking, toen de partizanen daar ook het gezag overnamen; tweetaligen noemden zich (weer) Kroaat en konden vervolgens als Joegoslaaf blijven. Pas in mei 1945 vluchtte ook de meerderheid van bevolking van Fiume. Een jaar later, in juli 1946, die van Pola, dat tot die tijd onder controle van de Engelse marine was gebleven.¹⁸⁶

Zie voor de minderheden op de zuidelijke Balkan Hoofdstuk II, § 11, 12 en 16.

12. De kwestie Triëst

In geheel Noord-Italië zou in de herfst van 1943 een antifascistische ondergrondse regering actief worden, waarin onder voorbehoud ook communisten zitting namen: het CLN. Voor wat betreft Venezia Giulia had dit comité de bedoeling om het gebied te behouden voor een democratisch Italië. Begin 1944 was de Duitse macht er al beperkt tot slechts enkele steunpunten, en wonnen de Joegoslavische partizanen steeds meer terrein. Om de communistische eenheid te bewaren en niet door een nationale kwestie te laten splijten had de *Comintern*¹⁸⁷ vanuit Moskou een Italiaanse brigade georganiseerd als aparte eenheid binnen het Joegoslavische partizanenleger. Na de instorting van het Mussolini-regime zou deze het gezag in de Italiaanssprekende gebieden van Istrië zou kunnen gaan uitoefenen maar de partizanen zouden dat uiteindelijk niet toestaan. Zij noemden zich inmiddels het ‘Volksbevrijdingsleger’ (*Narodnooslobodilačka vojska/armija*) onder de sinds 20 oktober 1944 nationaal-communistische regering van Josip Tito en wezen elke gezagspretentie van de exilregering in Londen af. Om te voorkomen dat zij in onderhandeling zouden kunnen treden met de Geallieerden werden *četnik*- en *ustaša*-tegenstanders gevangen gezet en een groot aantal van hen standrechtelijk geëxecuteerd. Overigens liet het ‘Joegoslavische volksbevrijdingsleger’ uit eveneens strategische motieven het westen van Venezia Giulia voorlopig met rust. Tot dusver zag Tito in de Duitse bezetting van deze kustgebieden een nuttig obstakel voor de opmars van de westelijke Geallieerden, van wie hij vreesde dat ze een burgerlijk Italiaans bestuur wilden herstellen, en daarmee het Joegoslavisch annexatiestreven zouden blokkeren.¹⁸⁸

Toen de Duitse troepen zich op 2 mei 1945 eindelijk overgaven moesten zowel Geallieerden als partizanen echter snel handelen om in het ontstane vacuüm hun gezag te kunnen vestigen. Het Istrische binnenland was toen al onder Joegoslavische controle gekomen, maar in de stad Triëst hadden zich *domobranци* teruggetrokken, samen met het restant van de Kroatische *ustaše* en de Servische *četnici*. Daarnaast waren er Italiaanse communistische en

¹⁸⁶ Novak 1970: 70-87; Petacco 1999, Pupo 2005, Baum 2010 en .Corni 2014: passim.

¹⁸⁷ Tot 15 mei 1943 bestond de *Komintern* als ‘Communistische Internationale’ waarbij, naast bijna alle andere nationale afdelingen, ook de ‘Liga van Joegoslavische communisten’ was aangesloten.

¹⁸⁸ *Josip Broz Tito (1892-1980)*, Kroatisch communist, leider van de Joegoslavische partizanenmilities sinds 1941, premier van het herstelde Joegoslavië sinds 1945; Novak 1970: 95-119.

fascistische milities en een restant van Duitse SS-ers actief. Zij schiepen een uiterst verwarde situatie, waarin al deze milities, en weldra ook Geallieerde troepen naast en tegenover elkaar kwamen te staan.

Op 1 mei trokken de Joegoslavische partizanen als eersten de stad Triëst binnen, en zij begonnen daar hun Sloveense en Kroatische tegenstanders, die noordwaarts vluchtten, te verjagen. Velen werden door de partizanen onderschept en gedeporteerd naar interneringskampen (later zou vanwege het grote aantal dat daarbij omkwam de naam 'dodenmarsen' gebruikt worden). De meeste nationalistische Sloveense, Kroatische, Bosnische, ook Albanees-Kosovaarse milities en de *Waffen-SS*-formaties met een dergelijke nationale achtergrond, voor zover zij de Oostenrijkse grens levend bereikten, wilden zich in Karinthië op Geallieerd bezet gebied veilig stellen. Maar zij werden door de Britten krijgsgevangen gemaakt en uitgeleverd aan de partizanen die hen vervolgens op zeven executieplaatsen executeerden. De omvangrijkste massa-executie vond plaats nabij het Karinthische Bleiburg/ Plaiberk. In totaal kwamen in de laatste oorlogsmaanden op deze wijze om: 45.000 Serviërs, Kroaten en Bosniërs, en 14.000 Slovenen, en 10.000 Duitse en Oostenrijkse krijgsgevangenen. Ook achtergebleven Italiaanse fascistische autoriteiten werden opgepakt en 5.000 van hen ondergingen de doodstraf op de executieplaats Basovizza/ Bazovica waar al eerder ook partizanen door Italiaanse executiepelotons waren terechtgesteld. In totaal bedroeg het aantal in Istrië gesneuvelde of geëxecuteerde Italianen 15 tot 20 duizend.¹⁸⁹

Vanuit zee kwamen Britse mariniers Triëst binnen, en dat noodzaakte op 3 mei tot een verdeling van de stad in een Britse en een Joegoslavische bezettingszone, en de instelling van een gemengd bestuur van democraten en communisten, Slovenen en Italianen, in afwachting van diplomatiek overleg over de staatkundige toekomst van Venezia Giulia en van Istrië in het bijzonder. De Joegoslaven waren deze toekomst overigens in het achterland al aan het invullen met de inrichting van een Joegoslavisch openbaar gezag dat zich installeerde met zuiveringen in Slovenië en Kroatië en met omvangrijke liquidaties.¹⁹⁰

Joegoslavische troepen bereikten na de overgave van de *Wehrmacht* in het begin van mei de Istrische kuststeden Pola/ Pula en Fiume/ Rijeka. In mei 1945 vluchtte 70% van de bevolking van Fiume: 30.000 Italianen. De even grote groep Istrische Italianen in Pola bleef voorlopig onder de bescherming van Britse troepen die met hun marineschepen een bezetting in deze oorlogshaven legden. In juli 1946 werd de stad uiteindelijk toch aan Joegoslavië overgeleverd en na gewelddadigheden zou uiteindelijk tot in de zomer van 1947 90% van de Italiaans(gezind)e bevolking zijn vertrokken.¹⁹¹

¹⁸⁹ Žerjavić 1997 en Pupo 2005: passim.

¹⁹⁰ Novak 1970: 95-119, 155/6, 180. In verschillende en wisselende coalities probeerden de fascistische Sloveense *domobranici* (*Slovensko domobransko legijo*, Sloveense Landweer), Kroatische *ustaša* (*Hrvatski Revolucionarni Pokret*, Kroatische Revolutionaire Beweging) en Servische chetniks (*četnici*, vrijkorpsen) de weg voor de westelijke Geallieerden vrij te houden dan wel af te sluiten. Na een gezamenlijke verdrijving uit de stad van Duitse SS-ers en Italiaanse fascistische milities - sinds 1919 de *Squadristi*) ofwel *Camicie Nere* (zwarthemden) die sinds 1923 geformeerd waren in de in heel Italië aanwezige *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale* - gingen de verschillende Sloveense, Kroatische en Servische facties elkaar nu onderling te lijf, totdat het Joegoslavische partizanenleger de overhand kreeg, en met hen in Triëst en omgeving korte metten maakte. Meer dan duizend Sloveense en Kroatische 'nationalisten' werden daarbij ter plaatse geliquideerd. Anderen vluchtten naar Oostenrijk en stelden zich onder Geallieerd gezag maar werden voor een deel alsnog aan Joegoslavische autoriteiten uitgeleverd, wat weinigen overleefden. Korb 2013: passim.

¹⁹¹ Pupo 2005 en Gasparini et. al. 2008: passim; Giuricin 2011: tavola 9.

Britten en Amerikanen stelden op 8 mei voor om met een demarcatielijn - de *Morganlijn*¹⁹² - Venezia Giulia in een Geallieerde en een Joegoslavische bezettingszone te verdelen. Tito protesteerde persoonlijk tegen wat hij noemde een 'blijk van wantrouwen tegenover een bondgenoot', maar uiteindelijk zou Joegoslavië op 9 juni het verdelingsvoorstel toch aanvaarden. De Joegoslaven trokken zich anderzijds terug uit de Geallieerde bezetting en het bestuur van de stad Triëst. Maar buiten de stad maakten zij met een politiek van voldongen feiten een annexatie onvermijdelijk. Zo werden, om te beginnen, deze gebieden bij de eerste naoorlogse Joegoslavische parlementsverkiezingen betrokken. De Italiaanse bevolking boycotte de verkiezing niet alleen vanwege de communistische eenheidslijsten, maar ook omdat deelname als instemming met en erkenning van het Joegoslavische staatsgezag zou worden uitgelegd. Toenemend repressieve maatregelen tegen de Italiaanse minderheid waren het gevolg.

Heftige Italiaans-nationalistische demonstraties en bomaanslagen in en rond Triëst begeleidden jarenlang de vredesonderhandelingen na mei 1945, en na vele verdelings- en ruilvoorstellen en onderhandelingsrondes kon pas op 10 februari 1947 op de *Conferentie van Parijs* een voorlopig vredesverdrag met de Sovjetunie en met Joegoslavië gesloten worden: op basis van een Frans voorstel kwam een verdeling van Venezia Giulia tot stand in een Italiaans, een Joegoslavisch, en in een neutraal gebied. Dat laatste was in wezen de Geallieerde bezettingszone onder de naam 'Vrij Gebied Triëst' (*Territorio Libero di Trieste/ Slobodna Teritorija Trsta, TLT/ STT*), met een status en bestemming die in diplomatiek overleg verder geregeld zou moeten gaan worden.¹⁹³

In feite kreeg Joegoslavië bij dit verdrag 7.651 km² van Venezia Giulia toegewezen, een gebied waar voor de komst van de partizanen en na de vlucht van enkele tienduizenden Italiaanse gezagsdragers en kolonisten, op dat moment 545.000 inwoners verbleven. Daarvan was een kleinere helft, 225.000 volgens Italiaanse definities, Italiaans. Het in de jaren dertig door de Italiaanse staat geconfisqueerde land waarop zich in het Interbellum Italiaanse boeren hadden gevestigd, werd nu Joegoslavisch staatsbezit en moest door deze *coloni*¹⁹⁴ worden verlaten. Nu hun woongebied definitief door Italië losgelaten was, verlieten tot 15 september 1947 volgens Italiaanse gegevens nog eens 201.000 Italiaanse Istriërs, die hun Italiaanse staatsburgerschap niet voor het Joegoslavische wilden inleveren hun woongebieden. Na aftrek van 70.000 in Istrië niet-gedomicilieerde Italianen, samen met 35.000 Sloveense en Kroatische fascistten, zou de uittocht 128.000 autochtone etnische Italianen betroffen hebben. Zij vertrokken grotendeels per schip uit Istrische havens naar Triëst. De helft van de vluchtelingen bleef daar in de *TLT zone*, en verhoogde er de rancuneuze agitatie tegen de communisten en de lokale Sloveense en Kroatische minderheden. De *TLT* kreeg vervolgens op 16 september 1947 een internationaal gegarandeerd statuut. Het gebied werd in een Brits-Amerikaanse en in een Joegoslavische controlezone onderverdeeld. Het vrije gebied telde volgens het geallieerd militair bestuur in 1949 375.000 inwoners waarvan 290.000 Italianen. Daarvan woonden in de noordelijke zone A - 222,5 km² - de stad Triëst inbegrepen 310.000 inwoners (waarvan 240.000 Italianen). De zuidelijke zone B - 515,5 km² - omvatte 68.000 inwoners (waarvan 51.000

¹⁹² Genoemd naar de Britse luitenant-generaal *Sir William Duthie Morgan (1891-1977)*, vertegenwoordiger van het Geallieerde gezag aan de Adriatische kusten.

¹⁹³ Department of External Affairs, *World II Treaties 1948* geeft de verdragsdetails.

¹⁹⁴ Zie Hoofdstuk IV, § 5g.

Italianen). Na deze territoriale scheiding zouden tot 1953 40.000 Italianen van Zone B naar Zone A vertrekken. Uit Triëst vertrokken tot 1969 dan weer 22.000 Italianen naar overig Italië.¹⁹⁵

In de volgende jaren kon geen definitieve staatkundige oplossing voor dit geneutraliseerde gebied gevonden worden, omdat de Italianen in Triëst een neutrale status voor hun stad niet aanvaardden, en weer onder direct Italiaans staatsgezag wilden komen. Zij waren zich er wel van bewust dat hun haven economisch afhankelijk was van het Sloveense en Kroatische achterland, maar vreesden dat Joegoslavië dit economische overwicht, wanneer stad en haven neutraal gebied zouden blijven, op den duur toch ook in politieke en demografische zin zou gaan effectueren. Daarvoor waren zij bereid om economische belangen op te offeren.

Een nieuw element was het conflict tussen Joegoslavië en Italië over Istrië, waarin de Sovjetunie zich lange tijd diplomatiek bleef opstellen om de machtige communistische partij in Italië tegemoet te komen, en om het tegenover het Warschaupact dissidente Joegoslavië tot meer discipline aan te zetten.

Jarenlang was het leven in Triëst ontregeld door gewelddadige demonstraties en verkiezingsrellen, en door het tegen elkaar uitspelen van de rechtspositie van de Italiaanse minderheid in Zone B en die van de Sloveense minderheid in Zone A. Inmiddels hadden vrije verkiezingen in 1949 duidelijk gemaakt dat 4% van de inwoners van Zone A pro-Joegoslavisch was. Een even groot aantal was nationaal-Sloveens, en 22% communist, overigens voornamelijk Italianen. In Zone B werden zulke verkiezingen niet gehouden maar vermoedelijk was daar de helft van de achtergebleven bevolking pro-Joegoslavisch.¹⁹⁶

Na toenemende onrust en geweld, begon in de herfst van 1953 een lang slepend diplomatiek overleg, een spel met vele verdelingsscenario's. Dat leidde uiteindelijk tot het *Verdrag van Londen* waarin op 5 oktober 1954 tot de scheiding van de *TLT* tussen Italië en Joegoslavië volgens de bestaande zonegrens werd besloten. De beide partijen ondertekenden dit akkoord waarna Zone A, met naar moedertaal 184.000 Italianen en 45.000 Slovenen, onder Italiaanse soevereiniteit werd gesteld, terwijl Zone B Joegoslavisch werd met een bevolking van 70.000 waaronder ruim 40.000 Kroaten en 28.000 Italianen.

De bevolking kreeg de gelegenheid om binnen twee jaar haar woongebied te verlaten, als zij niet onder het vastgestelde staatsgezag wilde leven. Van de Triëstse Slovenen en

¹⁹⁵ Behalve het dominant Italiaanstalige Triëst en Muggia/ Milje als stedelijk gebied behoorden tot Zone A vijftien tweetalige maar dominant Sloveense dorpen.

Zone B omvatte zes Italiaanstalige zeehavenstadjes Capodistria/ Koper, Isola/ Izola, Pirano/ Piran, Portorosso/ Portorož, Umago/Umag en Cittanova d'Istria/ Novigrad, drie dominant Italiaanstalige plattelandstadjes: Bùje d'Istria /Buie, Verteneglio/ Brtonigla en Grisignana/ Grožnjan, en overigens enkele tientallen gemengdtalige dorpen en gehuchten waarvan de meesten in meerderheid Sloveens- of Kroatischtalig.

Buiten zone B werd het overige zuidelijke en oostelijke Istrische gebied, de Quarnero-/ Kvarnereilanden inbegrepen, direct aan Joegoslavië toegewezen met als dominant Italiaanstalig: negen zeehaven- en veertien plattelandstadjes, alsmede het zee-kuuroord Abbazia/ Opatija en de grote havensteden Fiume/ Rijeka en Pola/Pula, na Triëst de tweede en derde havens aan de Adriatische kust. Daarnaast tientallen dominant Kroatische dorpen en gehuchten.

Treaty of Peace with Italy, February 10 1947: section III; Schlenger 1959: 48/9; Duroselle 1966: 252/3; Novak 1970: 192 e.v.; Oliva 2005: passim; Bernardini 2014: 3.

¹⁹⁶ In overig Istrië vond al sinds begin 1945 een uittocht plaats van Italianen die vluchtten voor geweld en massaexecuties gepleegd door partizanen. De laatste Italianen en anticommunistische Kroaten vertrokken in 1947 uit Pola/ Pula dat tot dan onder een Britse bezetting was gebleven. Duroselle 1966: 252-75, 499-504, cartes 2, 3, 9 en 10; Novak 1970: 268-313.

communisten maakten weinigen daarvan gebruik; 21.000 van de inmiddels al tot 54.000 teruggelopen bewoners in Zone B - Italianen en ook Sloveense en Kroatische anticommunisten - besloten in de jaren 1955 en 1956 alsnog tot vertrek. Zij vestigden zich voor een aanzienlijk deel in Triëst en versterkten daar de anti-Joegoslavische stemming.¹⁹⁷

Deze *Esodo Istriano* omvatte in de gehele periode 1944-1957, uit het bij Joegoslavië gevoegde gebied van 8.262 km², 250.000¹⁹⁸ *profughi* die voorlopig opgenomen werden in meer dan honderd vluchtelingenkampen. Zij omvatten 80% van de Istrische Italianen die, omdat zij het Joegoslavische staatsburgerschap niet wilden aanvaarden, als ‘vreemdelingen’ werden onteigend en uitgewezen. In 1970 stelde hun belangenorganisatie in Italië - de *Difesa Adriatica* - het aantal nog aanwezige Italianen in Joegoslavië op 60.000. Zij telde daaronder ook de tweetalige etnische Slovenen en Kroaten die zich in het Interbellum nationaal als Italiaan hadden beschouwd, want bij de Joegoslavische volkstellingen gaven slechts 20.000 van deze achtergeblevenen zich op als behorende tot de Italiaanse nationaliteit; het aantal Italiaans-moedertaligen lag dan overigens weer een kwart hoger.¹⁹⁹ Na 1990 verdubbelde hun aantal nadat Italië en Joegoslavië (*c.g.* Slovenië en Kroatië) hun staatsgrenzen openden. De nabijheid en vrije toegankelijkheid van het regionale centrum Triëst en grotere vrijheid om culturele en onderwijsinstellingen te organiseren verminderde daarna de motivatie om te emigreren.

13. De restanten van de Joodse minderheden

*Het onmogelijke gebeurde en dus kan het weer gebeuren
perché se comprendere è impossibile, conoscere è
necessario, perché è successo e può succedere ancora*

Primo Levi²⁰⁰

De Joodse minderheden maakten in het betrokken deel van Europa tussen de 5 en 15 procent van de bevolking uit. Galicië (Polen), de Karpaten-Oekraïne (Tsjechoslowakije-Hongarije) en noordwestelijk Transsylvanië (Roemenië-Hongarije) waren Joodse concentratiegebieden. Er vond na de burgerlijke gelijkberechtiging een snelle toename in de grote bevolkingscentra plaats. Joden speelden op het einde van het *Ancien Régime* een grote rol in maatschappelijk,

¹⁹⁷ Allied Military Government 1949: 24 en 25; Cattaruzza 2011 en Rulitz 2012: passim. In Zone B bleek de al vroeg voorgenomen joegoslavisering uit het verloop van de Italiaanse scholen: in 1945 61, in 1949 40, in 1953 31 die vervolgens na de toewijzing aan Joegoslavië gesloten werden.

¹⁹⁸ Italiaanse cijfers voor de officieel geregistreerde vluchtelingen geven er 211.000 aan, *dito* Joegoslavische 190.000; de organisaties van de vluchtelingen wijzen op de niet-geregistreerden, vooral de velen die naar Amerika emigreerden, en bereiken daarmee een totaal van 350.000. Pupo 2007: passim; Corni 2014: 76; Ros&Corni 2017: passim.

¹⁹⁹ Bohmann II 1969: 283; Novak 1970: 381-417, 469, zie ook de maps op 243, 261 en 269; Jackson 1987: 103; Gorni 2014: 75-96. Na de vlucht van de Italianen hadden van elders gekomen Joegoslaven de opvallende plaatsen ingenomen en was de bevolking in 1961 al voor meer dan een derde uit deze Joegoslavische immigranten komen te bestaan. Zie Giuricin 2001: 150/1, tavola 9. In de Istrische kustdistricten, met name in de steden, woonden in 2002 nog 22.000 Italianen en 26.000 Italiaans-moedertaligen, een tiende van hun aantal in 1944.

²⁰⁰ *Primo Michele Levi* (1919-1987), Italiaans scheikundige, werd als Jood gedeporteerd naar Auschwitz. Hij overleefde en schreef daarover in 1947 *Se questo è un uomo* dat in vele talen vertaald werd, ook in het Nederlands voor het eerst als “Is dit een mens” (1963, De Arbeiderspers, Amsterdam).

cultureel en economisch opzicht, zij het met onderling aanzienlijke verschillen, met name tussen enerzijds Joden die zich seculariseerden en zich individueel aan het moderne stedelijke leven aanpasten en daarin vaak een opvallende rol speelden, en Joden die vasthielden aan het religieus orthodoxe leven in traditionele gemeenschappen op het platteland. Een toenemend aantal seculiere Joden streefde naar assimilatie in de staatsnatie van het land waar zij woonden, voor 1919 Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Rusland; na 1919 de nieuwe natiestaten. Daarmee kwamen zij ook in de tegenstellingen tussen de oude en de nieuwe naties terecht. Volledige culturele assimilatie en nationale loyaliteit werd door hooguit tien tot twintig procent van de Joden nagestreefd. Daartegenover hield een deel van de orthodoxen, vooral de *chassidim* in een oplevings- en verwachtingscultuur vast aan het van de wereld afgewende gettobestaan. Een ander deel - de *mitnagdiem* - koos voor een bescherming in culturele en religieuze orthodoxie. Assimilationisten en Zionisten waren vanuit orthodox standpunt reformisten die hun plaats zochten in de moderne samenleving, maar zij stonden ook tegenover elkaar. De eersten identificeerden zich met de natie en staat van het land waar zij woonden; de zionisten deden dat in een eigen nationale herleving en het streven naar een toekomstige, buiten Europa te verwezenlijken, Joodse staat. Nieuwe perspectieven opende het communisme, op voorwaarde van universeel secularisme en afwijzing van elk Joods particularisme. Politiek en cultureel waren Joden bijzonder heterogeen georganiseerd in socialistische, zionistische en traditionalistische stromingen en partijen. Aan de nationale strijd om nieuwe staten en grenzen namen ze nauwelijks deel. Dat gold dan ook hun deelname in de politiek en de samenleving van de nieuwe nationale staten van het Interbellum, waarbinnen ze door de bevrijde naties ook verwijderd gehouden werden van de regeringsmacht. Vaak werden zij door hen als relictten van het *Ancien Régime* gewantrouwd. Vanaf het begin werden voor Joden discriminerende wetgevingen aangenomen. Een Joodse verzuiling in eigen culturele en onderwijsinstellingen en politieke partijen, opgelegd in de minderheidsregelingen van de vredesverdragen en de Volkenbond, werd aanvankelijk wel halfslachtig toegestaan. Maar in de jaren dertig namen steeds extremere nationalistische regimes het gezag over en werd antisemitisme openlijk overheidsbeleid. Beperking van de toegang tot (hoger) onderwijs en het recht op vrije vestiging van academische beroepspraktijken was voor Joden in geheel Midden-Europa al aan de orde van de dag voordat Duitsland de *Neurenberger Wetten*²⁰¹ afkondigde. Toen Slowakije, Hongarije en Roemenië, halverwege de jaren dertig, bondgenootschappen met Duitsland en Italië sloten conformeerden zij zich aan deze antisemitische wetgeving.²⁰² In het geval van de Joden is de discriminerende minderhedenpolitiek ontaard in genocide. Deze vond plaats in het kader van de nationaalsocialistische *Weltanschauung*, die overigens wat de Joden betrof actief gedeeld werd door Litouwse, Letse, Hongaarse, Slowaakse, Kroatische, Roemeense en Galicische (Roetheense) fascistten. In de loop van de jaren dertig trokken deze de staatsmacht naar zich toe.²⁰³ Na de bezetting van Polen in 1939 volgden in

²⁰¹ *Blutschutzgesetz* in Schlüsseldokumente [15-09-1935].

²⁰² László 1953, Katzburg 1981, Stark 1997 en Vági, Csösz&Kádár 2013: passim.

²⁰³ Bondgenoten in toenemende mate van afhankelijkheid met als laagste status die van vazal.

²⁰⁴ Neulen 1992 en Müller 2007 voor een overzicht van de collaboratie in de bezette landen en de bondgenootstaten. De discussie daarover is nog altijd onvrij, zie de recente blokkering door Poolse diplomaten en politici van een publicatie over Poolse burgemeesters die te eigen bate de achtergelaten goederen van gedeporteerde Joden in bezit namen. Dit zou een bevuilding zijn van de Poolse heldenrol en het Poolse martelaarschap met de infame bedoeling om de Duitse schuld te relativieren, zie interview met de auteur Rossoliński-Liebe door Tomasz Kurianowicz in Berliner Zeitung 2025. In totaal zou de *Waffen-SS* medio 1944 een sterkte van 600.000 man hebben bereikt waarvan een derde niet-Duitsers. Wanneer de gesneuvelde en gedeserteerden tot op dat moment erbij worden gerekend komt het totaal op 900.000. De bijdragen onder redactie van Böhler&Gerwarth 2017: 120-284 behandelen, behalve de

1941 ook de Baltische landen en de westelijke Oekraïne (Galicië en Wolynië) waar fascist en opportunisten dienst namen als lokale *Hilfswillige (Hiwis)*. Een deel van hun werd in Duits uniform tot hulppolitie (*Schutzmannschaften/ Schumas*) geformeerd en ingezet bij de opsporing en liquidatie van Sovjetpartizanen en Joden, en ook als kampbewakers (*Wachmannschaften*) aangesteld bij de bewaking van concentratiekampen. Zij werden sinds het voorjaar van 1943, toen de beschikbaarheid van Duitse soldaten afnam, opgenomen in nieuwe reguliere gevechtseenheden binnen de *Waffen-SS*. Met name de Galicische militanten verwoestten sinds 1943 en vooral in het voorjaar en de zomer van 1944, bij de nadering van het Sovjetleger Poolse dorpen en vermoordden daarbij enkele tienduizenden Polen en overgebleven ondergedoken Joden.²⁰⁴

Waffen-SS formaties onder de Midden- en Oosteuropese bondgenoten, ook de *blauwe Polizei* bemand door 18.000 Poolse fascist en antisemieten. Golczewski 2005, Michaelis 2006, Sandkühler 2020 en Grabowski 2021: passim. Rossoliński-Liebe 2023: 204-’6 wijst op de bijzondere positie van de nationalistische Oekraïners die hun streven naar een nationale staat alleen met hulp van Duitsland en de andere As-bondgenoten zouden hebben kunnen verwezenlijken, evenwel op voorwaarde van een Sovjet-nederlaag. Na de Duitse verovering van Galicië, Wolynië en de Oekraïne in de herfst van 1941 kwamen vanuit de “Organisatie van Oekraïense Nationalisten” (*Orhanizatsiia Ukrayins'kykh Natsionalistiv, OUN*) verschillende militante formaties tot stand die aan de zijde van de As-Machten, te beginnen op 14 oktober 1942 met het “Oekraïense Opstandelingenleger” (*Ukrayins'ka povstans'ka armiya, UPA*), actief werden in Galicië en Wolynië. In maart 1943 werd een reorganisatie doorgevoerd in de vorm van het “Oekraïense Nationale leger” (*Ukrayins'ka Natsional'na Armiya, UNA*). Veel krijgsgevangenen die onder dwang waren ingeschakeld in het Duitse oorlogsapparaat deserteerden en vonden een plaats in de *UNA*, die in het begin van 1944 een maximale sterkte van 220.000 man bereikte, waarmee het grootste deel van het platteland werd gecontroleerd zonder dat het tot openlijke oorlog met de Duitse bezetters kwam. De Duitse bezettingsmacht trok zich terug in steden en versterkte legerplaatsen. Rossoliński-Liebe 2022: 344/5 en 2023: 201-’9 inventariseert het aandeel van deze Oekraïense milities in de Holocaust: in de herfst van 1941 vermoordden zij in pogroms 70.000 Joden en in de twee jaren daaropvolgend werkten zij in Galicië en Wolynië mee met de Duitse bezetters bij de vernietiging van de helft (800.000) van de in totaal omgebrachte Oekraïense Joden. De andere helft werd in de centrale en oostelijke Oekraïne, voornamelijk door de doodseskaders (*SS-Einsatzgruppen*), om het leven gebracht. Oekraïners waren daarnaast in *Waffen-SS* verband ook betrokken bij de Holocaust in Polen en op de Balkan. Zie ook noot 155.

Een betrekkelijk autonome militaire ontwikkeling vond plaats vanuit twee bataljons, als een nationaal leger dat binnen het Duitse oorlogsapparaat vanaf juni 1943 een plaats kreeg de *14. Waffen-Grenadier-Division-Galizien-der-SS (SS 14-a Hrenaderska Dyviziia Halychyna)* met 25.000 man (zogenaamde *dyviziinyky*). De meeste van deze soldaten ontkwamen begin 1945 naar het westen en werden door de Geallieerden als ‘Polen’ gekwalificeerd toen zij zich als ‘anti-sovjet partizanen’ meldden en ten bewijze daarvan wezen op hun vooroorlogse Poolse staatsburgerschap. Dat ontsloeg de Geallieerden ervan om hen volgens de verplichtingen van Potsdam over te dragen aan de Sovjetunie en deze ‘vluchtelingen’ kregen vervolgens de gelegenheid om naar Canada en Australië te emigreren, waar zij zich in academische en nationale instituten bleven organiseren. Röhr 1994 en Luciuk 2021: passim.

Na de Duitse overgave zouden in de Sovjetunie Baltische en Oekraïense nationalist (*ounovtsy*) zich vanaf 1944 gewapend tegen de terugkomende Sovjetautoriteiten blijven verzetten. Dat kostte tot 1953 ruim 153.000 Oekraïense partizanen het leven en de *NKVD* interneerde 134.000 (met hun verwanten oplopend tot een kwart miljoen) in straf- en heropvoedingskampen waarin een kwart van hen het leven zou laten. Golczewski 2008: 143; Rudling 2011: passim, Rudling 2012: 338 en Rudling 2019: 403-’8 behandelen daarnaast ook de naoorlogse geschiedenis van de Galicische veteranen, met name in Canada, en na 1990 hun in Galicië herlevende organisaties, die daar de tot 1990 verboden, nationale gedachteniscultuur vorm konden gaan geven met monumenten, manifestaties en fascistische symboliek. Zich als Oekraïens identificerende Canadezen verdubbelden zich na de jaren zeventig en vooral vanaf 1990 tot meer dan een miljoen.

Het streven naar nationale onafhankelijkheid in de Baltische landen zette zich sinds 1939 en opnieuw na 1944 voort in een partizanenstrijd (door de zogenaamde ‘Woudbroeders’), die 100.000 van hen het leven kostte. Velen die erin geslaagd waren naar het westen te vluchten werden door de Geallieerden en door Zweden aan de Sovjetunie uitgeleverd. Tijdens en na het neerslaan van hun verzet verdwenen een half miljoen van de

Holocaust.

Vanaf 1933, toen de nationaalsocialistische machtsovername in Duitsland plaatsvond, emigreerden en vluchtten twee op de drie, in totaal 350.000 Duitse Joden. 200.000 achterblijvers in Duitsland werden na *Anschluss* van Oostenrijk vermeerderd tot 280.000 want er waren 80.000 Joden in Oostenrijk achterbleven, na de vlucht van 130.000. De achtergeblevenen werden door de Neurenberger Wetten ingedeeld in 'rascategorieën'. Daarin werden aan Joden het nieuwe 'Rijksburgerschap' ontzegd en behielden zij alleen nog een beperkt staatsburgerschap, als rechtsobject onderworpen aan nazi-recht. De nazistische rassentheoretici definieerden de Joodse identiteit formeel en objectief op een genealogische wijze. Dat uiteindelijk voor Half- en Kwart-Joden uitzonderingen gemaakt werden, was geen heroverweging van de raciale eigenschappen, maar een tactische tegemoetkoming aan de publieke opinie, althans het omvangrijke deel van de niet-Joodse bevolking dat (familie)betrekkingen tot Joden onderhield. De raciaal niet consequent toepasbare wetten vloeiden voort uit de nazistische rassenleer, waarin de Joden werden beschouwd als een 'onzuiver bastaard- of tussenras', ontstaan uit oorspronkelijke oriëntaalse (semitische) Joden. In hun vermenging met vele andere rassen zouden zij door een genetische filtering juist de 'negatieve erfelijke psychische en sociale, eigenschappen' in zich hebben opgenomen, die nu als een 'onscheidbaar substraat' in het moderne Jodendom tot uitdrukking zou komen. Door de toenemende vermenging met de Europese 'arische' volkeren zou vanuit dat substraat een psycho-genetische 'virusbesmetting' dreigen. Dit pseudobiologisme leidde tot de paranoïde waan die met de Neurenberger wetgeving tot de radicale *Endlösung* heeft gevoerd.²⁰⁵

In Duitsland en Oostenrijk waren ruim 100.000 en in Hongarije waarschijnlijk evenveel Half- en Kwart-Joden. Tienduizenden Joodse vluchtelingen kwamen in Frankrijk, België en Nederland terecht, maar na de Duitse bezetting van die landen in 1940-1941 werden Joden,

overlevenden naar Goelag-kampen. Na 1990 worden zij als vrijheidsstrijders in de Baltische staten officieel herdacht met monumenten en herdenkingsmanifestaties. Kaszeta 2023: passim. Terzijde, een kwart miljoen etnische Polen werden vanuit Litouwen naar Polen uitgewezen, met name uit Wilna/ Vilnius en omgeving. Zij kregen een nieuwe plaats in het door Duitsers verlaten Gdansk/ Danzig.

In de becijferingen voor militanten die aan Duitse zijde vochten, overlappen Russen, Oekraïners en Polen elkaar. Behalve in de aan de fronten te werk gestelde *Waffen-SSers*, waren zij ook in tal van paramilitaire diensten opgenomen ter compensatie van de Duitse verliezen. Gedetailleerde overzichten van de organisaties en milities van nationalistisch en antisemitisch gemotiveerde Galiciërs, Wolyniërs, Litouwers en Letten vindt men bij Melamed 2007: passim en Khromeychuk 2015: 705. Zie ook Katchanovski 2013 en Khromeychuk 2023: passim; Kasianov 2023: 1236/7 waarin de verwerking van de oorlogs- en naoorlogse geschiedenis met behulp van na 1990 vrijgegeven archieven.

²⁰⁵ Zie noot 201. Hilberg II 1985: 417-430; Grenville 1986: passim; Meier 2002: passim. *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre* („Blutschutzgesetz“), in 100(0) *Schlüsseldokumente*.

De toepassing van de discriminerende regels zou gecompliceerd blijven zoals in geval van Joden (*Volljuden*) die met een zogenaamd 'Ariër c.q. Arische' gehuwd waren en een voorlopige en zeer beperkende rechtspositie kregen die verviel als zij hun partner verloren door dood of door scheiding. Zij hadden hun uitzonderingsstatus te danken aan het kerkelijk recht waarin de Rooms-katholieke Kerk het huwelijkssacrament boven burgerlijke wetgeving stelde.

De vaststelling van de afstamming bleef inconsistent. Joden met twee Joodse ouders en drie Joodse grootouders werden tot *Volljuden* 'gedegradeerd' en evenals dezen onrecht wat betreft vestiging, mobiliteit, beroepsuitoefening, bezoldiging, pensioen en bezit. Half-Joden (*Halbjuden*, *Mischlinge ersten Grades*) met één Joodse ouder of twee Joodse grootouders werden beperkt in hun staatsburgerlijke rechten, met name wat betreft mobiliteit en beroepsperspectief. Wanneer zij een 'Joodse opvoeding' hadden ontvangen waren zij 'belast' met een Joodse *Gesinnung* en konden zij alsnog tot *Volljude* 'gedegradeerd' worden. Kwart-Joden (*Vierteljuden*, *Mischlinge zweiten Grades*) met één Joodse grootouder (en dus één Halfjoodse ouder) behielden hun staatsburgerschap met maatschappelijke beperkte vrijheden.

met behulp van de Franse en de Belgische gendarmerie en de Nederlandse politie, geïsoleerd, geïnterneerd en naar vernietigingskampen gedeporteerd. In Frankrijk overkwam dat lot 75.000 en in België 25.000 en dat betrof dan merendeels vóór 1940 gevluchte Joden uit Duitsland, Oostenrijk en Polen. In en vanuit Nederland werden 100.000 Joden om het leven gebracht, vooral autochtone Nederlanders want op dit aantal waren ook 15.000 vluchtelingen, voornamelijk uit Duitsland en Oostenrijk afkomstig.

14. De eindbalans: 1944-1955

In de volgende tabellen wordt gepoogd om een becijfering te maken van de definitief weggezuiverde Middeneuropeanen. Daarbij moet er rekening mee gehouden worden dat vooral in de oorlogsperiode miljoenen mensen omgekomen zijn ten gevolge van oorlogshandelingen, politionele terreur, de partizanenguerrilla en slechte of ontbrekende medische verzorging, voeding en huisvesting, en door rechtstreekse volkerenmoord, zoals in het geval van de Joden, Zigeuners (Roma) en een deel van de Kroatische Serviërs. Zij zijn alleen in de tabellen opgenomen wanneer de zuivering van deze etnische en nationale groepen ook als rechtstreeks gevolg van hun identiteit beschouwd kan worden.

De in deze tabel gegeven cijfers zijn in hun nauwkeurigheid niet gelijkwaardig. Het meest precies zijn de cijfers over Duitsers en Joden. Verdragsmatig vastgelegde evacuaties en bevolkingsuitwisselingen lijken nauwkeurig, maar moeten aangevuld worden met emigratie - of beter: vlucht - die op eigen initiatief al eerder had plaatsgevonden.

De Joegoslavische cijfers zijn onbetrouwbaar. De Poolse zijn moeilijk te ontwarren, doordat zij etnische groepen vaak niet onderscheiden, en betrekking hebben op geografisch verschillend begrensde gebieden onder eenzelfde naam. Op de grote aantallen oorlogsvluchtelingen kunnen de na 1944 weer terug gekomen niet steeds in mindering gebracht worden omdat ze niet als zodanig geregistreerd werden.

De aantallen Joodse en Duitse slachtoffers zijn vrij exact berekend, en cijfermatig te controleren; over de slachtoffers onder de overige Middeneuropeanen doen nog steeds sterk uiteenlopende becijferingen de ronde, hoewel daar door publicaties na 1990 steeds meer openheid en inzicht in geboden wordt.

Principieel werd in de volksrepublieken niet gepubliceerd over de verdrijvingen en uitwisselingen, maar des te meer over de aantallen mensen - burgers en militairen - die in de oorlog de dood vonden. Deze werden in hun geheel als nationale slachtoffers van de nazi-agressie bestempeld, hoewel zeer velen stierven in dienst van hun vaderland als Duits bondgenoot, of ten gevolge van de burgeroorlogen die fascistie, nationalistie en communisten met elkaar uitvochten. Met name in Joegoslavië, Hongarije, Roemenië, Galicië, de Oekraïne en Wit-Rusland kostte onderlinge oorlogvoering, gefaciliteerd door de Duitse bezettingsmacht, miljoenen levens. De cijfers in de tabel zijn alle aan de lage, maar in die zin betrouwbaarste, kant gehouden. Het totale cijfer in de volgende tabel zou daarom met een schatting rond 30 miljoen de feitelijke werkelijkheid dicht benaderen.²⁰⁶

²⁰⁶ Dit getal komt overeen met dat van Horak&Blanke 1985: 15/6, die 23 miljoen noemen. Het verschil ligt onder andere in het geografisch ruimere gebied dat wij gekozen hebben.

Tabel 10. Definitieve evacuatie, uitwijzing en deportatie van Middeneuropese nationaliteiten en etnische groepen, uit hun woongebieden, tussen 1938 en 1953, met inbegrip van daarbij gevallen slachtoffers

Balten (Esten, Letten, Litouwers) 900.000 tot 1.100.000 totaal N.B. Baltische Duitsers niet meegerekend, zie onder 'Volksduitsers'	
250.000 tot 350.000	vlucht naar het Westen (1939-1945), waarbij de helft omgekomen
630.000	evacuatie (1941) en deportatie (1945-1953) naar het oosten, deels omgekomen, deels teruggekomen.
Polen 4.300.000 tot 4.800.000 totaal ²⁰⁷	
1.700.000	door de Duitse autoriteiten en Oekraïense nationalisten gedeporteerd en geïnterneerd, waarbij minstens 1 miljoen omkwamen (1939-1944); de overlevenden keerden na 1944 terug
1.200.000 tot 1.700.000	door de Sovjetautoriteiten uit de annexaties van Oost-Polen naar het oosten gedeporteerd, waarbij 350.000 omkwamen (1939-1942); overlevenden werden na 1945 weer naar (Centraal) Polen uitgewezen. Een half miljoen Polen werden In 1940 en 1943/4 door Oekraïense (Galicische en Wolynische) nationalistische milities uit de, inmiddels Duits bezette, annexatiegebieden verjaagd naar Centraal-Polen, waarbij 50.000 tot 100.000 van hen omkwamen.
1.167.000	Na de oorlog uit de voormalige Poolse oostelijke provincies en Litouwen uitgewezen (1945-1947)
250.000	en geëmigreerd (1945-1959).

²⁰⁷ Polen en Joden zijn in de tekst niet behandeld maar soms wel geteld als één categorie. Uit de Duitse annexaties van Pools staatsgebied werden in 1939/40 1,2 miljoen Polen en 0,4 miljoen Joden gedeporteerd. In 1941 begon de eindfase van het nazi-genocideprogramma: de 'Endlösung'. Gedeporteerde Polen kwamen in 1944-1948 vaak terug naar hun oorspronkelijk Poolse woongebied, afgezien van het gegeven dat dit gebied na 1945 voor een deel definitief in de Sovjetunie was komen te liggen. Davies 2003: Ch. XX en XXI.

Oekraïners	1.200.000 totaal	
	40.000	uit het Generaal-Gouvernement uitgewisseld tegen Ruslandduitsers (1939/40).
	400.000 tot 500.000	naar het oosten gedeporteerd uit de Sovjet-annexaties van Oost-Polen (1939-1941).
	590.000	uitgewezen uit het Poolse staatsgebied naar de Sovjetunie (1945-1950).
	160.000	binnen de nieuwe Poolse staatsgrenzen uitgewezen naar de nieuwe westprovincies (de door Polen van Duitsland geannexeerde Duitse oostprovincies) (1946-1950).
N.B. een half miljoen Oekraïners (Galiciërs, Wolyniërs, Roethenen) en Witruisen werden na 1944 om reden van hun nationaal-politieke en religieuze gezindheid gedeporteerd naar andere gebieden binnen de Sovjetunie.		
Joden	6.400.000 totaal	
	1.000.000	geëmigreerd of gevlucht (1933-1950) en in 1950 niet meer teruggekeerd binnen de staat van oorsprong
	5.400.000	na internering in getto's en deportatie naar werk- en vernietigingskampen daar omgekomen of vermoord, of na razzia's in liquidatiecampagnes geëxecuteerd (1939-1945)
Volksduitsers	6.340.000 totaal	
	1.040.000	Sovjetduitsers: 690.000 gedeporteerd naar Siberië (1941/2), 350.000 westwaarts geëvacueerd (1943/4), waarvan 300.000 naar de Sovjetunie 'terug' gedeporteerd (1944-1946)
	3.195.000	Sudetenduitsers uit Tsjechoslowakije (1945-1950), 860.000 Polenduitsers uit Polen (1940, 1945-1950)
	260.000	uit Hongarije (1945-1950)
	350.000	uit Roemenië (1940, 1945-1950)
	455.000	uit Joegoslavië (1941-1950)
	120.000	uit de Baltische landen (1939, 1944-1945)

	60.000	uit Italië (Zuidtirolers 1940-1943, deels teruggekeerd 1945-1947)
Rijksduiters	8.630.000	vlucht of deportatie uit de Duitse provincies Silezië, Pommeren, Oostpruisen, oostelijk Brandenburg (de Neumark) inbegrepen Danzig en Memelland (1944-1950).
Finnen	756.000	Deportatie en evacuatie uit Ingermanland (1943-1946) en Karelië (1940 en 1944) en Petsamo (1944-1946)
Slowaken	150.000	Uitgewisseld met Hongarije en uitwijzing uit de Sovjetunie, Joegoslavië en Roemenië (1945-1947).
Hongaren	450.000 totaal	
	140.000	gedepoteerd, gevlucht, uitgewezen of uitgewisseld uit Slowakije (1944-1949)
	180.000	gedepoteerd, gevlucht of uitgewezen uit Roemenië (1941 en 1944-1948)
	30.000	gevlucht of gedepoteerd uit de Karpaten-Oekraïne (1944-1946)
	44.000	geëvacueerd uit Kroatië en Servië (1941)
	80.000	gevlucht of gedepoteerd of uitgewezen uit de Vojvodina (1944-1945) N.B. in deze getallen zit een dubbeltelling met enkele tienduizenden Hongaarse Joden.
Roemenen	350.000 totaal	
	40.000	Gevlucht voor de Sovjet-annexatie van de noordelijke Boekovina en Bessarabië (1940, opnieuw na 1944)
	110.000	uitgewisseld tegen Bulgaren bij de afstand van de zuidelijke Dobroedzja (1940)
	200.000	Moldaviërs gedepoteerd naar andere delen van de Sovjetunie (na 1944)
Turken	310.000 totaal	
	160.000	vertrokken uit Bulgarije (1944-1952)
	100.000	vertrokken uit Joegoslavië (1944-

		1959)
	50.000	vertrokken uit Griekenland naar Turkije (1944-1949)
Serviërs	390.000 totaal	
	250.000	vermoord in Kroatië, Kosovo en de Vojvodina (1941-1945),
	100.000	Na vlucht of uitwijzing uit Kroatië, Macedonië, Kosovo en de Vojvodina (1941-1945) niet teruggekeerd
	40.000	Uit Hongarije uitgewisseld tegen Joegoslavische (Báczka-)Hongaren in 1946. N.B. enkele tienduizenden politieke vluchtelingen - vooral Kroaten, maar ook Serviërs - verlieten Joegoslavië na de machtsovername door de Tito-regering
Bulgaren	260.000 totaal	
	150.000	Uitgewisseld tegen Roemenen bij de annexatie door Roemenië van de zuidelijke Dobroedzja, en uit Bessarabië (1944/5).
	60.000	geëvacueerde Oekraïne-Bulgaren in (1944/5).
	50.000	gevlucht uit Griekenland (Thracië en Macedonië, 1944-1950).
Italianen	200.000 tot 240.000 totaal	
	50 tot 80.000	gevlucht uit Istrië en Dalmatië in 1944/5.
	132.000	vertrokken uit Istrië in 1946/7.
	20.000	vertrokken uit zone B in 1955/6.
Zigeuners (Roma, Sinti) ²⁰⁸	250.000 tot 500.000	na internering en deportatie in vernietigingskampen vermoord (1941-1945).
Albanezen	40.000	uit Zuid-Epirus naar Albanië en Joegoslavië gevlucht (1944-1948).
Bosniaken	150.000	omgekomen in Bosnië en Hercegovina in de strijd tegen Serviërs en Kroaten (1941-1945).

²⁰⁸ Na 1945 wilden de betrokken staten hun Roma-minderheden kwijt door hun geboorteplaatsen als indicatie te gebruiken voor de bepaling van hun 'nationaliteit' en hen dan naar die betreffende staat uit te wijzen. Dit had weinig succes omdat geboorteregistraties onzorgvuldig waren. Het laatst maakte Tsjechië ervan gebruik na de afscheiding van Slowakije in 1993, door de na 1945 in het verlate Sudetenland gevestigde Romani uit Slowakije staatsburgerlijk als Slowaken te herdefiniëren. Dit betrof 100.000 in Slowakije geboren met hun veelal in Tsjechië geboren kinderen.

In periode 1938-1954 hebben onderlinge uitwisselingen plaatsgevonden tussen alle Middeneuropese staten onderling en met de Sovjetunie in orde van grootte van 10 tot 50 duizend. Sovjet-Tsjechen uit Wolynië, Sovjet-Roemenen, -Bulgaren en -Grieken uit de Oekraïne emigreerden onder druk naar de landen van hun voorouders. Vojvodina-Tsjechen, -Slowaken, -Roemenen en -Bulgaren, en Banaat-Serviërs vormden ook aanzienlijke minderheden die niet meer pasten in de etnisch en nationaal homogene samenlevingsopbouw van de communistische staten.

Totaal: ca. 30.000.000 etnisch en nationaal ‘gezuiverde’ Middeneuropeanen in de periode 1938-1953.

In totaal is in de periode 1938-1950 aan 30 miljoen Middeneuropeanen om etnische, nationale en/of racistische redenen hun staatsburgerschap en de daaraan verbonden rechtsbescherming ontnomen. Zij zijn definitief uit het nationale staatsverband ‘weggezuiverd’. Een derde van hen kwam bij de uitvoering van de zuiveringen om het leven. Een deel daar weer van werd slachtoffer van oorlogsomstandigheden, een ander deel van bewust op de betrokken groep gericht geweld. De grens met genocide is moeilijk te trekken, behalve in het geval van de Joden op wie een doelbewuste uitroeiingspolitiek werd toegepast. Nazi-Duitse bezettingsautoriteiten namen daarbij de hoofdverantwoordelijkheid op zich, maar in verschillende mate voerden zij de genocide uit met medewerking van vrijwilligers in de bezette gebieden en nationale milities in hun bondgenootstaten.²⁰⁹

Ook de grens met de categorie politieke vluchtelingen is moeilijk aan te geven. In totaal zouden sinds eind 1944 250.000 Balten, 70.000 Polen, 50.000 Tsjechen en Slowaken, 20.000 Hongaren en 120.000 Slovenen, Kroaten en Serviërs die staat waaruit zij afkomstig waren hebben verlaten om politieke redenen, als nationalist en collaborateurs, die weinig goeds te verwachten hadden van de nieuwe, door de Sovjetunie en het communisme gedicteerde, politieke orde in hun vaderland.²¹⁰ In Joegoslavië werden grote aantallen Slovenen en Kroaten ‘gedetacheerd’, vooral in de overheidsdiensten van de andere deelrepublieken ter bevordering van de nationaal-Joegoslavische integratie. Voor hen in de plaats kwamen dan Serviërs. Naar de door Italianen verlaten dorpen en steden in Istrië kwamen ook Bosniërs en Albanen. Deze etnopolitiek met staats-interne verschuivingen is niet in de tabellen opgenomen.

De helft van het aantal Middeneuropeanen dat om het leven kwam, of om het leven werd gebracht, is ‘weggezuiverd’ onder de verantwoordelijkheid van de twee *As-Mogendheden* Duitsland, en Italië en hun bondgenoten - Hongarije, Slowakije, Kroatië, Roemenië - tijdens de oorlog en in de onmiddellijk daaraan voorafgaande jaren. De andere helft liet het leven in de naoorlogse periode, tijdens oorlogsgeweld en zuiveringen die onder medeverantwoordelijkheid van de Sovjetunie plaatsvonden en uitgevoerd werden door de autoriteiten in de nieuwe Sovjet-bondgenootstaten.

Het resultaat van dit werk komt naar voren in de volgende tabel waarin de omvang van de minderheden wordt vergeleken tussen 1920 en 1960.²¹¹ Er is een grote variatie van getallen,

²⁰⁹ Schechtman 1946 (deels herzien 1962), Kulischer 1948, Frumkin 1951 en Proudfoot 1956 geven de eerste statistische overzichten op grond van de gegevens zoals ze kort na de oorlog ter beschikking kwamen. Deze cijfers werden later vaak bijgesteld, en dienen bij gebruik steeds getoetst te worden, maar zij blijven een basis voor de berekening van de etnische zuiveringen en de genocide.

²¹⁰ Schlenger 1959: 41.

²¹¹ De meest recente cijfers vindt men in Magocsi 2002: 136, 139, 152, 156-’73.

waarbinnen de officiële volkstellinggegevens vaak afwijken van de opgaven door de groep zelf. Hieronder worden de meest waarschijnlijke aantallen vermeld zoals ze in de meeste studies voorkomen, en afgerond op 10.000.

Tabel 11. De nationale minderheden in de staten van oostelijk Midden-Europa: 1920-1960

	1920/3	%	1960	% ²¹²
Albanië *	80.000	10	90.000	7,5
Griekenland **	990.000	19,2	250.000	2,9
Bulgarije	1.020.000	18,7	1.250.000	16,4
Macedonië	530.000	31,2	410.000	28,8
Kroatië	1.610.000	33,3	1.160.000	24,9
Servië en Montenegro	1.390.000	33,5	2.010.000	24,0
Roemenië	4.400.000	28,1	2.490.000	14,4
Bessarabië c.q. SSR Moldavië	1.100.000	34,6)	1.220.000	39,9
Hongarije #	1.280.000	16,1	210.000	2,1
Tsjechoslowakije ##	5.020.000	35,8	840.000	6,1
Polen	8.360.000	30,8	450.000	1,7
Litouwen (SSR)	450.000	16,2	560.000	20,7
Letland (SSR)	480.000	24,5	800.000	38,0
Estland (SSR)	140.000	12,3	300.000	25,4
	27.237.000		12.040.000	op een totale
bevolking van	93.800.000	29,0%	113.700.000	10,6%

Zigeuners (Romani) werden in de tellingen niet als minderheid beschouwd maar ter getalsmaximalisering aan de staatsnatie toegerekend. Zij zijn niet in deze tabel opgenomen. In 2010 werden volgens officiële volkstellingen in deze Middeneuropese staten 1.550.000 Romani vastgesteld. In werkelijk zijn het er naar schatting 5,5 miljoen geweest, die tot 10% van de staatsbevolkingen omvatten.²¹³

Noten in de tabel

#) Roemenië 1920 met en 1960 zonder de provincie Bessarabië; deze wordt apart weergegeven, in 1920 als Roemeense provincie naast de SSR Moldavië. In 1960 in de samenvoeging van Bessarabië en Moldavië tot

²¹² Tellingsjaren: Griekenland 1960, Bulgarije 1956, Joegoslavië 1961, Roemenië 1956, Hongarije 1960, Tsjechoslowakije 1961, Polen 1970, Litouwen 1959, Letland 1959, Estland 1959, Bessarabië/ Moldavië 1959. Voor de meeste cijfers zie Bohmann II 1969 en 1970 en Horak&Blanke 1985. Na 1960 liep tot 1990 het aandeel van de voornamelijk Russische minderheden in Letland op tot 48% en in Estland tot 40%.

²¹³ Hancock in Stone 2004; statistieken op wiki Romani 2010.

http://en.wikipedia.org/wiki/Romani_populations#Population_by_country, July 23, 2010; Fings 2016: passim.

een vergrote SSR Moldavië maar dan zonder de Boedzjak regio (zie hoofdstuk II, noten 106 en 152). De cijfers hebben dus betrekking op ten dele verschillende territoria en bevolkingsgroepen.

*) Albanië telde de omgangstaal; maar omdat etniciteit door meer categorieën dan deze wordt bepaald, is het waarschijnlijk dat het werkelijke aantal van de etnische minderheden twee- tot driemaal hoger ligt.²¹⁴

***) Griekenland telde zijn minderheden objectief volgens het geloofscriterium, waarbij alle orthodoxen als Griek werden beschouwd, en subjectief volgens hun 'moedertaal', een categorie waarin de plaatselijke autoriteiten minderheden bij voorkeur minimaliseerden. Tweetaligen, in feite ieder die enig (lager) onderwijs had genoten, beschouwden zij als Griek.

#) De naoorlogse Hongaarse officiële statistiek beperkte zich tot 134.839 mensen met een niet-Hongaarse moedertaal. Joden en Zigeuners (Romani) waren Hongaars- of minstens tweetalig, en werden dan als Hongaren beschouwd. Vertegenwoordigers van de etnische minderheden gaven hun totale achterban volgens afstammingscriteria als twee- tot driemaal zo talrijk aan.²¹⁵ In 1990 was de officiële statistiek al tot bijna een verdubbeling gekomen: toen gaven 0,8 tot 1,2 miljoen Hongaren aan een etnisch niet-Hongaarse achtergrond te bezitten.

##) In 1930 met de Karpaten-Oekraïne meegeteld, maar wanneer deze provincie, ter vergelijking met 1950, niet meegeteld wordt, zakt het aantal dat in Tsjecho-Slowakije behoorde tot een minderheid in 1930 met ca. 600.000 tot ca 30%.

+) Officieel werd in 1960 weliswaar in Polen nog een minderhedenbevolking geteld van 453.000, maar in etnografische studies komt men twee- tot driemaal zo hoge opgaven tegen van 853.000 tot 1.135.000.²¹⁶ In de recente postcommunistische statistiek van 2012 benoemen zich 3,2 miljoen getelden (11%), deels naast Pool, ook naar een andere minderheidsidentiteit of weigeren zij een opgave te doen. Daarin speelt angst voor het verwijt van vaderlandverraad een rol. Buchowski&Chlewińska 2012: 5-10.

Toelichtingen op de tabelcijfers

Afwijkingen tussen Tabel 5 en 11 zijn ontstaan, omdat in Tabel 11 Joegoslavische republieken en de Roemeense provincie Bessarabië onderscheiden worden. Die provincie werd in 1945 de Moldavische SSR welke in de tabel apart toegevoegd is. De gebiedsoppervlakte van de Middeneuropese staten uit het Interbellum wijkt soms aanzienlijk af van het vooroorlogse staatsgebied. Istrië, Italiaans vóór de oorlog, is grotendeels bij Joegoslavië gevoegd in de tweede kolom. De tot socialistische Sovjetrepublieken omgevormde Baltische staten hebben enkele gebiedswijzigingen ondergaan, waarvan de belangrijkste de toevoeging aan Litouwen van het voormalig Poolse Wilnogebed (nu Vilnius en omgeving) is.

De in omvang kleine vooroorlogse SSR Moldavië werd in 1939-'41 voorlopig en na 1944 definitief met de omvangrijke Roemeense provincie Bessarabië vergroot tot een naoorlogse SSR Moldavië. In 1990 werd dit Bessarabië-Moldavië een soevereine staat Moldavië waarvan zich het internationaal niet erkende Transnistrië - de 'Pridnestrovische Moldavische Republiek'²¹⁷ - als pro-Russische grensstrook van Oekraïne afzijdig hield. De vooroorlogse Poolse oostelijke provincies zijn in de tweede kolom weggelaten omdat zij in 1945 definitief werden opgenomen in de SSR Witrusland resp. Oekraïne. Hun Oekraïense en Witruisische bevolking was in Pools staatsverband een minderheid maar is dat sinds 1945 Sovjet-staatsvolk en de resterende Poolse bevolking in die Sovjetstaten werd toen minderheid en grotendeels uitgewezen. Ondanks die beperkt overeenkomende staatsoppervlakken is met deze voorbehouden in de tabel een zo groot mogelijke vergelijkbaarheid nagestreefd tussen de Middeneuropese minderheidsbevolkingen vóór en na de oorlog. Dit

²¹⁴ Bohmann II 1969: 331-'3.

²¹⁵ Bohmann II 1969: 62-'5; Crowe 1991: passim. Een derde van de Hongaarse Roma werd tegelijk met de Joden om het leven gebracht in 1944.

²¹⁶ Een recentere kritische becijfering vindt men bij Horak&Blanke 1985: 52-65, 168-'74, zie ook de tabeloverzichten van Bricke 1995: 65, 78, 87, 97, 108, 120, 133, 145, 157 en 165.

²¹⁷ Met ruim een half miljoen inwoners is deze volkenrechtelijk niet erkende republiek sinds 1990 door Rusland beschermd en door Oekraïne getolereerd. Zij strekt zich uit langs de oevers van de Dnjestr/ Nistra. en Moldaviërs, Russen en Oekraïners houden er elkaar getalsmatig in evenwicht.

maakt de conclusie in getallen zichtbaar: etnische minderheden zijn uit de Middeneuropese staten voor twee derde van hun omvang verdwenen. De Middeneuropese staten hebben zich daarmee nationaal verregaand gehomogeniseerd.

De cijfers zijn in de eerste kolom naar de officiële volkstellingen en hun categorisering aangehouden. Er moet echter rekening mee worden gehouden dat deze de minderheden in het geheel genomen zowel vóór als na de oorlog in de officiële statistieken op een 10% tot 20% te laag niveau ten opzichte van hun werkelijke aantallen werden vastgesteld. De Baltische en Tsjechoslowaakse tellingen golden als het meest, de Poolse en Hongaarse als het minst betrouwbaar.

Zigeuners (Roma) werden vaak niet of slechts ten dele apart geregistreerd. Hoewel zij als een minderheid worden behandeld, en zelfs meer dan andere minderheden discriminatie moesten en moeten ondergaan, achtten de staatsoverheden het statistisch profijtelijk om ze stilzwijgend in te lijven bij het staatsvolk. Dat gebeurde zonder meer als zij in geloof overeenstemden met het dominante geloof in de staatsbevolking. Zij zijn na de oorlog door hun hoge geboortecijfer sterk toegenomen en manifester geworden. Er verblijven in Bulgarije, Roemenië, Hongarije en Slowakije vermoedelijk veel meer, oplopend tot 10%, Zigeuners (Roma) als de 1 tot 4% waarmee zij officieel te boek staan.

Voor de naoorlogse cijfers is de situatie rond 1960 gekozen omdat toen de bevolkingsverschuivingen ten einde waren gekomen.²¹⁸

De vooroorlogse cijfers hebben betrekking op staatsburgers die zich door objectieve, in het algemeen taal-etnische, kenmerken onderscheidden. Voor de oorlog werd op tweetaligen sterke druk uitgeoefend en na de oorlog zijn de identiteiten nog sterker gesubjectieerd. De assimilatie door onderwijs en onder maatschappelijke en politieke druk heeft een sterke afname van de sprekers van de etnische talen bewerkstelligd. Hun zelfidentificatie berust op keuzes en gedrag die kunnen variëren in verschillende sociale contexten en tijdsomstandigheden. Veel etnografen en vooral de vertegenwoordigers van de minderhedenorganisaties houden zich vast aan objectieve afstammingscriteria en daarop berusten soms ook de cijfers in de tabel, wanneer de staat zo'n criterium in zijn volkstelling opnam. Hoe groot het verschil dan kan worden moge blijken uit enkele onderzoeken naar de kennis van het Duits bij de Duitse minderheden in de Sovjetunie en Hongarije. Van de 990.000 geregistreerde Sovjetduitsers sprak in 1990 minder dan de helft Duits nog als moedertaal. In Hongarije was de maatschappelijke druk om een Duitse afstamming te ontkennen groot; van de 220.000 naar afkomst 'Duitse' Hongaren gaf toen nog maar een op de vijf - 45.000 - aan kennis te hebben van het Duits.²¹⁹

De Baltische landen geven een indruk die tegenovergesteld is aan die van de andere staten. Zij hadden voor de oorlog kleinere minderheden dan erna; na 1945 is daar de autochtone bevolking - althans in Estland en Letland - bijna geminoriseerd. De nieuwe onafhankelijkheid van 1990 kwam voor deze landen op een cruciaal moment. In Letland was het aantal niet-Letten toen gestegen tot 48%, in Estland het aantal niet-Esten tot 38%. In de belangrijke bestuurlijke, industriële en militaire organisaties en bevolkingscentra vormden die laatsten ook een absolute meerderheid. De politiek en maatschappelijk hoge status van de, meest Russische, immigranten had de positie van de autochtone bevolking, zeker in de steden, in feite al tot die van een minderheid verlaagd. Maar ter wille van de continuïteit in de ontwikkeling van de bevolkingscategorieën zijn in deze tabel de Russen en aanverwante meest Russischtalige minderheden toch als minderheid binnen de staatsbevolking aangegeven. Overigens zijn die Russische minderheden na de herwonnen soevereiniteit vanaf 1990 met een derde gedaald: tot een kwart in Estland en een derde in Letland, deels door vertrek maar ook door officiële assimilatie.²²⁰

Wanneer we de hedendaagse, naoorlogse staatsgebieden in beschouwing nemen kunnen we bij benadering aangeven hoeveel staatsburgers daar in de periode 1912-1950 in het kader van de 'zuiveringen' uit hun woongebied verdwenen, en hoevelen, vaak als vluchteling van zuiveringen elders, hun plaats innamen.

²¹⁸ Grulich 1975: passim.

²¹⁹ Kühl 1997: 142-'50. Voor de Sovjetduitsers zie Armborst 2001: § 2.5.2.

²²⁰ Bricke 1995: 128-'65. In Estland zijn Narva en Kohtla-Järve en in Letland is Daugavpils Russischtalig.

De statistische gegevens uit het Interbellum zijn niet zonder meer te herleiden tot de naoorlogse territoria en de kwaliteit van de statistieken is zodanig verschillend dat we het bij ramingen moeten laten. De percentages van de 'gezuiverden' op de staatsbevolking zijn om die reden eveneens gemiddelden, samengesteld uit verschillende momentopnames en bij een wisselend bevolkingstotaal. De volgende samenvattingstabel geeft een getalsmatige indruk van de geografische voorstellingen zoals die op de laatste drie kaarten 9, 10 en 11 getekend zijn.

15. Samenvatting: 1913-1955

De conclusie van de becijferingen is dat in nationale, etnische, religieuze en racistische zuiveringen tussen 1912 en 1955 ca. 37 miljoen Middeneuropeanen gedwongen werden om hun woonplaatsen in een staat te verlaten, als regel zonder medeneming van bezit, en onder een bezettingsregime dat hen het staatsburgerschap ontzegde. De dwang bestond uit bedreiging en geweld met de opzet hen tot vlucht aan te zetten, of uit internering waarna als regel deportatie volgde. Dat overleefden miljoenen niet, maar in de Holocaust waren vlucht en verdrijving niet langer een beoogd doel en kwam de fysieke vernietiging van de nog aanwezige Joodse bevolking daarvoor in de plaats.

Wat betreft de Sovjetunie ging het niet om verdrijving tot buiten de staatsgrenzen maar om deportatie, een verbanning binnen het Sovjetstaatsgebied dat voor deze interne 'oplossing' voldoende ruimte bood.

De becijferingen geven ook de prijs aan die betaald is voor de nationale inrichting en consolidering van de huidige min of meer homogene natiestaten in Midden en Oost-Europa. *Joden* zijn als aparte categorie opgenomen en uitgezonderd van de andere nationale groepen hoewel de meerderheid van de Duitse/Oostenrijkse, Tsjechoslowaakse en Hongaarse Joden zich als Duitser, Oostenrijker, Tsjech of Hongaar identificeerden en in de volkstellingen na de oorlog Joden ook als zodanig en niet als aparte categorie werden geregistreerd. Ook in Polen en Roemenië werden zij bij de nationale identiteit inbegrepen. Met de Romani was dat ook het geval tot 1990. Voor dat jaar zijn geen betrouwbare statistische gegevens te achterhalen.

Gedwongen om hun woonplaatsen te verlaten, onteigend en van staatsburgerschap beroofd:

- 16,5 miljoen Duitstaligen
- 6,5 miljoen Joden
- 4,3 tot 4,8 miljoen Polen²²¹
- 2,5 miljoen Grieken
- 1,8 miljoen Turken
- 1,5 miljoen Balten (Esten, Letten en Litouwers)
- 1,2 miljoen Oekraïners (Galiciërs *c.q.* Roethenen en Wolyniërs) en Witrusen
- 0,9 miljoen Hongaren
- 0,8 miljoen Finnen
- 0,7 miljoen Bulgaren
- 1,5 tot 2 miljoen Roemenen, Russen, Kroaten en Serviërs (0,3 tot 0,5 per etniciteit)
- 0,25 miljoen Italianen

Onder hen kwamen ca. 9 miljoen om. Op het totaal ruim een vierde deel, voor de Joden 85%, voor de Polen maximaal een derde:

5,5 miljoen Joden, waarvoor veel historici een status verlangen die hun apart behandeld naast de in deze opsomming volgende slachtoffers:

0,9 tot 1,2 miljoen Duitsers (*Staats- en Volksduitsers*).

1 tot 1,5 miljoen Polen; de wreedheden tussen Polen, Oekraïners (Galiciërs, Wolyniërs, Roethenen, Lemken) en Sovjetmilities kostten het leven aan maximaal 200.000 behorende tot laatstgenoemde etniciteiten.

0,2 tot 0,5 miljoen Grieken, Turken, Kroaten, Serviërs, Zigeuners (Romani en Sinti) en Balten. De ver uiteenlopende schattingen voor de *Romani* geven een maximum aan van anderhalf miljoen.²²² De aantallen slachtoffers van de rivaliteit en onderlinge afrekening tussen de volken van Joegoslavië in de periode 1990-2010, die tussen de één en anderhalf miljoen mensen bedroegen, zijn hier buiten de tabel gehouden maar worden wel in de tekst van Hoofdstuk II, § 11 aangegeven.

Het gaat in de tabel om directe slachtoffers van alle vormen van etnische, nationale, religieuze en raciale zuivering. Om politieke redenen gezuiverden zijn niet meegeteld, behalve wanneer politieke en etnische categorieën identiek waren, zoals vaak in het geval van de zuiveringen in de Sovjet-annexaties van 1939-1941 en in 1944-1948 ten aanzien van Balten en Polen. De becijferingen betreffen burgers en in actieve dienst gesneuvelde militairen zijn buiten beschouwing gelaten.

De Middeneuropese staten maximaliseerden na de oorlog hun aantal nationale slachtoffers door geen etnisch onderscheid te maken en ook militaire slachtoffers en met name de vermoorde Joden op te tellen bij hun 'nationale' verliezen ten gevolge van de Duitse terreur. Dat gaat voorbij aan de militaire deelname in de oorlog van Slowakije, Hongarije, Roemenië

²²¹ De vlucht en verdrijving van Polen werd voor een deel later weer ongedaan gemaakt, hoewel vaak niet met een terugkeer naar hun oorspronkelijke woongebied omdat dat gebied voor hun werd gesloten of omdat zij daar na terugkomst voor een tweede keer werden uitgewezen. 200.000 Polen verdwenen uit Wolynië en Galicië door geweld van Duitse bezetters, Sovjet-bezetters en Witrusische en Oekraïense (Galicische) nationalistes. Polen kwamen vooral om als militaire slachtoffers van het Sovjetleger, maar ook als burgerslachtoffers van Duitse en van Sovjet-terreur, van Oekraïens geweld tijdens de Duitse bezetting en als partizanen tegen alle bezettende partijen. Zie Snyder 2010: passim. Zie ook Hoofdstuk IV, noot 116.

²²² 2004; Stone 2005 *Romani and the Holocaust; A reevaluation and an overview*. In: *The Historiography of the Holocaust*, p. 383-396. Palgrave-Macmillan, New York.

en Kroatië als Duitse bondgenoten, en aan de medewerking van de oorlogsregeringen van deze staten bij de internering, deportatie en vernietiging van Joden. Het ‘zuiveren’ van de staatsgemeenschap, van Joden, is daarmee ook een verantwoordelijkheid van de Middeneuropese staten zelf geweest. De *Volksrepublieken* wensten na de oorlog deze verantwoordelijkheid niet als hun nationale erfenis te zien, en de vanzelfsprekende toerekening van de Joden tot de, door Duitsers toegebrachte, ‘nationale oorlogsverliezen’ moet daarom als een nationale dramatisering beschouwd worden.

In de volgende en laatste tabel geven we alle naar nationale of etnische groep gespecificeerde gegevens weer in een herschikking naar het naoorlogse en huidige staatsterritorium. Omdat de voor- en naoorlogse staatsgebieden aanzienlijk verschillen, is het in veel gevallen niet mogelijk exacte getallen te geven. Hetzelfde geldt voor de percentages, die een gemiddelde moeten zijn, en waarin rekening is gehouden met een natuurlijk toenemende bevolking in de beschouwde periode. Ook waar precieze getallen wel voorhanden zijn, houden we ons aan ramingen en ronden we af, omwille van de consistentie van het totaalbeeld, dat evenwel niet meer dan een beeld kan zijn.

Tabel 12. Balans van de etnische en nationale homogenisering in de Middeneuropese staten: 1912-1950, afgerond op het huidige staatsgebied

‘Weggezuiverden’, verdreven of gevlucht over de staatsgrenzen, als percentage als bevolking in de staat/provincie waaruit zij verdwenen			Elders ‘weggezuiverden’, als percentage van de bevolking in de staat waarin zij een onderkomen vonden	
<hr/>				
De Baltische Landen (grenzen voor 1939)				
	180.000	30%		
voor vier vijfde Esten, Letten en Litouwers, en verder Joden en Duitsers				
Finland	750.000	21%	150.000	4%
Finnen en Ingriërs				
Duitsland en Oostenrijk (grenzen 1938-1945)				
Gevluchte en gedeporteerde Duitse/Oostenrijkse Joden				
	800.000	1%		
In 1944-1949 gevluchte en gedeporteerde Duitsers en Duitstaligen				
			12.700.000	20%
De Sovjet-annexaties in Oostelijk Polen en Oostpruisen				
	7.000.000	50%,		
voor meer dan de helft Polen, en verder Joden en Duitsers				

Polen (grenzen na 1945)	12.000.000	55%	4.000.000	15%
voor ruim twee derde Duitsers, een vijfde Joden, en verder Oekraïners en Witrussen				
Tsjechoslowakije	3.500.000	29%	150.000	2%
voor meer dan driekwart Duitsers, en voorts Hongaren, Tsjechen, Slowaken en Joden				
Hongarije	650.000	7%	900.000	10%
voor een derde Joden en een kwart Duitsers, en verder voornamelijk Slowaken				
Roemenië (grenzen van 1945)	1.600.000	8%,	150.000	1%
voor de helft Hongaren en een derde Joden, en verder Bulgaren, Turken en Duitsers				
Bessarabië (na 1945 als Moldavië/ Moldova, zonder de Boedzja)	550.000	19%		
voor bijna de helft Joden, en verder Duitsers, Turken, Bulgaren en Roemenen en Gagaoezen				
Joegoslavië	1.000.000	7%		
voor bijna de helft Duitsers, een kwart Turken, een vijfde Italianen, en verder Hongaren en Joden				
Bulgarije	600.000	12%	650.000	10%
voor ruim de helft Turken, en verder Grieken, Roemenen en Joden				
Griekenland	1.100.000	20%	1.300.000	21%
voor ruim de helft Turken, en verder Bulgaren, Albanezen en Joden				

N.B. ‘Binnenstatelijke’ zuiveringen, dat wil zeggen etnische en nationale bevolkingsverschuivingen binnen het staatsgebied, zoals ze in de Sovjetunie, in Joegoslavië, en ook in Polen plaatsvonden, zijn in deze tabel niet opgenomen. Uiteraard zijn in de tweede kolom alleen de aangekomen en staatsburgerlijk opgenomen vluchtelingen becijferd, terwijl in de eerste kolom alle gevluchte of verdreven ‘gezuiverden’ met inbegrip van de later onderweg omgekomenen vermeld staan.

Op de Balkan bedroeg de etnische en nationale zuivering en genocide een tiende deel van de bevolking, in Tsjechoslowakije en het Balticum bijna een derde. In het staatsgebied van het huidige en voormalige Polen is meer dan de helft van de oorspronkelijke niet-Poolse bevolking verdwenen.

De zuiveringen kwamen op de Balkan en in Tsjechoslowakije voor rekening van de nationale staatsoverheden en nationale milities. Voor een deel gaven zij de uitwisseling van bevolkingsgroepen tussen staten vorm. De genocide op de Joodse minderheden werd, onder druk van nazi-autoriteiten ook voor een deel door de Duitse bondgenootstaten - Slowakije, Hongarije, Roemenië en Kroatië - zelf uitgevoerd. Door Duitse bezettingsautoriteiten werd dat rechtstreeks gedaan in Tsjechië, Polen, Servië en Griekenland en in de bezette delen van de Sovjetunie.

De situatie in Polen en het Balticum was gecompliceerd. De Baltische staten zelf hebben geen uitwijzing of internering doorgevoerd omdat zij in feite al voor de Duitse inval waren opgehouden te bestaan. Litouwse en Letse extreem-fascistische milities executeerden op grote schaal Baltische Joden. De grote aantallen Balten zelf die in 1941 en na 1944 uit hun woongebieden verdwenen, waren slachtoffers van de strijd voor de staatkundige onafhankelijkheid, gevoerd tegen de Sovjetunie en deels in collaboratie met de Duitse weermacht en SS. Etnische en politieke zuivering kan hier daarom in hun geval niet strikt onderscheiden worden.

Wat betreft het in omvang en positie ingrijpend verschoven Poolse staatsterritorium ligt de verantwoordelijkheid voor de zuiveringen ingewikkelder. De genocide op de Joden viel hier onder nazi-Duits oppergezag, waarbij de uitvoering voor een deel door Witruisische en Oekraïense (Galicische) fascistiemilities werd verricht.

De Duitse bezettingsautoriteiten, deporteerden tussen 1939 en 1944 grote aantallen Polen met geweld, ten koste van veel slachtoffers, naar enkele concentratiegebieden. De overlevenden keerden daaruit in 1944 en 1945 terug. Polen waren ook slachtoffer van de Sovjetautoriteiten die hen uitwezen uit de geannexeerde oostelijke provincies in 1939-1941. Vervolgens terroriseerden Galicische en Oekraïense nationalistische Polen in 1941-1944 in het gebied waarin zij onder de Duitse bezetting de vrije hand hadden gekregen.²²³ De overgebleven Galicische en Wolynische Polen zijn in 1946-1948 grotendeels en met geweld uitgewisseld tegen Poolse Galiciërs, namelijk degenen die na 1945 met hun woongebied binnen de nieuwe Poolse staatsgrenzen waren gebleven.

De naoorlogse Poolse staatsautoriteiten hebben zich in hun zuiveringen beperkt tot de verdrijving van Duitsers en tot de al genoemde uitwisseling van Galiciërs en Witruisen tegen de Polen uit de, door de Sovjetunie geannexeerde *kresy*, de Poolse 'oostprovincies'.²²⁴ De omvangrijkste groep betrof de 9 miljoen Duitse staatsburgers in de Duitse 'oostprovincies' die door Polen, ter compensatie voor het verlies van zijn oostprovincies, werden geannexerd. De uitkomst van dit gecompliceerde 'zuiveringsproces', was een Poolse staat met voor het eerst in zijn geschiedenis en bestaan een etnisch en nationaal zo goed als homogene bevolking. Daarvoor moest Polen bijna de helft van zijn vooroorlogse oppervlak afstaan en nam het een stuk, van Duitsers 'gezuiverd', Duits staatsgebied in bezit. In oppervlak besloeg dat bijna een kwart van het vooroorlogse Duitse staatsgebied, hetwelk dan - andersom - bijna een derde deel van het naoorlogse Poolse staatsoppervlak zou gaan vormen.

²²³ Snyder 1999: 113; Snyder 2003: 239 e.v..

²²⁴ Ruchniewicz 2016: passim.

In de woorden van Tomasz Kamusella: “*In the first five years after the war, Poland was transformed into what it had never been in its entire history, namely, an ethnolinguistically [en etno-religieuze] homogeneous state.*”²²⁵

16. De paradox van de natiestaat

16.a. Het begin: een Europa van nationale staten en minderheden: 1919

Het cruciale moment van de constituering, in 1919, van nieuwe nationale staten in Midden-Europa werd algemeen beleefd als een ‘bevrijding van de volkeren’ uit de ketenen van autocratische feodale monarchieën. Wie toen verder zag, was zich ervan bewust dat de volkeren pas begonnen aan een groeifase tot natie, die eerder in West-Europa al enkele vele eeuwen in beslag genomen had. Echter, hun model was niet hun eigen geschiedenis maar de toen actuele en begerenswaardige nationale eindfase waarin de Westeuropese staten verkeerden. Bij hun staatkundige oprichting bleek het evident dat hun staatsbevolking etnisch in het geheel niet, maar zelfs ook nationaal verre van homogeen was. Hun stichters, de Geallieerde Grote Mogendheden, waren zich dat bewust, en wilden voorkomen dat zich de noodzakelijke nationale uniformering en solidarisering in een staatsinterne strijd, en onvermijdelijk ook in een strijd tussen de nieuwe staten, zou gaan ontwikkelen. Zij verplichtten de nieuwe staten daarom met de minderheden op hun staatsgebied rekening te houden, in daartoe bestemde verdragsartikelen, en stelden via de *Volkenbond* een internationaal controle- en arbitragestelsel in. Voor de nieuwe staten was dat een ergerlijke paradox: etnische en nationale minderheden te moeten respecteren, terwijl zij, om natiestaaten naar Westeuropees model te kunnen worden, deze minderheden juist zouden moeten marginaliseren, accultureren en assimileren. De Geallieerde peetvaders zagen deze paradox wel, maar dan als onoverkomelijk gegeven, waarvan zij tegen beter weten in de oplossing wilden zien in een vreedzame ontwikkeling, die bijgestuurd zou kunnen worden onder de internationale begeleiding van de Volkenbond.

Dat betrekkelijke optimisme werd ingegeven door hun eigen staatkundige ervaringen. Het natievormingsproces had zich immers in West-Europa ontwikkeld vanuit regionale en etnische pluriformiteit, en had zich ontwikkeld tot het niveau van de huidige uniforme en homogene staatsnatie: tot een staatsgemeenschap, om het in de taal van de Franse Revolutie te zeggen, *une et indivisible*. Vooral Frankrijk zag voor Midden-Europa in 1919 krachtige staatsnaties met een centralistische en dirigistische staatsvorm als noodzaak om te voorkomen dat centripetale processen tot chaos zouden gaan leiden. Meer nuance in het historisch besef bestond in Groot-Brittannië: “*what Britain took centuries to do - solve the problems of identity, legitimacy, participation, and distribution - the new nations have to do in the briefest span of time*”.²²⁶ Dit inzicht bracht al in 1919 de Britse diplomaten en regeringsleider Lloyd George tot ernstige bedenkingen, waarvoor zij echter bij de Geallieerde bondgenoten weinig aandacht kregen, en die hen als wantrouwen door de leiders van de nieuwe staten kwalijk genomen werden. Peter Alter, de grootschalige en buitensporige ellende overwegende, die het natiestaat-concept over de Middeneuropeanen heeft gebracht, stelde de vraag: “*was it not ultimately a tragic error to dismiss the multinational state as a political anomaly? ... the only plausible conclusion to be drawn*

²²⁵ Graml 1985: 99-101; Kamusella 2010: 127.

²²⁶ Verba 1971: 314.

today is that even in modern Europe the nation-state inhabited by a unitary nation was nothing but a theoretical scheme, a fictitious invention".²²⁷

Men kan achteraf stellen dat niet de natie de staat, maar de staat de natie heeft geschapen. In deze tijd wilde en kon door de parlementaire meerderheid niet anders dan 'nationaal' gedacht en waargenomen worden. In het vredesproces had federalisering een alternatieve weg kunnen zijn. De Oostenrijkse en Hongaarse staatshoofden en regeringsleiders, overigens niet zonder opportunisme, riepen 'hun volkeren' daartoe in de herfst van 1918 op, en kwamen met concrete voorstellen waarin zij die volkeren autonomie toezegden. Tevergeefs, de multinationale staat was in het politieke denken een anachronisme geworden, een spookhuis van de conservatieve en feodale krachten. De nationale staat had daarentegen *élan*, en werd gezien als een uiting van en voertuig voor progressiviteit, en het punt van *no return* was op vredesconferenties in 1919 al definitief gepasseerd. Merkwaardig genoeg werd de multinationale gedachte weer wel ten grondslag gelegd aan Joegoslavië, overigens niet zonder opportunistisch de nationale eigenheid van Serviërs, Kroaten en Slovenen onder de nieuwe nationale noemer 'Joegoslavisch' te relativieren, en in de nieuwe staat in feite aan de Serviërs een leidende positie toe te kennen, als het volk *princeps inter pares* van Joegoslavië.

Verschillen van opvatting waren er in Geallieerde kring niettemin. De Britse diplomaten, gemanipuleerd door de Amerikaanse president Thomas Woodrow Wilson, inspirator van het beginsel van de 'zelfbeschikking van de volkeren', voorzagen wel problemen maar bleven hopen dat de jonge nationale staten, dankbaar voor hun eigen nationale vrijheid, respectvol zouden zijn tegenover hun etnische minderheden, en vriendschappelijk zouden staan tegenover hun buurstaten, die eveneens de nationale vrijheid hadden verworven. Wilsons ver vooruitziende blik omvatte zelfs de vorming van een vreedzame Europese gemeenschap van staten, naar het voorbeeld van de Verenigde Staten van Amerika. De Franse diplomatie ging uit van een andere 'Franse' blauwdruk: zo weinig mogelijk, en dus grote, staten met een machtig economisch en nationaal centrum, dat zijn nationale karakter zou weten op te leggen aan de heterogene bevolking. Deze staten zouden elkaar in evenwicht en Duitsland op zijn plaats kunnen houden.

Een langzame absorptie van minderheden in de nieuwe nationale verbanden werd door alle Geallieerde partijen gezien als een onvermijdelijk en natuurlijk proces. De minderhedenwetgeving, zoals ze in de vredesverdragen was neergelegd, diende dan ook niet de conservering van deze minderheden, maar moest hen begeleiden naar een verzoening met de staat waarin zij tegen wil en dank waren komen te leven. Een verzoening die de weg naar vreedzame assimilatie vrij zou maken. De Volkenbond moest wat dat betreft zorgen voor een correctie van al te grote assimilatiegerichte haastigheid bij de nieuwe staatsoverheden, opdat de tact die in dit assimilatieproces vereist was, niet in polarisatie en strijd om zou slaan.²²⁸ Zij zou daarin falen. Een Tweede Wereldoorlog was het gevolg. Niet nationale assimilatie maar de in dit hoofdstuk beschreven, met geweld doorgevoerde, zuiveringen na 1944 lijken het ideaal van de homogene natiestaat na een halve eeuw en een Wereldoorlog ook in Midden-Europa pas tot werkelijkheid gemaakt te hebben. Deze gebeurtenissen vormen in de geschiedenis van de huidige Middeneuropese natiestaten, partners in de *Europese Unie*, nog altijd een taboe (zie noot 204 en verder *16 d.*).

16.b. De staat tussen nationalisme en universalisme

Het ligt voor de hand om het op zich instrumentele verlangen van de nationale staat naar

²²⁷ Alter 1989: 110-'3.

²²⁸ Een gedetailleerd beeld van de deelnemers aan het vredesproces geeft Viefhaus 1960: 109-'19.

een etnisch 'zuivere' staatsburgerschap in verband te brengen met de grondbeginselen die in het nationalisme als ideologie besloten liggen. In het homogene staatsburgerschap werd voor het gezamenlijk te beleven en vorm te geven staatsgezag een basisvoorwaarde gezien: vertrouwen en identificatie waarop staatsautoriteit en -legitimiteit zich zouden kunnen grondvesten. In eenzelfde taal kunnen de staatsburgers direct communiceren, het beleven van eenzelfde godsdienst geeft hun een overeenkomstige zingevingscultuur, het volgen van dezelfde gedragsnormen doen hun onderlinge contacten begripvol verlopen en bevestigen de juridische orde. Dit met elkaar - eenzelfde sociaal en cultureel identifikatiekader - roept onder hen een onderlinge solidariteit op als nationale groep tegenover de buitenwereld. Dat is zeker voor een jonge staat een voorwaarde om te kunnen overleven, en om een begin te kunnen maken met de ontwikkeling van het politieke proces dat hem als democratie zal moeten gaan dragen. Zonder een zekere mate van solidariteit en identificatie zal een staat dreigen te desintegreren. Daartegenover zal, hoe meer de onderlinge solidariteit groeit, ook meer ruimte gelaten kunnen worden aan het politieke *discours* dat de basis van de democratie is. Heterogeniteit kan daarin een politieke stem krijgen, zonder de dreiging van het uiteenvallen van de staat op te roepen. De geschiedenis laat ons in deze ontwikkelingsgang één ervaring na: multinationale staten desintegreren vroeg of laat; nationaal homogene staten kunnen wel door een burgeroorlog geteisterd worden, maar vallen niet uit elkaar. Als hun interne 'discours' uitloopt op een burgeroorlog, komen zij daar vaak versterkt uit. Soms na een autoritair intermezzo kunnen zij hun strijd opgeven door haar in democratie voort te zetten: dat is dan ook een 'burgerstrijd' maar een die aanvaardbaar pacificeert en reglementeert.

De nadruk op de nationale samenhang van een staatsbevolking en de onderlinge solidariteit en herkenning in sociale en culturele waarden en historische symboliek wordt nationalisme genoemd. Dit klinkt alsof het om een opvatting of een geloof gaat, maar is in wezen een ideologische aankleding van de instrumentele voorwaarde die de staat aan zijn zelfbehoud ten grondslag moet leggen.

Het toekomstperspectief van deze staatsvormen schetste Ernest Gellner een halve eeuw na een nieuwe - Tweede - Wereldoorlog, met een vergelijking die het verdient om nagenoeg in haar geheel geciteerd te worden: "[...] *consider the history of the national principle; ... consider two ethnographic maps, one drawn up before the age of nationalism, and the other after the principle of nationalism had done much of its work. The first map resembles a painting by Oskar Kokoschka. The riot of diverse points of colour is such that no clear patterns can be discerned in any detail [...]. A great diversity and plurality and complexity characterizes [...] the whole: the minute social groups [...] have complex and ambiguous and multiple relations to many cultures; some through speech, others through their dominant faith, [...] or set of practices, a fourth through administrative loyalty, and so forth. Look now instead at the ethnographic and political map of an area of the modern world. It resembles not Kokoschka, but, say, Modigliani. There is very little shading: neat surfaces are clearly separated from each other [...] and there is little if any ambiguity or overlap. Shifting from this map to the reality mapped, we see that an overwhelming part of the political authority has been concentrated in the hands of one kind of institution, a reasonably large and well-centralized state. [...] each such state presides over, maintains, and is identified with, one kind of culture, one style of communication, which prevails within its borders and [...] [with] a centralized educational system [...].*

[...] economy needs the [...] central culture and the central state; the culture needs the state; and the state [...] needs the homogeneous branding of its flock [...] [it] cannot rely on [...] eroded sub-groups [...] Such is the world of modern state-sustained, pervasive and homogeneous high cultures [...]. Such a nation/culture then and only then becomes the

natural social unit, and cannot normally survive without its own political shell, the state”.

229

De schilderingen van Gellner ontstonden in de tijd dat de jonge natiestaten werden bedreigd door desintegratie. Hun nationale minderheden, die 20 tot 50% van de staatsbevolking omvatten, werden zodanig onder druk gezet en gediscrimineerd dat zij uit zelfbehoud steun zochten over de grenzen van de staat waarin zij woonden, en dat was voor die staat onder wiens soevereiniteit zij stonden weinig minder dan een oorlogsverklaring. Om redenen van zelfbehoud werd de assimilatiepolitiek vervolgens verhard. De maatregelen daartoe verdeelden de staatsburgerschap in erkende tegenover gedoogde staatsburgers, waarbij die laatsten steeds meer burgerrechten ontzegd werden. Een spiraal van dreiging, over en weer, was het gevolg. Minderheden als staatsvijanden volgden de wet van de *self destroying prophecy* door over de staatsgrenzen steun te gaan zoeken, als regel bij de staat waartoe zij vóór 1919 hadden behoord. Minderheden werden voortuig van revisionisme: herziening van de vredesverdragen en van de daarin bepaalde staatsgrenzen.

In de jaren 1939-1941 werd deze situatie ‘gepacificeerd’ door de As-mogendheden en de Sovjetunie in een opgelegde herziening van het statenbouwsel van 1919. Dat kwam neer op grenswijzigingen en annexaties en de daarmee gepaard gaande etnische en nationale zuiveringen, die uitliepen in een Tweede Wereldoorlog. Tien miljoen Middeneuropeanen werden aan de vooravond van de Tweede wereldoorlog uitgewezen of verdreven uit hun, door een nabuurstaat geannexeerde, woongebieden. In Tabel 8 is de genocidale zuivering van 6 miljoen Joodse Middeneuropeanen, die als staatsburgerlijk ontrechten (*juridical deprived*) om het leven werden gebracht, onder de natiestaat overstijgende regie van nationaalsocialistisch Duitsland en met medewerking van de bondgenootstaten en fascistische milities in de bezette landen.

Gellner zag in de ontwikkeling tot de moderne natiestaat een overstijging van het nationalisme dat de voorgaande premoderne periode had beheerst, maar gaf geen antwoord op de vraag hoe zich die twee fasen dan tot elkaar verhouden, en of de ene misschien als noodzakelijke voorwaarde voor de andere gezien zou moeten worden. Het blijft daarom onduidelijk welk staats- en cultuurmodel op de natiestaat zou volgen. De Middeneuropese natiestaten hadden het volkenrecht en hun eigen grondwetten ernstig geschonden door het staatsburgerschap etnisch en nationaal te (her)definiëren; de Westeuropese natiestaten hadden zich tot democratische rechtsstaten ontwikkeld waarin de staatsburgers niet aan zulke criteria worden onderworpen en ongedeeld staatsburgerschap voor ieder openstond die zich loyaal tot de staat verhiel. Die uitersten maken het achteraf onmogelijk om de natiestaat als staatspolitiek kwaad *überhaupt* te bestempelen. En dat noodzaakt ons tot het maken van enkele overwegingen: kan de fase van een universalistische, humanistische en democratische, open en pluriforme samenleving pas bereikt worden, na eerst een fase van nationale exclusiviteit en sociale en culturele afgrenzing te hebben doorgemaakt, een fase die in West-Europa lange tijd in beslag nam en na loutering in godsdienst- en burgeroorlogen uiteindelijk een sterke staat, die pluriformiteit kon dragen, liet ontstaan. Een fase daarentegen, die in Midden-Europa in nog geen twintig jaar haar beslag moest gaan nemen om daarna onder communistische regie gedwongen te worden opgelegd.

16.c. Nationaal communisme in Midden-Europa, 1948-1990

Na de Tweede Wereldoorlog kregen de nationaal gezuiverde en gehomogeniseerde

²²⁹ Ernest André Gellner (1925-1995) vluchtte in 1939 als Jood uit Praag naar Engeland, werd hoogleraar aan Britse universiteiten, keerde in 1993 terug naar Praag en werd daar mede-oprichter van het *Nationalism Studies Program* aan de *Central European University (CEU)*. Voor het citaat Gellner 1983: 139-’43.

Middeneuropese staten opnieuw een kans om zich als natiestaten te constitueren. Na de communistische machtsovernames noemden zij zich socialistische volksrepublieken, onder toezicht en leiding van de Sovjetunie in een broederschap verbonden. Het was juist de Sovjetunie die met het toestaan van en het medewerken aan massale zuiveringen al vanaf de bevrijding in begin 1945 de voorwaarden schiep. De ideologisch-theoretische evolutie van het versmelten van de nationale identiteiten in een internationale arbeidersklasse kon niet afgewacht worden. De opbouw van een socialistische orde waarin nationale verscheidenheid irrelevant wordt en van voorbijgaande aard, moest eerst nog door een fase van nationale staatsopbouw heen. In feite verwezenlijkten de Middeneuropese staten onder Sovjet-regie eerst een rigide natiestaat-model. Daarmee zetten zij hun vooroorlogse nationalistische uitgangspunten voorlopig voort in een 'communistisch nationalisme': nationaal in de vorm, communistisch in de inhoud.²³⁰ Dat ontwikkelde zich voorts, in de woorden van Lukacs als volgt: "*Lenin's international communism [evolved] through Stalin's adaptations to a nationalist communism in which nationalism has become more and more real and communism more and more abstract.*"²³¹ Het streven van de naoorlogse volksrepublieken naar nationale homogeniteit onder hun staatsburgers en naar een, weliswaar 'proletarisch' aangepast maar toch uitgesproken, nationaal-historisch zelfbeeld, voleindigde het werk dat de natiestaten in 1919 waren begonnen.

Na 1990, ondanks het vooruitzicht van de opnemings in een *Europese Unie*, was dit proces niet voltooid. Het werd voortgezet in een burgeroorlog die de multinationale Joegoslavische staat in nieuwe nationale staten uiteen deed vallen. Opnieuw ging dit gepaard met massale etnische zuiveringen. Ook de discriminatie van nationale minderheden, met name de Hongaarse, in andere staten laaide (weer) op hoewel nu de *Europese Unie* druk kon gaan uitoefenen als voorwaarde voor toetreding. Echter, de betrokken staten blijken nog steeds bijzonder gevoelig voor het relativeren van hun nationale exclusiviteit.

Voor de toekomst wordt de vraag van belang hoe, na relativering van die exclusiviteit, toch de verworvenheden van de natiestaat - humanisme en universalisme - behouden kunnen blijven in zijn opvolger: een Europese natie-overstijgende staat met grondslagen en kaders waarover de volken van Europa het evenwel nog altijd eens moeten worden.

16.d. De Europese Unie als overwinning van het universalisme

De *Europese Unie* wordt zonder veel nuances voorgesteld als een overwinning van het universalisme op het nationalisme. In een discussie over de valse tegenstelling nationalisme-universalisme beschrijft Alter het 19de eeuwse Westeuropese staatsnationalisme echter als ook een universalisme, zij het binnen de grenzen van de desbetreffende staat. Dit nationalisme was een integrerende en solidariserende ideologie die tegenstellingen van stand, klasse, beroepsgroep, godsdienst, familieverband en lokale en regionale gemeenschap, anders gezegd: van etniciteiten, in zich op kan lossen zij het uitdrukkelijk binnen de grenzen van een soevereine staat. Zulke staten overstegen regionalisme en provincialisme in een natie-brede schaalvergroting, waarbinnen de staatsburgers zich konden gaan bewegen als vrije en gelijkwaardige individuen.²³² Binnen de kaders van die staat had dit universalisme een wezenlijk nationaal karakter ten opzichte van de culturele,

²³⁰ Hartl 1973: 10-14. Een samenvattende beschouwing over de communistische nationaliteits- en minderhedentheorie vindt men vanuit linguïstisch aspect bij Meier 1972, en vanuit politiek aspect bij Meissner 1987. Voor een algemeen Midden- en Oosteuropes kader, zie Brunner 1987.

²³¹ Lukacs 1986: 36, zijn conclusie past ook bij een uitvoeriger beschouwing van Lendvai 1987; Services 2013: passim.

²³² Alter 1989: 21.

etnische diversiteit die het wilde overstijgen.

Wij zouden kunnen spreken van de paradox van de natiestaat, die, in zichzelf, pas de vorm van een open, tolerante, en pluriforme samenleving kan bereiken, nadat hij eerst dwingend, uniformerend en nationaal conformerend de basis daarvoor heeft geschapen op een noodzakelijkerwijs tegenover andere staten begrenzende wijze. Groot-Brittannië en Frankrijk zijn hierin voorgegaan maar met verschillende nuances. De eerste staat toonde eerder een kosmopolitische openheid, wellicht gevoed doordat Engeland het centrum werd van een wereldwijd imperium. Frankrijk was nadrukkelijker met de nationale vormgeving van zichzelf bezig en zag dat als model voor een humanitaire universalistische samenleving. De Franse nationale historicus Michelet gewaagde, kort na het mislukte Napoleontische avontuur, van de vele offers die gebracht werden om *la Grande Nation* tot stand te brengen. In de welbewuste compositie van een nationale zelfbiografie sprak hij de noodzaak en de opdracht daartoe als een programma voor de opbouw van de natiestaat als zodanig uit: “*jamais dans ma carrière je n’ai pas perdu de vue ce devoir de l’historien. J’ai donné à beaucoup de morts trop oubliés l’assistance dont moi-même j’aurai besoin. Je les ai exhumés pour une seconde vie [...]. Ils vivent maintenant avec nous que nous sentons leurs parents, leurs amis. Ainsi se fait une famille, une cité commune entre les vivants et les morts*”. De generatie historici van Michelet nam als metafysisch uitgangspunt: de nationale identiteit was door feodale uitbuiting, godsdienstig bijgeloof, armoede en domheid vervormd van haar éne, oorspronkelijke oernatuur, in een veelvoud van regionale, zo men wil etnische verscheidenheid. Haar natuur zou nu in de natiestaat van de 19de eeuw terugkeren naar haar oorspronkelijke, zuivere en levenskrachtige oorsprong.²³³ Hayes veronderstelt achteraf dat dit geloof in de natie als natuurlijke orde in de plaats kwam van het christelijk geloof als spirituele orde, en dat het zich nu als seculiere geloof bleef uiten in traditionele geloofssymboliek. “*Nationalism has its parades, processions, and pilgrimages [... it] took them over [...] just as the Christian Church [did] from Paganism, so the national state has borrowed freely from Christianity [... and so] in recent times nationalism has been substituted for religion [...]*”.²³⁴

De nationale mythologie, die wetenschap en geloof onontwarbaar met elkaar verbond, was voor de volgende generatie Franse historici al niet meer vanzelfsprekend. In plaats van eschatologisch, formuleerde Renan al in zijn befaamde Sorbonne-rede van 11 maart 1882 op empirische en pragmatische wijze: “*L’oubli, et je dirai même l’erreur historique, sont un facteur essentiel de la création d’une nation, et c’est ainsi que le progrès des études historiques est souvent pour la nationalité un danger*”. *L’unité [nationale] se fait toujours brutalement; la réunion de la France du Nord et de la France du Midi a été le résultat d’une extermination et d’une terreur continué pendant près d’un siècle*”. Om de Franse nationale eenheid tot stand te brengen moest de regionale en godsdienstige verscheidenheid ten offer gebracht worden. Maar desondanks moesten nieuwe nationale mythen zich in een collectief nationaal bewustzijn vastzetten omdat een natie anders niet zou kunnen bestaan. Ook voor Renan bleef de natie “*une âme, un principe spirituel*”, en voor haar bestaan was het nodig dat alle ertoe behorende individuen “*beaucoup de choses en commun*” zouden moeten willen hebben, wat alleen mogelijk is als de gebrachte offers aanvaard worden “*aussi que tous aient oublié bien des choses*”.²³⁵

²³³ Jules Michelet (1798-1874), historicus en filosoof, werkte volgens het historicisme. Voor de citaten zie Vaillaneix 1982: 268.

²³⁴ Carlton Joseph Huntley Hayes (1882-1964), Amerikaans historicus en diplomaat. Voor het citaat zie Hayes 1926: 108.

²³⁵ Ernest Renan (1823-1892), filoloog en religieus-kritisch filosoof. Voor citaten zie Forest 1991: 34 en 41.

Weinigen van degenen die in de nationale strijd zijn gestorven, en die met hun hoogste offer de basis legden voor de natie, hebben zelf ooit beseft dat zij voor ‘hun natie’ leefden en stierven. Juist door hun dood was dat echter ook niet meer relevant, want de natie, hun nageslacht, zou voortaan in de nationale hagiografie aan hun bedoelingen een nationaal aureool geven, en hun dood tot martelaarschap verheffen, ter legitimering van het bestaan van de huidige natie en haar recht op soevereiniteit in het huidige staatsgebied, dat ‘met hun bloed is gekocht en daarom met ons bloed verdedigd moet worden’.

Dit offer moesten de nieuwe nationale staten in Midden-Europa in 1919 gaan brengen. Echter, binnen een kwart eeuw zouden zij hun prijs voor de natiestaat moeten afrekenen. Zij deden dat door hun minderheden ‘weg te zuiveren’, in zekere zin vooral de minderheden de prijs van de nationale onafhankelijkheid te laten betalen. In deze studie hebben wij de slachtoffers getalsmatig geïnventariseerd en de vaak anonieme doden opgegraven. Zij behoorden grotendeels niet tot een zegevierende natie, die hun later dank zou betuigen, en die hun leven en dood achteraf een nationale en historische zin zou geven en op openbare monumenten zou blijven herdenken, zoals Frankrijk in de ogen van Michelet en Renan had te doen. Nee, zij moesten verdwijnen uit de gebieden die door hun voorouders in cultuur waren gebracht, waar deze voorouders hun dorpen en steden hadden gebouwd, het land tot cultuur hadden gebracht en hun maatschappelijke instituties hadden vormgegeven. Zelfs de stenen getuigenissen van deze eeuwenlange aanwezigheid en ontwikkeling mochten na hun fysieke verwijdering alleen overblijven voor zover zij in te passen waren in de nationale tradities en mythen van de nieuwe staat. En dan wel ontdaan van elke persoonlijke aanwezigheid omdat deze een nationaal incorrecte herinnering zou oproepen aan de oorspronkelijke oprichters. Wanneer die namen onvermijdelijk waren omdat de betrokken persoonlijkheden een internationale status hadden, werden zij vertaald in of in schrijfwijze aangepast aan de taal van de nieuwe natie. Daarmee zijn door culturele en historische etnische zuivering ook belangrijke historische persoonlijkheden postuum verdwenen uit de gebieden waar zij leefden en werkten. Een uitzondering is Immanuel Kant, burger van Königsberg, wiens graf in Kaliningrad mocht blijven bestaan omdat in hem een inspirator van Georg Wilhelm Friedrich Hegel werd gezien en deze als leermeester van Karl Marx een plaats had in de communistische eregalerij.

Het begrip pluriformiteit geeft als geen ander de dubbelzinnigheid weer van het Europese natie- en staatsvormingsproces. De traditionele pluriformiteit van Midden-Europa betrof de traditie, de etniciteit uit de pre-nationale periode, die binnen die in 1919 opgerichte staten uit naam van de nationale eenheid en gelijkheid juist bestreden en vervangen diende te worden door een grotendeels nieuwe (*invented, imagined*) nationale traditie. In de vooroorlogse fase van de natie- en staatsvorming kwam dit er volgens Charles Tilly op neer dat “[...] *in large perspective [...] the European state making process minimized the cultural variation within states and maximized the variation among states. Hence the plausibility of doctrines of national self-determination to nineteenth century Europeans - just as long as they were not dealing with their own [ethnic] minorities*”.²³⁶

Volgens de marxistische theorie waren de verdwenen minderheden van Midden-Europa irrelevant als manifestaties van ‘vals bewustzijn’ en het cultuurrelativisme ziet er een irrelevant geworden geschiedenis in in het licht van het streven naar Europese uniformiteit boven historische nationaliteit. Zo volgen zij de route die de ‘universalisten’ in de 19de eeuw aflegden, toen echter binnen, etnische identiteit overstijgende, nationale kaders en dan volgens Finkelkraut nu opnieuw, met “*maximes universalistes [qui] ne sont que le ‘luxueuses abstractions’ [qui doit être prévenu car] au bout de compte l’aristocrate en lui*

²³⁶ Tilly 1975: 79, we verruimden in dit citaat ‘religious’ tot ‘ethnic’.

est toujours rattrapé par le paysan, la voix de l'instinct le ramène inmanquablement au bercail".²³⁷

16.e. De afgewezen erfenis

De liberale, democratische en uniforme natiestaat is paradoxaal genoeg geen constructie van verlichte en tolerante geesten en geen werk van verstandige tot samenwerking geneigde staatsburgers, maar een product van het nationalisme in zijn streven naar interne uniformiteit binnen de staat, zonder welke geen deelname van de staatsburgers aan het politiek proces mogelijk is en geen democratisch bestuur tot ontwikkeling kan komen. In de visie van Jules Michelet, moesten velen hun leven geven voor het Vaderland, maar het lot van de Middeneuropese 'gezuiverden' was geen offer op een nationaal altaar, en kan achteraf evenmin op die wijze *hineininterpretiert* worden. Van hen werd misbruik gemaakt, en velen lieten zich daartoe verleiden. Dat legt een schande op hun nagedachtenis, die ook velen van hun nazaten liever willen vergeten. Als er al sprake is geweest van een offer, werden zij dubbel geofferd, op twee concurrerende nationale altaren. Op het altaar van de staat die hen niet kon beschermen, of hen voor zijn expansionisme misbruikte, verleidde en offerde, en vervolgens in handen van een 'staatsvijand' achterliet. En op het altaar van die, hun vijandige, staat onder wiens gezag zij leefden en die hen na de oorlog niet wenste, maar beschouwde als landverraders. Als een vijfde colonne van vreemde 'kolonisten' die als een bedreiging voor de eigen nationale staatkundige zelfstandigheid voorgoed geëlimineerd mochten en moesten worden, althans voor zover zij niet dwangmatig geassimileerd konden worden. Een staat die vervolgens gedurende de gehele periode van Koude Oorlog niet herinnerd wilde worden aan deze tragische episode van zijn eigen onverdraagzaamheid en onvermogen om zich tot etnisch en nationaal afwijkende medeburgers te verhouden. Integendeel, zij herschreef onbeschaamd de geschiedenis en leerde haar onderdanen een nationaal verleden dat nooit had bestaan. Belangstelling voor de massale zuiveringen viel in de communistische retoriek onder de beschuldiging van 'oorlogshitserij en revanchisme'. Dat gold de afrekening in de vorm van zuiveringen tussen de Middeneuropese volkeren onderling en dan vooral de als nazi-revanchisten gedeclasseerde Duitse '*Vertriebenen*'. Zo verdwenen "[...] *in den 70er und 80er Jahren die mit der Vertreibung [...] verbundenen Themen fast vollständig aus der Geschichtswissenschaft und öffentlichem Aufmerksamkeit. Der Kalte Krieg war der Historisierung dieses Themas nicht günstig, um es milde auszudrücken, und die Detente erst recht nicht*".²³⁸ Finkielkraut spreekt daarover als van een *compétition des mémoires* soms een *guerre des mémoires* waarin er in de naoorlogse periode eerst alleen aandacht voor het verhaal van de helden - verzetsstrijders en partizanen - moest zijn, voordat na een halve eeuw ook het verhaal van de slachtoffers gehoord zou kunnen worden.²³⁹

Het taboe rustte niet alleen op de verdrijving van de Duitsers, waarop in het citaat wordt bedoeld, maar in de eerste plaats op de genocide waarin meer dan 5 miljoen – bijna negen van de tien - Joodse Middeneuropeanen werden vermoord, een zuivering die na de oorlog is voortgezet in de verdrijving door overheidsdiscriminatie van enkele honderdduizenden overlevenden. De communistische staten van Midden-Europa gaven 'zionisme' als reden en beschuldiging aan omdat zij wilden verhinderen dat het antisemitisme van hun nationalistische voorgangers en bevolkingen uit de schaduw zou komen van de

²³⁷ Finkielkraut 1987: citaten, zie 131 en 116.

²³⁸ Schlögel 2001: 92.

²³⁹ Finkielkraut 1989: 40.

hoofdverantwoordelijkheid van het nationaalsocialistische ‘Derde Rijk’, en van de BRD als diens naoorlogse ‘erfgenaam’.²⁴⁰

16.f. De erkenning van een Europese historische gemeenschappelijkheid

Codes van politieke correctheid hebben na de Tweede Wereldoorlog een halve eeuw lang de thema’s en grenzen van de wetenschapsbeoefening met betrekking tot Midden-Europa gedicteerd. Maar, om opnieuw met Karl Schlögel te spreken, “*wer über Europa heute sprechen will muß von den Gemengelagen, aus denen es sich einmal zusammengesetzt hatte, und von den Entmischungen, denen es unterworfen wurde, sprechen. Wer von den Entmischung des alten Europa nicht sprechen will, soll vom heutigen [Europa] schweigen*”.²⁴¹ Is deze etnische en nationale gelaagdheid in de geschiedenis van de Middeneuropese staten nog steeds een taboe beladen thema, of wordt dat doorbroken in de erkenning dat de hedendaagse etnische en nationale homogeniteit van de huidige staatsgebieden pas sinds 1945 bestaat, en dat hun etnisch en nationaal bijzonder heterogene verleden alleen in een gezamenlijk gedeelde geschiedenis erkend en beleefd zal kunnen worden. Dat laatste inzicht lijkt soms door te breken maar wordt sinds enkele jaren ook weer van overheidswege geblokkeerd als zij, zoals in Polen, de geschiedenis dienstbaar wil laten zijn aan ‘de nationale eer en waardigheid’. Een overzicht van

²⁴⁰ De strijd tegen dit ‘Reich’ had enorme ‘nationale’ mensenoffers gevegd. Echter, de Middeneuropese staten en volkeren hadden al lang voor de komst van de Duitse bezetters een virulent antisemitisch klimaat geschapen en zij namen ook deel aan de uitvoering van de ‘Endlösung’ onder de Duitse bezetting of in het kader van hun bondgenootschap met dat Reich. De communistisch geworden staten voegden na de oorlog de miljoenen Joodse slachtoffers echter toe aan hun ‘nationale’ oorlogsverliezen en lijfden hen zodoende postuum in als nationale martelaren. Navrant, omdat de motivatie voor de naoorlogse uitwijzing - etnische zuivering - van een half miljoen overlevende Joden tot 1972 opnieuw zou gelden bij hun zuivering en tot 1989 bij hun uitkoping met als argument hun ‘nationale onbetrouwbaarheid’.

²⁴¹ Schlögel 2001: 292, refereert hier aan wat Hirsch 1998: 192-’4 eerder als volgt omschreef als thema in de publieke opinie binnen de BRD en wat overigens ook geldt voor de Middeneuropese staten: “*Wohl kaum ein Thema ist in der Bundesrepublik derart politisch instrumentalisiert worden wie die Vertreibung. Bis in die 60er Jahre hinein diente die Darstellung deutschen Leidens der Relativierung deutscher Schuld.[...] Statt [...] über die Schuld von Tätern und Mitläufern zu reflektieren, verdrängte die westdeutsche Gesellschaft [damit] das schlechte Gewissen und bemitleidete sich selbst. So wurde die Schuld 20 Jahre lang hinter dem Schmerz verborgen. Die Protestbewegung von 1968 verfiel [...] in die entgegengesetzte Einseitigkeit [...]. Wer fortan sentimental Sehnsüchten nachhing [...] stand sofort im Verdacht des Revanchismus. Schon Trauer war verdächtig geworden – und so erstarrte die Erinnerung in Bitterkeit. [...]. In der liberalen und linken Presse [...] was das Thema verpönt. Im Grunde empfand [...] die 68-er Generation Vertreibung und Verlust der Heimat als gerechte Strafe für die Verbrechen des Nationalsozialismus [...] obwohl [sie] theoretisch eine Kollektivschuld [...] ablehnte. [...]. [Echter] Aufrechnung gegen die größere deutsche Schuld hebt die kleinere polnische Schuld nicht auf. Und das kleinere deutsche Leid verflüchtigt sich nicht durch den Hinweis auf das größere polnische Leid. Deswegen werden wir Deutschen den Schmerz zu tragen haben, ohne die Schuld zu relativieren. Die Polen jedoch können sich zu partiellen Schuld bekennen, ohne dadurch die Würde des Opfers zu verlieren.*” Onder dit motto kwam inmiddels na 1990 een open en brede Poolse-Duitse discussie op gang. Zie Bachmann&Kranz 1998. Aan het begin van het tweede decennium van de 21ste eeuw stokte deze discussie door de verplichting die de regering van Jarosław Kaczyński aan wetenschap en journalistiek oplegde om de Poolse historiografie te beoefenen in de geest van een huldiging van de Poolse natie en haar zelfopofferende martelaarschap. Zijn beeld - een duizend jaar oude etnische homogeniteit - op het grondgebied van het moderne Polen legde hij in 2011 zelf vast in een programma: *Polska naszymi marzeń* (het Polen van onze dromen). Een Tsjechisch-Duitse discussie bleef steken in het onopgeloste vraagstuk van de onteigening en uitwijzing van de Sudetenduitsers als Tsjechoslowaakse staatsburgers dan wel vreemde d.w.z. Duitse *Staatsbürger*. In de visie van de Tsjechische president (van 2003 tot 2013) Václav Klaus was discussie daarover buiten de orde omdat zij indertijd collectief als landverraders zijn bestraft en hen dankbaarheid past voor het niet toepassen van de finale strafvoltrekking dienaangaande.

dergelijke actuele revisionismen geeft Kopeček c.s.²⁴²

De grondwetten in de Middeneuropese staten dienden na 1919 niet een staatsburgerlijke gemeenschap, maar een staatsmacht, en de natie die deze staat droeg. Ook de wijze van politieke ordening, de democratie, heeft zich in Midden-Europa niet bewezen als een cultuur waarin door de individuele staatsburgers, vanuit hun onvervreemdbaar natuurrecht, specifieke belangen worden vertegenwoordigd, en tegelijk verantwoordelijkheid voor de staatsburgerlijke gemeenschap als geheel wordt gedragen.

Hierin verschillen de natiestaten van Midden-Europa met die in het Westen. De hoogste waarde van de humaniteit was in Midden-Europa immers, anders in het Westen, aan de staat gebonden en betrof de collectiviteit van een volk, een natie. Ook de Middeneuropese democratie stond daarin ten dienste van de staat en specifiek diens nationale zelfhandhaving. Democratie vervormde in het Interbellum tot ‘nationale democratie’, en kreeg vervolgens in de jaren dertig een autoritair en voorts fascistoïde karakter.

Democratie was in Midden-Europa een middel vanuit een politiek utiliteitsprincipe ten dienste van de staat, en niet een waarde waaraan de staatsorde zich verbonden en gebonden achtte. Na een communistisch interim van bijna een halve eeuw maakten sinds 1990 de Middeneuropese staten een vrije ontwikkeling door, waarin zij dichter naar West-Europa toegroeiden. Daarin werden zij, bij hun verlangen naar een opname in de Europese Unie, gestuurd door voorwaarden die hun democratie en rechtspleging gingen controleren. Restanten van de minderhedenconflicten konden tot dusver beheerst worden onder die controle, met behulp van de ‘Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa’ (OVSE; *Organization for Security and Cooperation in Europe OSCE*). De Russische minderheden in de Baltische staten verloren hun geprivilegieerde positie, maar behielden een voor hen aanvaardbare minderheidsstatus, wat zij zelf bevestigden in het uitblijven van een massale uittocht. De Hongaarse minderheden in Slowakije en Roemenië werden behoed voor ontrecting, echter niet voor discriminatie. In Joegoslavië konden de staten van het Westen niet voorkomen dat het scenario van 1938-1948 zich herhaalde. Deze enige multinationale staat die in Midden-Europa - men zou zeggen: als een anachronisme - na 1990 was overgebleven, viel alsnog uiteen door gewelddadig naar etnische homogeniteit strevende staatsdelen die nationale zelfstandigheid uitriepen en miljoenen mensen uit hun woongebieden verdreven. In deze nationale zuiveringen zijn honderdduizenden voormalige Joegoslaven omgekomen. De ooit als voorbeeldig voorgestelde multi-nationale staat viel uiteen in vijf nieuwe natiestaten en tussen hen in is een nauwelijks bestuurbare multinationale staat (Bosnië) blijven bestaan, die zich alleen onder internationaal toezicht handhaaft.

De Europese Unie probeert, met als instrument het *Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, EHRM (*Cour européenne des droits de l'homme, CEDH; European Court of Human Rights, ECHR*) te Straatsburg, bovennationale Europese rechtsprincipes te implementeren op basis van het in 1950 opgestelde *Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens*, EVRM (*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ECHR*). Echter, onder het voorbehoud dat dit recht niet is gebaseerd op een soevereine staat, die de macht heeft om het op te leggen en te handhaven. Die beperking voorzag Ernest Renan al toen hij de toenmalige Duitse Tolonie (*Deutscher Zollverein*), voorloper van de Duitse eenheidsstaat, als volgt karakteriseerde “*la communauté des intérêts [...] suffisent-ils à faire une nation? [...] un Zollverein n'est pas une patrie!*”²⁴³

²⁴² Kopeček 2007: passim.

²⁴³ Renan, in een rede aan de Sorbonne 1882, hier geciteerd naar Forest 1991: 40. *Zollverein* verwijst naar de groeiende uniformering van de afstanden, maten en gewichten, en de toenemende economische afstemming in een interne markt voor de Duitse staten vanaf 1834. Pas in 1871 werd ze onder één soeverein nationaal

Want op grond van welke soevereiniteitsbasis spreekt dit Europees Hof recht? Welke (historische) cultuurgemeenschap is haar draagvlak? Op welke - bovenationale - solidariteit beroept zij zich? Het kritische antwoord van Finkielkraut op deze vragen is dat zulke universele, althans bovenationale, rechten zich niet baseren op staatssoevereiniteit, maar op “*la tradition classique du droit des gens que Montesquieu définit comme “le droit civil de l’univers, dans le sens que chaque peuple en est un citoyen. Il faut qui’il conçoive des valeurs de morale et de justice supérieures à l’autorité étatique dont il dépend. [...] Cet universalisme n’avait jamais pu [...] quitter le ciel de la théorie, car il s’était toujours heurté à un autre principe fondateur de la politique moderne: la souveraineté absolue de l’État”*”.

²⁴⁴

Het op staatssoevereiniteit gebaseerde recht kan zich niet boven zichzelf verheffen. Pas wanneer de staat afstand doet van de absoluutheid van zijn soevereiniteit, kan een basis gelegd worden voor dit universele recht. De fundamentele morele en juridische contradictie die in de staatssoevereiniteit besloten ligt, vereist de instelling en erkenning van een hogere juridische autoriteit. Deze is noodzakelijk geworden, na het ‘verheffen’ van het recht tot dat van natie - ‘ras’ - en klasse boven het recht van de individuele mens. Daarmee hebben in Midden-Europa het fascisme, nationaalsocialisme, en communisme de staat kunnen misbruiken, als instrument waarmee hij tot zijn behoud en versterking etnische en nationale zuiveringen kon doorvoeren.

Alleen de herinneringen, als één gedeelde Europese geschiedenis en niet langer gescheiden en elkaar bestrijdende ‘nationale geschiedenissen’, kunnen de grondslag worden voor de solidariteit in een democratische familie van Europese staatsburgers. In de boven geciteerde beeldspraak van de Frans-nationale historicist Jules Michelet, maar dan toegepast op Europa:

une cité commune entre les vivants et les morts.

gezag opgenomen binnen het nieuwe Duitse keizerrijk.

²⁴⁴ Charles Louis de Montesquieu (1689–1755), parlementariër en grondlegger van de *trias politica*. Montesquieu 1979: 177, hier geciteerd naar Finkielkraut 1989: 19-20.

Bibliografie Hoofdstuk V *References Chapter V*

Sommige auteurs en titels geven eenzijdige informatie die kritisch gelezen en waarvan selectief gebruik gemaakt moet worden, maar die, vooral voor de bonnenverwijzing, onmisbaar is zolang er geen vervanging door kritische en nuancerende studies mogelijk is. Zie met name in dit hoofdstuk ook de toelichting na Schieder et al. en ook noot 167.

De algemene verwijzing ‘passim’ in de voetnoten is vooral gebruikt bij artikelen met een beperkt aantal bladzijden.

Achim, V. 2009 Die Deportation der Juden nach Transnistrien im Kontext der Bevölkerungspolitik der Antonescu-Regierung. In: W. Benz & B. Mihok (Hrsg.) *Holocaust an der Peripherie. Judenpolitik und Judenmord in Rumänien und Transnistrien 1940-1944*, S.151–160. Metropol Verlag, Berlin.

Ahonen, P. 2003 *After the Expulsion: Western Germany and Eastern Europe 1945-1990*. Oxford University Press, Oxford.

Ailsby, C. 2006 *Hitlers vreemdelingenlegers, een indringend portret van twee miljoen buitenlandse vrijwilligers in dienst van het Derde Rijk*. Zuidnederlandse Uitgeverij NV, Aartselaar. (Vertaling van Hitler’s Renegades. Foreign Nationals in the Service of the Third Reich. 2004. The Brown Reference Group Publishers, London).

Alenius, K. 2013 Ingrians in the Estonian War of Independence: Between Estonia, Russia and Finland. In: *Baltic Security and Defence Review*, XV-2, p. 5-32. Baltic Defense College, Tartu. <https://www.baltdefcol.org> › bsdr › bsdr_15_2

Allied Military Government 1949 *Trieste Handbook*.

Avalon Project, Joint Four-Nation Declaration 2008 *Documents in Law, History and Diplomacy*. Yale Law School, NewHaven. <https://avalon.law.yale.edu>

Armborst, K. 2001 *Ablösung von der Sowjetunion: Die Emigrationsbewegungen der Juden und Deutschen vor 1987*. LIT Verlag, Münster (diss. 1999).

Aspeslagh, R. et al. 1994 *Im historischen Würgegriff. Die Beziehungen zwischen Ungarn und der Slowakei in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, Nomos Verlagsgesellschaft mbH, Baden-Baden.

Balogh, L.B. 2011 *The Second Vienna Award and the Hungarian-Romanian Relations 1940-1944*. Columbia University Press, Social Science Monographs, Boulder, Colo.

Bahr, E. & K. König (Hrsg.) 1967 *Niederschlesien unter polnischer Verwaltung*. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt/Main - Berlin.

Bahovec, T & T. Domej 2006 *Das österreichisch-italienisch-slowenische Dreiländereck: Ursachen und Folgen der nationalstaatlichen Dreiteilung einer*

Region. Verlag Mohorjeva - Hermagoras, Celovec/ Klagenfurt.

Baldys, P. 2015 Katowice – the City without Memory? In: P. Baldys & K. Piątek, *Alternative History Reconstructions of the Past in Central and Eastern Europe*. Polish Naval Academy, Gdynia.

Balling, M.O. 1991 *Von Reval bis Bukarest. Statistisch-Biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel und Südosteuropa 1919–1945*. 2. Auflage. Band 1. XLII. Dokumentationsverlag, Kopenhagen-Ringsted.

Bauer, P. 2006 Revisiting Territorial Memories in North Bohemian Borderlands. In: B. Spalová & J. Grygar (eds) *Anthropology at Borders: Power, Culture, Memories*, p. 39-46. Multicultural Center Prague FHS UK a MKZC, Prague. www.migrationonline.cz

Beneš, E. en Z. Fierlinger et al. 2014
Decree on the Confiscation and Redistribution of the Land Property of Germans, Hungarians, Traitors, and Enemies of the Czech and Slovak Nation, June 21, 1945.
http://klempera.tripod.com/12_1945.htm

Benz, W. 1995 Der Generalplan Ost. Zur Germanisierungspolitik des NS-Regimes in den besetzten Ostgebieten, 1939-1945. In: W. Benz (Hrsg.) *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*, S. 45-57. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Benz, W. & B. Mihok (Hrsg.) 2009 *Holocaust an der Peripherie. Judenpolitik und Judenmord in Rumänien und Transnistrien 1940-1944*. Metropol Verlag, Berlin.

Bernardini, P.L. 2014 *Le Zone Economiche Speciali: uno strumento di sviluppo di territori di confine?* Università degli studi dell'Insubria, Como.

Bernsand, N. 2014 Lviv and Chernivtsi: Two Memory Cultures at the Western Ukrainian Borderland. In: *East/West Journal of Ukrainian Studies I-1*, p. 59-84. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta Press, Edmonton.

Berkhoff, K.C. 2004 *Harvest of Despair Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. And London

Best, P. & J. Moklak (eds) 2002 *The Lemko Region, 1939–1947; War, Occupation and Deportation, Articles and Essays* (Carpatho-Slavic Studies Group Vol. 4). Historia Jagellonica Press, Cracow, and Southern Connecticut State University, NewHaven.

Beyerl, B. 2002 *Die Benes-Dekrete; der Weg zur Vertreibung zwischen tschechischer Identität und deutscher Begehrlichkeit*. Promedia Verlag, Berlin.

Bialecki, T. 1995 *Stettin-Szczecin 1945-1946 1994 Dokumente – Erinnerungen / Dokumenty – Wspomnienia*, Ostsee Akademie, Lübeck - Travemünde (Akademia Bałtycka, Lubeka – Travemünde)/ Institut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego (Institut für Geschichte der Universität Stettin). Verlag Hinstorff, Rostock.

Binder, L. (ed.) 1971 *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton University Press, Princeton.

Blätter für deutsche und internationale Politik Nr. 12/90 1990 *Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen vom 14. November 1990 über die Bestätigung der zwischen ihnen bestehenden Grenze*. Blätter Verlagsgesellschaft MbH, Berlin.

Blaive, M. 2016 National Narratives of Czech Identity From the 19th Century 126ft he Present. In: A. Pelinka (Hrsg.) *Geschichtsbuch Europa; Vom Fin-de-Siècle bis zur Gegenwart*, S. 173-176. Academia Press, Wien.

Bleyer, W. & E. Heckert 1989 (Hrsg.) *Nacht über Europa. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus 1938–1945*. Band 2: *Die faschistische Okkupationspolitik in Polen 1939–1945*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1989

De Block, M. 1954 *Südtirol*. J.B. Wolters, Groningen.

Bociurkiw, B. R. 1996 *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton and Toronto.

Böhler, J. & R. Gerwarth (eds) 2017 *The Waffen-SS; A European History*. Oxford University Press, Oxford.

Bociurkiw, B. K. 1997 Making Borders Stick: Population Transfer and Resettlement: the Trans-Curzon Territories, 1944-1949. In: *International Migration Review XXXI-3*, p. 704-720. Center for Migration Studies, NewYork.

Bohmann, A. 1961 Die Volksdeutschen Vertriebenen in Österreich. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa X*, S. 453-462. Verlag Johann Gottfried Institut, Marburg an der Lahn.

Bohmann, A. 1965 Böhmen und Mähren-Schlesien in der Bevölkerungsstatistik. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XIV*, S. 39-85. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Bohmann, A. 1968 Die deutsche Restbevölkerung in der Tschechoslowakei.

In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XVIII*, S. 244-248. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Bohmann, A. 1969 Die deutsche Restbevölkerung in der Tschechoslowakei. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XVIII*, S. 344-349. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Bohmann, A. 1969 *Menschen und Grenzen: II, Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln.

Bohmann, A. 1970 *Menschen und Grenzen: III, Strukturwandel der deutschen Bevölkerung im sowjetischen Staats- und Verwaltungsbereich*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln.

Bohmann, A. 1971 Die tschechoslowakischen Gebietsabtretungen an Polen und Ungarn. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XX*, S. 465-496. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Bogusavljević, S. 2000 South Eastern Europe and Demographic Ethnocentrism. In: J. Minić (ed.) *South Eastern Europa 2000: A View From Serbia*, p. 105-121. Stubovi Kulture, Belgrade.

Bösch, F. 2001 Die politische Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen und ihre Einbindung in die CDU. In: R. Schulze (Hrsg.) *Zwischen Heimat und Zuhause. Deutsche Flüchtlinge und Vertriebene in (West-)Deutschland 1945–2000*. Secolo-Verlag, Osnabrück.

Bracey, S. 2019 The Symmetry of Hypocrisy in Czech-German Lega Conciliation, 1989-1997. In: *Central European History* 52-3, p. 496-526. Cambridge University Press, DOI:10.1017/S0008938919000724

Braham, R. L. 1998 The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis. In: R.L. Braham et al. (eds) *The Nazis' Last Victims: The Holocaust in Hungary*, p. 27–43. Wayne State University Press, Detroit.

Brandes, D. 1986 (2005) *Der Weg zur Vertreibung 1938-1945. «Transfer» der Deutschen aus der Tschechoslowakei und Polen*. R. Oldenbourg Verlag, München.

Brandes, D. 1988 *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939-1943*. R. Oldenbourg Verlag, München.

Brandes, D. & V. Dönninghaus (Hrsg.) 1999 *Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Rußlanddeutschen*. Band 2: *Von 1917 bis 1998* (Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte. Band 13). Verlag Oldenbourg, München.

Brandes, D. 2004 „Besinnungsloser Taumel und maßlose Einschüchterung“. Die Sudetendeutschen im Jahre 1938. In: *Jahrbuch der Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf XLIII 2004*, S. 221-240. Walter de Gruyter GmbH, Düsseldorf.

Brandes, D. (Hrsg.) 2010 *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts.* Böhlau Verlag, Wien, Köln und Weimar.

Braun, A. 1987 Structural Change and its Consequences 128ft he128 Nationalities in Romania. In: R. Schönfeld & A. Braun (Hrsg.) *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, p. 181-196. R. Oldenbourg Verlag, München.

Brier, R. 2002/3 *Der polnische „Westgedanke“ nach dem Zweiten Weltkrieg (1944-1950).* Digitale Osteuropa-Bibliothek. <http://www.vifaost.de/digbib/brier-west>

Bricke, D.W. 1995 *Minderheiten im östlichen Mitteleuropa.* Nomos Verlagsgesellschaft mbH, Baden-Baden.

Brinkley, D. G. & D. Facey-Crowther (eds) 1994 *The Atlantic Charter.* Basingstoke, Hampshire and Palgrave Macmillan, London.

Brosz, P. 1992 *Das letzte Jahrhundert der Karpathendeutsche in der Slowakei.* Karpathendeutsche Arbeitsgemeinschaft, Stuttgart.

Broszat, M. 1965 *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945.* Fischer Bücherei, Hamburg und Frankfurt am Main. **2010** Walter de Gruyter, Berlin.

Broszat, M. 1976 Deutschland – Ungarn – Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938–1941. In: M. Funke *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des 3. Reiches*, S. 524–562. Droste Verlag, Düsseldorf.

Brown, M.D. 2018 The Czechoslovak government in exile and the legacy of population transfers: an analysis of the English language discourse. In: V. Smetana & K.B. Geaney (eds) *Exile in London. The Experience of Czechoslovakian and the Other Nations 1938-1945.* Karolinum Press, Prague/ University of Chicago Press.

Brügel, J.W. 1967 *Tschechen und Deutsche, 1918-1938.* Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, München.

Brunner, G. 1987 Die Rechtsstellung ethnischer Minderheiten in Südosteuropa. In: R. Schönfeld & A. Braun (Hrsg.) *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 39-73. R. Oldenbourg Verlag, München.

Brusse, J. 1964 De Banaters kwamen terug. In: *Elsevier 16-5-1964.*

Buchowski, M. & K. Chlewińska 2012 *Do Silesians Exist and Silesia be Autonomous? Limits of Ethno-Political Tolerance in Poland* (Work Package 4 – National Case Studies of Challenges to Tolerance in Political Life). European University Institute/ Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole.

- Buckey, E. 1989** Popular Opinion in Vienna after the Anschluss. In: F. Parkinson (ed.) *Conquering the Past: Austrian Nazism Yesterday and Today*, p. 151-161. Wayne State University Press, Detroit.
- Calvez, J-Y. 1957** Doctrine de la frontière en U.R.S.S.. In: J-B. Duroselle *Les frontières européennes de l'U.R.S.S.. Recueil d'études*, p. 169-206. Librairie Armand Colin, Paris.
- Čapková, K. 2012** *Czechs, Germans, Jews? National Identity and the Jews of Bohemia*. Berghahn Books, NewYork and Oxford.
- Čapková, K. 2013** Germans or Jews? German-Speaking Jews in Poland and Czechoslovakia after World War II. In: *Kwartalnik Historii Żydów, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 2013-2 (246), p. 348-363. Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa.
- Čapková, K. 2014** Dilemmas of Minority Politics: Jewish Migrants in Postwar Czechoslovakia and Poland. In: F.S. Ouzan & M. Gerstenfeld (eds) *Postwar Jewish Replacement and Rebirth 1945-1967*, p. 63-76. Brill, Leiden and Boston.
- Čapková, K. 2018** Between Expulsion and Rescue: The Transports for German-speaking Jews of Czechoslovakia in 1946. In: *Holocaust and Genocide Studies 32-1*, p. 66–92. United States Holocaust Memorial Museum, NewYork.
- Cârstocea, R. 2014** *Anti-Semitism in Romania: Historical legacies, Contemporary Challenges*. European Centre for Minority Studies, Working Paper 81. Flensburg.
- Cattaruzza, M. 2011** The Making and Remaking of a Boundary: The Redrafting of the Eastern Border of Italy after the Two Worlds Wars, p 66–85. In: *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*. Sage Publications Ltd., Newbury Park California. https://doi.org/10.17104/1611-8944_2011_1_66
- Chitnis, R.A. 2012** 'Moral Limits': The Expression and Suppression of Guilt in Czech Post-War. Writing About the Borderlands. In: *Central Europe, Vol. 10-no. 1*, p. 18–54. doi.org/10.1179/1479096312Z.0000000002
- Chiodo, M.P. 1993** *Sterben und Vertreibung der Deutschen im Osten 1944-1949*. Ullstein/Langen Müller, Frankfurt am Main – Berlin (eerder 1987 als ... *e malediranno l'ora in cui partirono, L'odissea tedesca fra il 1944 e il 1949*. Ugo Mursia Editore, Milano).
- Christof, F. 1998** *Befriedung im Donauraum: Der Zweite Wiener Schiedsspruch und die Deutsch-Ungarischen Diplomatischen Beziehungen 1939-1942*. Verlag Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, Bern.

Chu, W. 1999 Remembering the German Minority: The Search for Restitution and Reconciliation in Poland and the Czech Republic. In: *Newsletter of the Center for Slavic and East European Studies, Vol. 16 no. 2*, p. 11-13, 18-23.

University of California, Berkeley.

Churchill, W.S. 1948-1954 *The Second World War, Vol. VI*. Cassell Publishing, London.

Ciesielski, S. 2006 *Umsiedlung der Polen aus den ehemaligen polnischen Ostgebieten nach Polen in den Jahren 1944-1947* (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas). Verlag Johann Gottfried Herder-Institut, Marburg.

Conrads, N. 1994 *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*. Siedler Verlag, Berlin.

Constantopoulos, D.S. & H. Wehberg (Hrsg.) 1953 *Gegenwartsprobleme des internationalen Rechtes und der Rechtsphilosophie (Festschrift für Rudolf Laun)*. Girardet&Co., Hamburg.

Cordell, K. 2011 Loss, Flight, and the Role of Memory. The Case of the Sudetendeutsche Landsmannschaft. In: *Ethnopolitics Papers 11-2*: p. 1–27. Taylor&Francis Online.

Corni, G. 2014 L'esodo degli Italiani da Istria e Dalmazia. In: H. Obermair & S. Michielli (Hrsg.) *Erinnerungskulturen des 20. Jahrhunderts im Vergleich. Cultura della memoria del Novecento a confronto*, p. 75-96. (Hefte zur Bozener Stadtgeschichte/ Quaderni di Storia cittadina, Stadt Bozen/ Città di Bolzano).
[https://www.academia.edu/8864674/Erinnerungskulturen des 20. Jahrhunderts im Vergleich – Culture_della_memoria_del_Novecento_a_confronto \(pdf\)](https://www.academia.edu/8864674/Erinnerungskulturen_des_20._Jahrhunderts_im_Vergleich_-_Culture_della_memoria_del_Novecento_a_confronto_(pdf))

Corni, N. & L. Vador (ed.) 2017 *Senza ritorno: l'esodo istriano-fiumano-dalmata*. Edizione Pontegobbo, Bobbio (PC).

Crowe, D. 1991 The Gypsies in Hungary. In: D. Crowe & J. Kolsti (eds) *The Gypsies of Eastern Europe*, p. 117-131. M. E. Sharpe, Armonk NY.

Crowe, D. & J. Kolsti (eds) 1991 *The Gypsies of Eastern Europe*. Routledge, New York and London.

Dahlmann, D. (Hrsg.) 2005 *Schimanski, Kuzorra und andere. Polnische Einwanderer im Ruhrgebiet zwischen Reichsgründung und Zweitem Weltkrieg*. Klartext Verlag, Essen.

David Curp, T. 2006 *A Clean Sweep? The Politics of Ethnic Cleansing in Western Poland 1945–1960* (Rochester Studies in Central Europe Nr. 7). University of Rochester Press, Rochester, NY.

Davies, N. 2001 *Heart of Europe, The Past in Poland's Present*.

Oxford University Press, Oxford (eerder 1984).

Davies, N. 2003 *God's Playground*. Oxford University Press, Oxford.

Debra, J.A. 2003 *The Oder-Neisse Line: The United States, Poland and Germany in the Cold War* (Contributions 131ft he Study of World History, vol. 103). Praeger Publ., Westport CN and London.

A Decade of American Foreign Policy 1950 *Basic Documents, 1941-49*, Prepared at the request of the Senate Committee on Foreign Relations. By the Staff of the Committee and the Department of State. Government Printing Office, Washington D.C. Online by Yale Law School; the Avalon Project.

Deker, N.K. & A. Lebed (eds) 1958 *Genocide in the USSR, Studies in Group Destruction I-40*. Institute 131ft he131 Study of the USSR, Munich.

Demoscope (Демоскоп) Weekly No. 907-908. 2021 All Soviet Census 1989. *Population by ethnic group and language*. HSE University, Vishnevsky Institute of Demography, Moscow.

Department of External Affairs, Canberra 1948 Australian Information Institute – *World II Treaties and International Agreements – Australian Treaty Series 1948 (Treaty of Peace with Italy ATS2*. [http://www/austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1948/2.html](http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1948/2.html)

Deuerlein, E. 1961 *Die Einheit Deutschlands, Band I. Die Erörterungen und Entscheidungen der Kriegs- und Nachkriegskonferenzen, 1941-1949; Darstellung und Dokumente*. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt am Main und Berlin.

Bundesarchiv Barch R 186/4 *Die Vereinbarung über die Umsiedlung vom 5. September 1940*. <https://www.archivportal-d.de/item/bfqziyvndqyxsslhqq7dcahoxe2lxd>

von Dönhoff, M. 1964 *Namen die keiner mehr nennt. Ostpreußen – Menschen und Geschichte*. Diederichs Verlag, Düsseldorf (en herdrukken).

Dörrenhaus, F. 1953 Deutsche und Italiener in Südtirol. In: *Erdkunde Archiv für Wissenschaftliche Geographie VII*, S. 185-276. Ferdinand Dümmlers Verlag, Bonn.

Douglas, R.M. 2012 *Orderly and Human: The Expulsion of the Germans after the Second World War*. Yale University Press, NewHaven.

Dralle, L. 1991 *Die Deutschen in Ostmitteleuropa. Ein Jahrtausend Europäischer Geschichte*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG), Darmstadt.

Dülffer, J. 2001 Regeln im Krieg? Kriegsverbrechen und die Haager Friedenskonferenzen. In: W. Wette & G.R. Ueberschär (Hrsg.) *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, S. 35-49. Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG), Darmstadt.

Duroselle, J-B. 1966 *Le Conflit de Trieste.*

Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, Bruxelles.

Dutch, O.O. 1967 Seeds of Noble Inheritance. The Influence of Austro-Jewish Emigration upon the Anglo-American World. In: J. Fraenkel (ed.) *The Jews of Austria. Essays on their Life, History and Destruction*, p. 181-193. Vallentine, Mitchell&Co., London.

Ehmer, J., U. Ferdinand & J. Reulecke (Hrsg.) 2007 *Herausforderung Bevölkerung; Zur Entwicklungen des modernen Denkens über die Bevölkerung vor, in und nach dem "Dritten Reich"*. Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.

Eisch, K. 2001 Archäologie eines Niemandlands. Deutsch-Böhmische Identität und die Gedächtnisopographie des böhmischen Grenzraums. In: K. Roth, *Nachbarschaft. Interkulturelle Beziehungen zwischen Deutsche, Polen und Tschechen*. S. 307-326. Waxmann Verlag, Münster.

Eisfeld, A. & V. Herdt, eds. 1996 *Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956*. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik.

Eisfeld, A. 2013 (Spät-) Aussiedler in Deutschland. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte LXIII-13/14*, S. 51-57. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn.
<http://bpb.de/apuz>

Esch, M.G. 1998 „Gesunde Verhältnisse“. *Deutsche und polnische Bevölkerungspolitik in Ostmitteleuropa 1939–1950*. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Ezergailis, A. 1996 *Holocaust in Latvia*. The Historical Institute of Latvia in association with The United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C.

Finder, G.N. & A.V. Prusin 2004 Collaboration in Eastern Galicia; The Ukrainian Police and the Holocaust. In: *East European Jewish Affairs* 34-2, p. 95-118. Taylor & Francis Group Ltd. <https://doi.org/10.1080/1350167052000340904>

Fings, K. 2016 *Sinti und Roma. Geschichte einer Minderheit* (C. H. Beck Wissen. Nr. 2707). C. H. Beck, München.

Finkelkraut, A. 1987 *La défaite de la pensée*. Éditions Gallimard, Paris.

Finkelkraut, A. 1989 *La mémoire vaine. Du crime contre l'humanité*. Éditions Gallimard, Paris.

Fisch, B. & M. Klemenseva 1995 Zum Schicksal der Deutschen in Königsberg 1945-1948. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung/ East Central European Studies XLIII*, S. 391-400. Herder Institut/ Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg an der Lahn.

Fleischhauer, I. 1991 Der deutsch-sowjetische Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939. Die deutschen Aufzeichnungen über die Verhandlungen zwischen

Stalin, Molotov und Ribbentrop in Moskau. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* XXXIX, S. 451- 467. R. Oldenbourg Verlag, München.
http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1991_3

Foreign Relations of the United States 1945 *Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference)* 1945.
Department of State Publications, 7015 and 7163, Washington.

Forest, Ph. (éd.) 1991 *Quest-ce qu'une Nation?* Pierre Bordas et fils, Paris.

Fornassin, A. & M. Breschi 2013 La popolazione di Venezia Giulia Quarnero e Dalmazia secondo le fonti statistiche ufficiali Italiane (1931-1943).
In: *Acta Histriae UDK/UDC, 21-4*, p. 707-725. Udine.
URN:NBN:SI:doc-EFDZGKER from <http://www.dlib.si>

Frankl, M. 2018 *Refugees and Citizens; New Nation States as Places of Asylum, 1914-1941*. S.I.M.O.N. Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust Studien, Wien.

Friedrich, Th. (& M. Moll) 1997 „Führer-Erlasse“ 1939–1945: *Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Frommer, B. 2000 Expulsion or Integration. Unmixing Mixed Marriages in Postwar Czechoslovakia. In: *East European Politics and Societies, and Cultures (EEPS)*, p. 381-410. Sage OpenAccess Journals, University of California Press, Berkeley.
<https://doi.org/10.1177/0888325400014002007>

Frommer, B. 2005 *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge University Press, Cambridge.

Frumkin, G. 1951 *Population Changes in Europe since 1939. A Study of Population Changes in Europe during and since World War II as shown by the Balance Sheets of Twenty-four European Countries*. George Allen&Unwin, London.

Galbreath, D.J. 2007 *The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*. Routledge, New York.

Gasparini, A., M. Del Zotto & A. Pocecco 2008 *Esuli in Italia. Ricordi, valori, futuro per lege. Rarazioni di esuli dell'Istria-Dalmazia-Quarnero*. Istituto di Sociologia Internazionale di Gorizia (ISIG) Gorizia / Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia (ANVGD), Roma-Milano.

Gebhardt, M. 2015 *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs*.

Deutsche Verlags-Anstalt/ Penguin Random House Verlagsgruppe, München.

Gehrke, R. 2001 *Der polnische Westgedanke bis zur Wiedererrichtung des polnischen Staates nach Ende des Ersten Weltkrieges. Genese und Begründung polnischer Gebietsansprüche gegenüber Deutschland im Zeitalter des Nationalismus.* Verlag Herder Institut e.V., Marburg.

Gellner, E. A. 1983 *Nations and Nationalism.* Blackwell, Oxford and Cambridge.

Geosits, S. (Hrsg.) 1986 *Die burgenländischen Kroaten im Wandel der Zeiten.* Edition Tusch, Wien.

Gerlach, C. & G. Aly 2002 *Das letzte Kapitel: Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945.* Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.

Gertjeanssen, W.J. 2004 *Victims, Heroes, Survivors. Sexual Violence On The Eastern Front During World War II.* Diss. University of Minnesota, Minneapolis.
(pdf; victimsheroessurvivors.info)

Gitelman, Z. 1988 History, Memory and Politics. The Holocaust in the Soviet Union. In: Y. Bauer (ed.) *Holocaust and Genocide Studies. An International Journal V*, p. 23-52. Pergamon Press, Oxford.

Giuricin, E. 2011 La comunità italiana nei censimenti jugoslavi 1945-2011. In: *Ricerche Sociali*, 18, p. 139-186. Centro di Ricerche Storiche, è istituzione della Comunità Nazionale Italiana, Rovigno/ Rovinj.

Giustino, C.M. 2019 Julia and Her Things; Restitution, Racism, and Connections in and beyond the Sudetenland. In: *Bohemia; Zeitschrift für Geschichte und Kultur/ A Journal of History and Civilisation in East Central Europa LIX*, p. 3-49. Collegium Carolinum, München.

GHDI German Institute Documents and Images 1945 (German Historical Institute Documents; GHID). Washington DC. *Vol. Occupation and the Emergence of Two States (1945-1961). Document 1: The Establishment of the Allied Control Council.* Statement by the Governments of the United Kingdom, the United States of America, the Union of Soviet Socialist Republics and the Provisional Government of the French Republic on Control Machinery in Germany (June 5, 1945).

Glassheim, E. 2000 National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans 1945. In: *Central European History XXXIII-4*, p. 463-486. Cambridge University Press, Cambridge.

Glassheim, E. 2001 The Mechanics of Ethnic Cleansing: The Expulsion of Germans from Czechoslovakia, 1945-1947. In: P. Ther & A. Siljak (eds), *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948* (Cold War Books Series No.4), p. 197-219. Rowman and Littlefield, Boulder.

Glassheim, E. 2006 Ethnic Cleansing, Communism and Environmental Devastation in Czechoslovakian Borderlands, 1945-1989. In: *The Journal of Modern History LXXVIII*, p. 65-98. University of Chicago Press, Chicago.

Glötz, P. 2003 *Die Vertreibung. Böhmen als Lehrstück*. Ullstein Verlag, München.

Golczewski, F. 2005 Die Kollaboration in der Ukraine. In: Chr. Dieckmann, B. Quinckert, T. Tönsmeier (Hrsg), *Kooperation und Verbrechen; Formen der 'Kollaboration' im östlichen Europa 1939-1945* (Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, Bd. 19), S. 151–82. Wallstein Verlag, Göttingen.

Golczewski, F. 2008 Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia. In: R. Brandon & W. Lower (eds) *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Indiana University Press, Bloomington.

Golczewski, F. 2010 Die Ansiedlung von Juden in den ehemaligen deutschen Ostgebieten Polens 1945-1951. In: M. Brumlik & K. Sauerland (Hrsg.) *Umdeuten, verschweigen, erinnern; Die späte Aufarbeitung des Holocaust in Osteuropa*, S. 91-114. Campus Verlag, Frankfurt am Main.

- **Gornig, G.-H. 1995** *Das nördliche Ostpreußen Gestern und Heute. Eine historische und rechtliche Betrachtung*. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen: Forschungsergebnisse der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht, Bonn.

Grabowski, J. 2013 *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Indiana University Press, Bloomington.

Grabowski, J. 2021 Willige Helfer – Die Beteiligung der «blauen» Polnischen Polizei des Generalgouvernements am Holocaust. In: *Einsicht 2021 – Bulletin des Fritz Bauer Instituts*. Fritz Bauer Institut e.V., XIII, Frankfurt am Main.

Grainer, R. 2002 *Uncovering the Implications: The Unsuccessful Resettlement and Integration of the Czech Borderlands*. Diss. Central European University CEU, Budapest.

Graml, H. 1985 *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands. Konflikte und Entscheidungen, 1941-1948*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Griesser-Pečar, T. 2003 *Das zerrissene Volk. Slowenien 1941–1946. Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution* (Studien zu Politik und Verwaltung, 86). Böhlau Verlag, Wien.

Gross, J.T. 2006 *Fear: Anti-Semitism after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation*. Princeton University Press, Princeton/ Random House

Grube F. & G. Richter 1980 *Deutschland zwischen 1944 und 1947*. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg.

Grulich, J. 1975 Die nationalen Minderheiten in Polen. In: *Europa Ethnica, Vierteljahresschrift für Nationalitätenfragen XXXII*, S. 177-181. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Gstettner, P. 1988 *Zwanghaft deutsch? Über falschen Abwehrkampf und verkehrten Heimatdienst: ein friedenspädagogisches Handbuch für interkulturelle Praxis im Grenzland*”. Drava Slowenisches Wissenschaftliches Institut, Bd 12. Klagenfurt.

Gutman, I., E Jäckel, P. Longerich, J.H. Schoeps (Hrsg.) 1993 *Enzyklopädie des Holocaust* (3 Bände). Argon, Berlin (original: *Encyclopedia of the Holocaust*, 1990. Sifriat Poalim Publishing House, NewYork and Tel Aviv).

Hackmann, J. 1996 *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Hammer, R. 1974 *Bürger zweiter Klasse. Antisemitismus in der Volksrepublik Polen und der UdSSR*. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg.

Hancock, I. 2004 Romani and the Holocaust: A reevaluation and an overview. In: D. Stone (ed.) *The Historiography of the Holocaust*, p. 383-396. Palgrave-Macmillan, NewYork.

Hann, C. 1996 Ethnic cleansing in Eastern Europe: Poles and Ukrainians beside the Curzon Line. In: *Nations and Nationalism II-3* (Journal of the Association of the Study of Ethnicity and Nationalism), p. 389-406. John Wiley&Sons Ltd, Hoboken-NewJersey.

Harriman, H.M. 1977 *Slovenia under Nazi-Occupation 1941-1945*. Studia Slovenica, NewYork and Washington. *Bewerking van Slovenia as an Outpost of the Third Reich*, MA Degree, 1969.

Harris, E. 2004 *Management of the Hungarian Issue in Slovak Politics: Europeanisation and the Evolution of National Identities* (Polis Working Papers No. 4). Institute for Politics and International Studies, University of Leeds.

Hausleitner, M. & H. Roth 2006 *Der Einfluss von Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südeuropa*.

IKS (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der Ludwig-Maximilians-Universität), München.

Häusser, A. & G. Maugg 2009 *Hungerwinter: Deutschlands humanitäre Katastrophe 1946/47*. Propyläen Verlag, Berlin (das Erste Fernsehen).

Hayes, C.J.H. 1926 *Essays on Nationalism*. Macmillan, New York (1966: reprint Russell&Russell Publishers).

von Hehn, J. 1982 *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen. Das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte*. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Héjj, D. & B. Olszewski 2015 The Ethnic Policy of Hungary. In: H. Chałupczak, R. Zenderowski & W. Baluk (eds) *Ethnic Politics of Modern States of Central and Eastern Europe*, p. 489-531. UMCS (Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej), Lublin.

Hermann, A. 1993 Das Schicksal der in der Heimat verbliebenen Memelländer nach 1945. In: *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen 1*, S. 83-93. Bonn-Bammental. Baltischer Christlicher Bund, Bonn/ Litauisches Kulturinstitut, Lampertheim.

Heuberger, V., A Suppan & E. Vyslonzil (Hrsg.) 1998 *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in Multiethnischen europäischen Regionen*. Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main-Berlin-NewYork-Paris-Wien.

Hilberg, R. 1985 *The Destruction of the European Jews* (3 Vol.). Holmes&Meier Publishers, New York and London (Nederlandse vertaling bij Verbum Holocaust Bibliotheek, Almere 2008).

Himka, J-P. 2017 Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency: Continuing the Holocaust outside German Service. In: W. Lower & L. Faulkner Rossi (eds) *Lessons and legacies XII (New Directions in Holocaust Research and Education)*, p. 141-157. Northwestern University Press, Evanston, Illinois.

Himka, J.-P. 2021 *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941-1944*. Ibidem-Verlag/ Press, Stuttgart. <https://doi.org/10.1080/00085006.2022.2136842>

Hirsch, H. 1998a *Die Rache der Opfer. Deutsche in polnischen Lagern 1944-1950*. Rowohlt Verlag, Berlin.

- Hirsch, H. 1998b** Der neue Umgang mit einem alten Thema. In: K. Bachmann & J. Kranz (Hrsg.) *Verlorene Heimat. Die Vertreibungsdebatte in Polen*. Bouvier Verlag, Bonn.
- Hoensch, J.K. & H. Lemberg (Hrsg.) 2001** *Begegnung und Konflikt; Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815–1989* (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa; Bd. 20; Beiträge aus den Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission; Bd. 12). Klartext Verlag, Essen.
- Hoffman, G.W. 1977** The Evolution of the Ethnographical Map of Yugoslavia. A Historical Geographic Interpretation. In: F.W. Carter (ed.) *A Historical Geography of the Balkans*, p. 437-500. Academic Press, London, New York and San Francisco.
- Hoffmann, J. 1976** *Die Ostlegionen 1941–1943. Turkotartaren, Kaukasier, Wolgafinnen im deutschen Heer*. Rombach Verlag, Freiburg im Breisach.
- Hoffmann, J. 2003** *Die Tragödie der Russischen Befreiungsarmee 1944/45. Wlassow gegen Stalin*. F.A. Herbig Verlagsbuchhandlung, München.
- Hooker, J.R. 1958** Lord Curzon and the "Curzon Line". In: *The Journal of Modern History*, XXX-2, p. 137-138. University of Chicago, Chicago.
- Höpken, W. 1987** Modernisierung und Nationalismus: sozialgeschichtliche Aspekte der bulgarischen Minderheitenpolitik gegenüber den Türken. In: R. Schönfeld & A. Braun (Hrsg.) *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 255-303. R. Oldenbourg Verlag, München.
- Hovi, K. 1989** Der Hitler-Stalin-Pakt und Finnland. In: E. Oberländer (Hrsg.) *Hitler-Stalin-Pakt. Das Ende Mitteleuropas?* S. 61-75. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
- Horak, S. M. & R. Blanke (eds) 1985** *Eastern European National Minorities 1919-1980. A Handbook*, Libraries Unlimited, Littleton.
- Hrabovec, E. 1997** Neue Aspekte zur ersten Phase der Vertreibung der Deutschen aus Mähren, 1945. In: R.G. Plaschka, A.M. Drabek, H. Haselsteiner & A. Suppan (Hrsg.) *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn, 1938-1948*, S. 117-140. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Hufer, H. 2007** *Der slowakisch-ungarische Bevölkerungsaustausch 1945-1949*. Studienarbeit Universität Regensburg. GRIN Verlag GmbH, München und Ravensburg.
- Hunczak, T. 1994** OUN-German Relations, 1941–5. In: H-J. Torke & J-P. Himka (eds), *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, p. 178-'86. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton.
- Hunyadi, A. G. 2012** *State and Minority in Transylvania 1918-1989; Studies on the History of the Hungarian Community* (Social Science Monographs).

Social Science monographs, Boulder/ Highland Lakes; Atlantic research and publications, Columbia University Press, New York.

Huter, F. 1965 Option und Umsiedlung. In: F. Huter (Hrsg.) *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*, S. 340-361. R. Oldenbourg Verlag, München.

Huter, F. (Hrsg.) 1965 *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*. R. Oldenbourg Verlag, München.

Illyés, E. 1981 *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel*. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Jablonický, J. 1994 Die Tschechoslowakei und die ungarische Minderheit von 1945 bis 1989. In: R. Aspeslagh et al. (Hrsg.) *Im historischen Würgegriff. Die Beziehungen zwischen Ungarn und der Slowakei in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, S. 67-75. Nomos Verlagsgesellschaft mbH, Baden-Baden.

Jackson, M.R. 1987 Changes in Ethnic Populations of Southeastern Europe. Holocaust, Migration and Assimilation, 1940 to 1970. In: R. Schönfeld & A. Braun (Hrsg.) *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 72-104. R. Oldenbourg Verlag, München.

Jahrbuch 1960 = Statistisches Bundesamt Wiesbaden, Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 1960. W Kohlhammer Verlag, Wiesbaden.

Jasiak, M. 2001 Overcoming Ukrainian Resistance: The Deportation of Ukrainians within Poland, 1947. In: P. Ther & A. Siljak (eds) *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe. 1944-1948*, p. 173-194. Rowman&Littlefield, Oxford.

Jasiński, J. 1998 Die Aussiedlungen nach dem Krieg aus der Sicht Ermlands und Masuren. In: K. Bachmann & J. Kranz (Hrsg.) *Verlorene Heimat. Die Vertreibungsdebatte in Polen*, S. 203-212. Bouvier Verlag, Bonn (vertaald uit: *Tychodnik Powszechny* Kraków 8-10-95).

Jefferson, S. 2016 *Exodus, Expulsion, Explication, Collective Memories of Silesia as a German-Polish Frontier* (Ph D thesis). University of London 2016. (pdf sas-space.sas.ac.uk)

K-E. Jeismann (Hrsg.) 1980 *Die Rolle Schlesiens und Pommerns in der Geschichte der Deutsch-Polnischen Beziehungen im Mittelalter*, S. 23-90. (deutsch-polnische Schulbuchkonferenz in Allenstein/Olsztyn. Band 22/III). Selbstverlag Georg-Eckert-Institut, Braunschweig.

Jilge, W. 2008 Nationalukrainischer Befreiungskampf. Die Umwertung des Zweiten Weltkriegs in der Ukraine. In: *Osteuropa* 58 no. 6, S. 167–186. Berlin.

Kahle, W. 1985 *Die lutherischen Kirchen und Gemeinden in der Sowjetunion seit 1938/1940*. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, Gütersloh.

Kalman J. 1982 *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority 1945-1982*.

University of Colorado, Boulder.

Kamusella, T.D. 1999a (online 2010) Ethnic Cleansing in Silesia 1950-89 and the Ennationalizing Policies of Poland and Germany. In: *Patterns of Prejudice*, 33:2, p. 51-73, Taylor&Francis/ Routledge, London. <https://doi.org/10.1080/003132299128810551>

Kamusella, T.D. 1999b *The Dynamics of the Politics of Ethnic Cleansing in Silesia in the Nineteenth and Twentieth Centuries, a language caught in the net of conflicting nationalisms, politics, and identities* (Nationalities Papers, 39-5), p. 769-789 (Ch. 8/9). Open Society University, Budapest-Praha.
<http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2011.599373>

Kamusella, T.D. 2003 Dual citizenship in Opole Silesia in the context of European integration. In: *Facta Universitatis 2-10*, p. 699-671 (Series Philosophy, Sociology and Psychology). University of Niš.
<http://casopisi.junis.ni.ac.rs/index.php/FULingLit/index>

Kamusella, T.D. 2004 Place-Names and Objectivity in Historiography; The Case of Silesia in the 19th and 20th Centuries. In: *Godišnjak za Sociologiju; Filozofski fakultet u Niš* (Annual Review of Sociology) 4-1, p. 173-190. University of Niš.

Kamusella, T.D. 2010 The Twentieth Anniversary of the German-Polish Border Treaty of 1990: International Treaties and the Imagining of Poland's Post-1945 Western Border, p. 120-143. In: *Journal of Borderlands Studies 25-3/4*. University of Victoria, Victoria BC, Canada.

Kamusella, T.D. 2012 Central Europe in the Distorting Mirror of Maps, Languages and Ideas. In: *The Polish Review LVII-1*, p. 33-94. The Polish Institute of Arts&Sciences of America, Illinois University Press, Champaign Ill.

Kasianov, G. 2023 Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. In: Association for the Study of Nationalism, *Nationalities Papers 52*, p. 1235-'54. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/nps.2023.10>

Kaszeta, D. 2023 *The Forest Brotherhood: Baltic Resistance against the Nazis and Soviets*. Hurst & Company, London.

Katchanovski, I. 2013 *The Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, and the Nazi Genocide in Ukraine*. Paper Collaboration in Eastern Europe during World War II and the Holocaust School of Political Studies. University of Ottawa.

Katzburg, N. 1981 *Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920-1943*. Bar-Ilan University, Ramat-Gan.

Kemper, F-J. 1993 New trends in mass migration in Germany. In: R. King (ed.), *Mass Migration in Europe: The Legacy and the Future*, p. 257-274.

Belhaven Press, London.

Kersten, K. 1996 The Polish-Ukrainian conflict under communist rule. In: *Acta Polonica Historica*, 73, p. 135-151. Brill IH Pan, Warszawa.

Kersten, K. 1998 Das Jahrhundert der Umsiedler. Erzwungene Bevölkerungsverlagerungen - Versuch einer Typologisierung. In: K. Bachmann & J. Kranz (Hrsg.) *Verlorene Heimat. Die Vertreibungsdebatte in Polen*, S. 103-115. Bouvier Verlag, Bonn (vertaling uit: *Tygodnik Powszechny* Kraków 23-1-94).

Khiterer, V. 2014 “We Did Not Recognize Our Country”. The Rise of Anti-Semitism in Ukraine Before and After World War II (1937-1947). In: Y. Petrovsky & A. Polonsky (eds) *Jews and Ukrainians (Polin: Studies in Polish Jewry, Vol. 26)*, p. 361-379. Liverpool University Press, Liverpool.

Khromeychuk, O. 2015 Ukrainians in the German Armed Forces During the Second World War. In: JSTOR, *History, The Journal of the Historical Association* 100-5, p. 707-724. University of Pennsylvania Press, Ithaka.

Kibelka, R. 1997 *Die deutsche Bevölkerung zwischen Anpassung und Ausweisung nördlich und südlich der Memel (1945 - 1948)*. Diss. Phil. Berlin.

Kibelka, R. 2016 *Ostpreussens Schicksalsjahre 1944-1948*. Berliner Buchverlagsgesellschaft mbH, Edition Berolina, Berlin.

Kind-Kovács, F. 2014 Memories of ethnic cleansing and the local Iron Curtain in the Czech-German borderlands. In: *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 42-2, p. 199-222. Taylor&Francis, London. <https://doi.org/10.1080/00905992.2013.867931>

King, R.R. 1973 *Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Harvard University Press, Cambridge Mass.

Kittel, M. & H. Möller 2006 Die Beneš-Dekrete und die Vertreibung der Deutschen im europäischen Vergleich. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* LIV-4, S. 541-581. De Gruyter/ Oldenbourg. <https://doi.org/10.1524/VfZg.2006.54.4.541>

Klemperer, V. 1995 (W. Nowojcki & H. Klemperer (Hrsg.)) *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933–1945. (Band I–VIII)*. Aufbau Verlag, Berlin. Nederlandse vertaling 2009: *Tot het bittere einde*, Atlas-Contact, Amsterdam.

Klets, V. K. 2018 Caught between Two Poles: Ukrainian Mennonites and the Trauma of the Second World War. In: L.G. Friesen (ed.) *Minority Report Mennonite Identities in Imperial Russia and Soviet Ukraine Reconsidered, 1789–1945*, p. 269-317. University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London.

Kloss, H. 1969 Die Vereinten Nationen und das Problem der nationalen Minderheiten. In: *Europa Ethnica, Vierteljahresschrift für Nationalitätenfragen* XXIV, S. 98-112. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Kloss, H. 1969 *Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert.* Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller/ Verlag Wissenschaftliches Archiv, Wien, Stuttgart und Bad Godesberg.

Kijek, K. 2018 Aliens in the Lands of the Piasts; The Polonization of Lower Silesia and the Jewish Community in the Years 1945-1950. In: Grill, T. (ed.) *Jews and Germans in Eastern Europe* (New Perspectives on Modern Jewish History; Shared and Comparative Histories, VIII), p. 234-256. De Gruyter / Oldenbourg, Berlin.

Knipp, K. 2018 *Die Kommune der Faschisten. Gabriele D'Annunzio, die Republik von Fiume und die Extreme des 20. Jahrhunderts.* Konrad Theiss Verlag, Darmstadt.

Knopp, G. & A. Fricke 2001 Die Stunde der Frauen. In: G. Knopp (Hrsg.) *Die große Flucht. Das Schicksal der Vertriebenen*, S. 294-355. Econ-Ullstein/ List Verlag, München.

Koch, C. (Hrsg.) 2015 *Gab es einen Stalin-Hitler-Pakt? Charakter, Bedeutung und Deutung des deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrages vom 23. August 1939.* Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-NewYork-Oxford-Wien.

Kołodziejczyk, K. 1998 Sprechen wir ohne Komplexe darüber! In: K. Bachmann & J. Kranz (Hrsg.) *Verlorene Heimat. Die Vertreibungsdebatte in Polen*, S. 158-165. Bouvier Verlag, Bonn (vertaling uit: *Rzeczpospolita*, Warszawa 29/30-7-1995).

Komjathy, A. & R. Stockwell 1980 *German Minorities and the Third Reich. Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars.* Holmes&Meier Publishers, NewYork and Londen.

Kooijmans, P.H. & Th. C. van Boven 1973 *De universele verklaring en de internationale verdragen der Verenigde Naties voor de rechten van de mens.* Voorlichtingsdienst van de VN, Boekenuitgeverij Keesing, Antwerpen en Amsterdam.

Köpernick, G. 2014 *Faschisten im KZ: Rumäniens Eiserne Garde und das Dritte Reich.* Frank&Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, Berlin.

Kopeček, M. (ed.) 2007. *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe After 1989.* Central European University Press, Budapest.

Korb, A. 2013 *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945.* Hamburger Edition, Hamburg.

Kordan, B. 1997 Making Borders Stick: Population Transfer and Resettlement in the Trans-Curzon Territories, 1944-1949. In: *International Migration Review* XXXI-3, p. 704-720. Center for Migration Studies, Syracuse University USA.

Korjonen-Kuusipuro, K. & A-K. Kuusisto-Arponen 2012 *Emotional Silencies in Europe*, p. 109-127. Center for European Studies at Lund University, ISTME-network (in search of transcultural memory studies).

Korniłowicz, M. (ed.) 1962 *Western and Northern Poland*. Zachodnia Agencja Prasowa, Poznań and Warszawa.

Kosellek, G. 1998 Deutsche und Polen in Schlesien, S. 77-89. In: V. Heuberger, A Suppan & E. Vyslonzil (Hrsg.) *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in Multiethnischen europäischen Regionen*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-NewYork-Paris-Wien.

Kostjaschow, J. 2005 Am Schnittpunkt dreier Welten, S.283-309. In: A. von Arburg, W. Borodziej, J. Kostjaschow, U. Lachauer, H-D. Rutsch, B. Schlanstein, C. Schulz (Hrsg) *Als die Deutschen weg waren. Was nach der Vertreibung geschah: Ostpreußen, Schlesien, Sudetenland*. Rowohlt Verlag, Berlin.

Kozauer, N.G. 1979 *Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen*. Bruno Langer Verlag, Esslingen am Neckar.

Krallert, W. 1958 *Deutsche Vertreibungsverluste. Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete, 1939/50* (Bearbeitet von A. Bohmann, G. Cellbrot, H. Handrack, W. Kuhn, M. Rasch, L. Schumacher, G. Teich, K. Weichselberger, W. Nellner). Statistisches Bundesamt Wiesbaden / W. Kohlhammer, Stuttgart.

Kranz, J. 1998 Wunden, Wahrheiten und Narben. In: K. Bachmann & J. Kranz (Hrsg.) *Verlorene Heimat. Die Vertreibungsdebatte in Polen*, S. 242-253. Bouvier Verlag, Bonn (vertaling uit: *Tygodnik Powszechny* Kraków 3-3-1996).

Krausnick, H. 1985 *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Křen, J., V. Kural & D. Brandes 1986 *Integration oder Ausgrenzung. Deutsche und Tschechen 1890-1945*. Donat&Temmen Verlag, Bremen.

von Krockow, C. 1988 *Die Zeit der Frauen. Bericht aus Pommern 1944-1947, nach einer Erzählung von Libussa Fritz-Krockow*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart (en herdrukken).

Kröger, P. 2019 Die Entdeckung der „Völkermischzone“ Ostmitteleuropa im Blick deutscher Statistiker und die Berechnung bevölkerungspolitischer Programme in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung LXVIII*, S. 233-249. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Kudela-Świątek, W. & A. Świątek 2012 The Trap of Colonialism; The Ukrainians of Eastern Galicia – Colonised or Colonisers? In: *Historyka. Studia metodologiczne XLII*, p. 257-287. Polska Akademia Nauk Oddział PAN w Krakowie, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Kučera, J. 1997** Statistik auf dem Holzweg. Einige Bemerkungen zu Berechnungen der Sudetendeutschen Vertreibungsverluste. In: R.G. Plaschka, A.M. Drabek, H. Haselsteiner & A. Suppan (Hrsg.) *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn, 1938-1948*, S. 141-154. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Kučera, J. 2001** Statistische Berechnungen der Vertreibungsverluste-Schlußwort oder Sackgasse. In: J.K. Hoensch & H. Lemberg (Hrsg.) *Begegnung und Konflikte, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa*, S. 230-248. Klartext Verlag, Essen.
- Kühl, J. 1997** *Tyskere i Øst*, Universitetsforlag. Århus.
- Kulczynski, J.J. 2001** The National Identity of the ‚Natives‘ of Poland’s Recovered Lands. In: *National Identities III-3*, p. 205-219. Fairfax Publ. Comp. Inc., Sterling/ Taylor&Francis Ltd DOI: 10.1080/14608940120086876
- Kupchan, C.A. (ed.) 1995** *Nationalism and Nationalities in the New Europe*. Cornell University Press, Ithaca - London.
- Kurianowicz, T. 2025** Forscher nach verschobener Holocaust-Veranstaltung: „Ein Verstoß gegen die Wissenschaftsfreiheit“ In: *Berliner Zeitung 19-11-2025*. Berliner Verlag.
- Lang, R. 1944** *Swastika over Poland (Swastyka nad Polska)*. Moscow, 1944.
- Lange, W.** Neueste Erkenntnisse zur Bombardierung der KZ Schiffe in der Neustädter Bucht am 3. Mai 1945: Vorgeschichte, Verlauf und Verantwortlichkeiten. In: Garbe, D. & C. Lange (Hrsg.) *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Edition Temmen E.k., Bremen 2005.
- László, E. 1953/ 58** Hungary’s Jewry. A Demographic Overview, 1918-1945. In: R.L. Braham (ed.) *Hungarian Jewish Studies II*. World Federation of Hungarian Jews/ Conference on Jewish Social Relations, New York.
- Latysh, Y. 2023** “Get away from Moscow!”: Main Trends of Ukraine’s Politics of Memory during the Russo-Ukrainian War. In: H. Bazhenova (ed.) *Russia’s War in Ukraine: Implications for the Politics of History in Central and Eastern Europe*, p. 31-47. IEŠ Policy Papers 10/2023. Instytut Europy Środkowej / Institute of Central Europe, Lublin.
- Laun, R.F.A. 1933** *Der Wandel der Ideen Staat und Volk als Äusserung des Weltgewissens*. Institutio Paxtot, Barcelona/ C. Boysen Verlag, Hamburg.
- Laun, R.F.A. 1947** *Reden und Aufsätze zum Völkerrecht und Staatsrecht*. Hansischer Gildenverlag, Hamburg.
- Lauterpacht, H. 1950** *International Law and Human Rights*. Stevens&Stevens, London.

Lavi, T. 1974 The Background to the Rescue of Romanian Jewry during the period of the Holocaust. In: B. Vago & G.L. Mosse (eds) *Jews and Non-Jews in Eastern Europa 1918-1945*, p. 177-201. John Wiley and Sons, NewYork-Toronto and Israel University Press, Jerusalem.

Lebedeva, N.S. 1999 The Deportation of the Polish Population to the USSR 1939-1941. In: A.J. Rieber (ed.) *Forced Migration in Central and East Europe, 1939-1945*, p. 28-45. Frank Cass Publishers, London and Portland.

Lefort, C. 2002 Prefaces et introductions sur Jules Michelet, *La cité des vivants et des morts*. Belin éditeur, Paris.

Lehmann, H.G. 1979 *Der Oder-Neiße-Konflikt*. Verlag C.H. Beck, München.

von Lehndorff, H. 1961 *Ostpreußisches Tagebuch. Aufzeichnungen eines Arztes aus den Jahren 1945-1947*. Biederstein Verlag, München (en herdrukken).

Leiserowitz, R. 1997 *Ostpreußens Schicksalsjahre 1944-1948*. Diss. Humboldt-Universität 1997, Edition berolina 2016, Berlin.

Lemberg, E. & F. Edding (Hrsg.) 1959 *Die Vertriebenen in Westdeutschland. Band I*. Ferdinand Hirt, Kiel.

Lemberg, H. 2001 Die Entwicklung der Pläne für die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. In: J.K. Hoensch & H. Lemberg (Hrsg.) *Begegnung und Konflikte*, S. 190-205. Klartext Verlag, Essen.

Lendvai, P. 1987 Nationalismus in Ost- und Mitteleuropa. Nicht nur ein Gefahr, sondern auch Stütze für die sowjetische Hegemonie. In: R. Schönfeld & A. Braun (Hrsg.) *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 33-39. R. Oldenbourg Verlag, München.

Leniger, M. 2006 *Nationalsozialistische Volkstumsarbeit und Umsiedlungspolitik 1933-1945*. Frank&Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, Berlin.

Levi, P.M. 1963 *Is dit een mens?*. De Arbeiderspers, Amsterdam, Vele herdrukken bij Meulenhoff, Amsterdam. origineel: *Se questo è un uomo* 1947, Engels: *Survival in Auschwitz*, 1959.

Levin, D. 1990 The Fateful Decision. The Flight of the Jews into the Soviet Interior. In: *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance XX*, p 115-142. Yad Vashem Publications, Jerusalem.

Lewy, G. 2000 *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford University Press, Oxford.

Loeber, D.A. 1974 *Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland, 1939-1941*. Wachholtz Verlag, Neumünster.

Low, A.D. 1976 The Anschluss Movement (1918–1938); German Nationalism and Austrian Patriotism. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism III-2*. UPEI University of Prince Edward Island.

Luciuk, K. L. 2021 *Making Ukrainian Canadians: Identity, Politics, and Power in Cold War Canada*. PhD thesis, Canadian Historical Association/ Association Historique du Canada, University of Toronto.

Lukacs, J. 1986 The Soviet State at 65. In: *Foreign Affairs LXV-1*, p. 21-36. Council on Foreign Relations, New York.

Luschnat, G. 1998 *Die Lage der Deutschen im Königsberger Gebiet 1945-1948* (Europäische Hochschulschriften Reihe III, 686). Verlag Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main.

Luža, R. 1964 *The Transfer of the Sudeten Germans. A Study of Czech-German Relations 1933-1962*. Routledge and Kegan Paul/ Unity Press, London and New York.

Mácha, P., H. Lassak & L. Krtička 2018 City Divided. Place Names and Nationalism in the Czech-Polish Borderlands. In: *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 160*, S. 303-329. Annals of the Austrian Geographical Society, Wien (Vienna). ÖGG, <http://epub.oeaw.ac.at>, Wien. <https://doi.org/10.1553/moegg160s303>.

Mackensen, L. 1959 Die deutsche Sprache in und nach der Vertreibung. In: E. Lemberg & F. Edding (Hrsg.) *Die Vertriebenen in Westdeutschland III*, S. 224-243. Ferdinand Hirt, Kiel.

Maču, P. 1974 The present state of national consciousness among the Rusyns of Czechoslovakia. In: *Europa Ethnica. Vierteljahresschrift für Nationalitätenfragen XXXI*, p. 98-111. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

MacQueen 2004 Lithuanian Collaboration in the “Final Solution”. In: *Lithuania and the Jews. The Holocaust Chapter Symposium Presentations*, p. 1-17. Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Museum, Washington D.C.

Magocsi, P.R. 1993 *Historical Atlas of East Central Europe*. University of Washington Press, Seattle.

Magocsi, P.R. 2002 *Historical Atlas of Central Europe. Ser. A History of East Central Europe, Vol. I*. University of Washington Press, Seattle

Magyar Statisztikai Szemle 1923. In: *Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár (Centraal Bureau voor de Statistiek)*, p. 308. Budapest.

Majumdar, A. 2019 The Genocide and the Ukrainian Diaspora. (Conference Paper at Elie Wiesel Center for Holocaust Studies, Bucharest). In: *European Journal of Research*

- *Life Sciences VII-4*, p. 4-27. Vienna. <https://doi.org/10.37057/2521-3253-2019-7-1>

Mallmann, K-M., J. Böhler & J. Matthäus (Hrsg.) 2008 *Einsatzgruppen in Polen: Darstellung und Dokumentation* (Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ludwigsburg der Universität Stuttgart 12). Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt.

Marienfeld, W. 1967 *Konferenzen über Deutschland. Die alliierte Deutschlandplanung und -politik, 1941-1949*. Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover.

Mark, J. 2005 Remembering Rape: Divided Social Memory and the Red Army in Hungary 1944–1945. In: *Past & Present. LIII*, Oxford University Press, Oxford.

Marzian, H. 1956 *Zeittafel und Dokumente zur Oder-Neiße-Linie, 1939-1952/53*. Holzner Verlag, Würzburg.

Mason, J.B. 1946 *Danzig Dilemma. A Study in Peacemaking by Compromise*. Stanford University Press, Stanford.

Matley, I.M. 1979 The Dispersal of the Ingrian Finns. In: *Slavic Review 38-1*, p. 1-16. University of Illinois, Urbana-Champaign.

Maurer, T. 1986 *Ostjuden in Deutschland, 1918-1933*. H. Christians, Hamburg.

Męclewski, E. 1959 Some Demographic Problems of the Western and Northern Territories of Poland. In: *Western and Northern Territories of Poland*. Zachodnia Agencja Prasowa, Poznań and Warszawa.

Meier, B. 2002 „Jüdische Mischlinge“, *Rassenpolitik und Verfolgungsverfahren 1933-1945*. Dölling und Galitz Verlag, Hamburg.

Meier, G.F. 1972 Sprachpolitik und Sprachentwicklung in der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken seit ihrer Gründung. In: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung XXV*. Akademie Verlag, Berlin.

Meissner, B. & T. Veiter 1977 *Das Potsdamer Abkommen und die Deutschlandfrage I*. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Meissner, B. 1987 Die „nationale Frage“ in marxistischer und leninistischer Sicht. In: R. Schönfeld & A. Braun (Hrsg.) *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 9-32, R. Oldenbourg Verlag, München.

Meissner, B., M. Overesch, W. Ramonat, H-J. Rodenbach, S. Suckut & G. Zieger (Hrsg.) 1993 *Die Deutschlandfrage von Jalta und Potsdam bis zur staatlichen Teilung Deutschlands, 1949*, S. 29-56. Göttinger Arbeitskreis / Duncker&Humblot, Berlin.

Meissner, B. 1993 Die Frage der Einheit Deutschlands auf den alliierten Kriegs- und Nachkriegskonferenzen, 1943 bis 1949. In: B. Meissner et al. (Hrsg.) *Die Deutschlandfrage von Jalta und Potsdam bis zur staatlichen Teilung Deutschlands, 1949*, S. 7-28 (Institut für Deutschland- und Osteuropaforschung des Göttinger Arbeitskreises e. V.). Duncker&Humblot, Berlin.

Melamed, V. 2007 Organized and Unsolicited Collaboration; The Multifaceted Ukrainian Context. In: *Journal East European Jewish Affairs*, XXXVII-2, p. 217-248. Taylor&Francis, London. DOI: 10.1080/13501670701430560

Meyer, P., B. Weinryb, E. Duschinsky & N. Sylvain (eds) 1953 *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse University Press, Syracuse

Michaelis, R. 2006 *Ukrainer in der Waffen-SS. Die 14. Waffen-Grenadier-Division der SS Ukrainische Nr.1*. Winkelried Verlag, Dresden.

Michalka, W. (Hrsg.) 1989 *Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz*. Piper&Co, München und Zürich.

Milata P. 2007 *Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu: Rumäniendeutsche in der Waffen-SS* (Studia Transylvanica Band 34). Böhlau Verlag, Köln.

Mironenko, Y. 1958 Other National Groups. In: N.K. Deker & A. Lebed, *Genocide in the USSR, Studies in Group Destruction I-40*, p. 55-57. Institute for the Study of the USSR/ Institut zur Erforschung der UdSSR, München.

Misiunas, R. & R. Taagepera 1993 *The Baltic States, Years of Dependence, 1940- 1980*. Hurst&Comp, London.

Molnár, I.G., K. Kocsis, Z. Takács & P. Tátrai 2013 Migrationsprozesse in der Vojvodina und ihre Vorgeschichte. In: *Klagenfurter Geographische Schriften 29*, S. 6-77. Institut für Geographie und Regionalforschung 29, Klagenfurt.

Montesquieu, C-L. 1799 *De l'esprit des lois, Livre XXVI, Chap. I*. Garnier-Flammarion, Paris.

Mühlhäuser, R. 2010 *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hamburger Edition, Hamburg.

Müller, G. & H. Simon 1959 Aufnahme und Unterbringung. In: E. Lemberg & F. Edding (Hrsg.) *Die Vertriebenen in Westdeutschland, Band I*, S. 300-446. Ferdinand Hirt, Kiel.

Müller, R-D. & G.R. Ueberschär 2008 *Hitler's War in the East, 1941-1945; A Critical Assessment*. Berghahn Books, Rhode Island and Oxford (vertaling van *Hitlers Krieg im Osten 1941–1945. Ein Forschungsbericht*). Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000.

Müller, R-D. 2007 *An der Seite der Wehrmacht. Hitlers ausländische Helfer beim Kreuzzug gegen den Bolschewismus“ 1941-1945*. Christoph Links Verlag, Berlin.

von Münch, I. 1971 Abkommen zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Republik Polen über die Markierung der festgelegten und bestehenden deutsch-

polnischen Staatsgrenze vom 6. Juli 1950 (Görlitzer Vertrag). In: I. von Münch (Hrsg.) *Ostverträge II. Deutsch-polnische Verträge*. De Gruyter, Berlin.

Münz, R. & R. Ohliger 2002 Auslanddeutsche. In: E. Francois & H. Schulze (Hrsg.), *Deutsche Erinnerungsorte, Bd. I*, S. 370-390. Verlag C.H. Beck oHG, München.

Murashko, G.P. 1999 The Fate of the Hungarian Minorities in Slovakia after the Second World War. Resettlement and Re-slovakization. Moscow's Position. In: A.J. Rieber (ed.) *Repressive Population Transfers in Central, Eastern and South-eastern Europe, 1939-1950*, p. 83-95. Frank Cass Publishers, London and Portland.

Nagengast, E. 2003 "The Benes Decrees and EU Enlargement". In: *Journal of European Integration XXV-4*, p. 335-350. Taylor&Francis, Routledge, London.
Online 2010 <https://doi.org/10.1080/0703633032000163184>

Nagy, M.H 2011 The Losses of Hungarian Minorities. In: N. Bárdi et al. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, p. 287-295.
Columbia University Press, NewYork.

Naimark, N. 2001 *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Harvard University Press, Cambridge.

Narvselius, E. 2015 *Tragic Past, Agreeable Heritage: Post-Soviet Intellectual Discussions on the Polish Legacy in Western Ukraine. The Carl Beckpapers on Russian and East-European Studies nr. 2403*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Nations Unies / United Nations 1938 (2007) *Reports of International Arbitral Awards, establishing the Czechoslovak-Hungarian Boundary, 2 November 1938 / Recueil des Sentences Arbitrales, arbitrale fixant la frontière entre la Hongrie et la Tchécoslovaquie, Décision du 2 novembre 1938. Vol. XXVIII-Part XXX*, p. 401-406.

Nećak D. 1998 *Die "Deutschen" in Slowenien (1918-1955): kurzer Abriß*. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana.

Nelhiebel, K. 2010 60 Jahre Charta der deutschen Heimatvertriebenen. Ursprung und Rezeption eines Dokuments. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZfG) LVIII*, S. 730–743. Metropol Verlag, Berlin.

Nellner, W. 1959 Grundlagen und Hauptergebnisse der Statistik. In: E. Lemberg & F. Edding (Hrsg.) *Die Vertriebenen in Westdeutschland I*, S. 61-144. Ferdinand Hirt, Kiel.

Neulen, H-W. 1992 (1985) *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. Universitas-Verlag, München.

Neumann, R. 1952 Ostpreußen nach 1945. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa I*, Marburg an der Lahn, S. 172-180.
Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Neumann, R. 1956 Die ostpolnischen Gebiete nach 1945. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa V*, S. 395-408.

Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Nevežin, V. 2011 *Deutsch-sowjetischer Grenz- und Freundschaftsvertrag, 28. September 1939* http://1000dok.digitale-sammlungen.de/dok_0027_gre.pdf

Nijakowski, L.M. 2007 Monument Wars and the Pursuit of Symbolic Dominion over a Territory. Analysis Based on the Case of Germans in Poland. In: *International Journal of Sociology*, vol. 36-4, p. 27-44.
M.E. Sharpe, Inc., Routledge, New York. DOI 10.2753/IJS0020-7659360402

Noskova, A.F. 1999 Migration of the Germans after the Second World War. Political and Psychological Aspects. In: A.J. Rieber (ed.) *Repressive Population Transfers in Central, Eastern and South-eastern Europe, 1939-1950*, p. 96-114.
Frank Cass Publishers, London and Portland.

Novak, B. 1970 *Triest, 1941-1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

Ochman, E. 2009/ 2017 Commemorating the Soviet Deportations of 1945 and Community-Building in Post-communist Upper Silesia. In: *Contemporary European History*, p. 217-234. Cambridge University Press, Cambridge. <http://about.jstor.org/terms>

Ofer, D. 1996 Life in the Ghettos of Transnistria. In: *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance XXV*, p. 129-150.
Yad Vashem Publications, Jerusalem.

Oliva, G. 2005 *Profughi. Dalle foibe all' esodo: la tragedia degli italiani d'Istria e Dalmazia*. Mondadori Editore, Milano.

Olszański, T.A. 2017 *The great decommunisation. Ukraine's wartime historical policy. Point of View 66*. Ośrodek studiów wschodnich im. Marka Karpia / Centre for eastern studies, Warsaw.

Opiola, W. 2013 The identity of the borderland. What monuments of Opole Region tell about. A report on pilot studies. In: I. Biernacka-Ligięza (ed.) *Media and democratization*, p. 149-169. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

Osteuropa Archiv X 1992 Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde.
Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.

Overmars, R. 1989 Die Toten des Zweiten Weltkriegs in Deutschland. Bilanz der Forschung unter besonderer Berücksichtigung der Wehrmacht- und Vertriebenenverluste. In: W. Michalka (Hrsg.) *Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz*, S. 858-873. Piper&Co. Verlag, München und Zürich.

Pahl, M. 2012 *Fremde Heere Ost: Hitlers militärische Feindaufklärung*, Ch. Links Verlag, Potsdam-Berlin. <http://doi.10.1515/hzhz-2014-0189>

Paikert, G.C. 1962 *The German Exodus. A Selective Study on the Past World War II. Expulsion of German Populations and its Effects.*
Martinus Nijhoff, The Hague.

Patzelt, H. 1991 Die Böhmisches Brüder und ihre Beziehungen zu Deutschland. In: B. Jähmig & S. Spieler (Hrsg.) *Kirchen und Bekenntnisgruppen im Osten des Deutschen Reiches*, S. 47-70. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Berlin.

Pekár, M. & Z. Tokarova (eds) 2011 *Ethnic Minorities in Slovakia in the Years 1918-1945.* Acta Facultatis Philosophica Universitatis Presovje, Monographia 131, Prešov.

Persson, H.A. 2001 *Rhetorik und Realpolitik; Grossbritannien, die Oder-Neiße-Grenze und die Vertreibung der Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg.*
Verlag Arno Spitz, Berlin.

Petacco, A. 1999 *L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia.* Mondadori, Milano.

Pinkus, B. & I. Fleischhauer 1987 *Die Deutschen in der Sowjetunion.*
Nomos Verlagsgesellschaft mbH, Baden-Baden.

Piskorski, J.M., J. Hackmann & R. Jaworski (Hrsg.) 2003
Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich. Fibre Verlag, Osnabrück.

Plaschka, R.G., A.M. Drabek, H. Haselsteiner & A. Suppan (Hrsg.) 1997
Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn, 1938-1948.
Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Pohl, D. 1997 *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Verbrechens.*
R. Oldenbourg Verlag, München.

Pohl, P. 2002 Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden, In: G. Paul *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, (Dachauer Symposien zur Zeitgeschichte 2). Wallstein Verlag, Göttingen.

Pohl, D. 2007 Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine—A Research Agenda.
In: E. Barkan, E.A. Cole, K. Struve (eds), *Shared History—Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, p. 305–313.
Leipziger Universitätsverlag, Leipzig.

Pohl, D. 2010 Unter deutscher Hegemonie: Revisionismus, Rassismus und Gewalt bei den osteuropäischen Bündnispartnern des Dritten Reichs, 1941/42.
In: L. Klinkhammer, A.O. Guerazzi & T. Schlemmer (Hrsg.) *Die Achse im Krieg: Politik, Ideologie und Kriegsverführung, 1939-1945*, S. 244-254.
Verlag Ferdinand Schoeningh, Paderborn.

Pölking, H. 2013 *Das Memelland.* bre.bra Verlag, Berlin-Brandenburg.

- Polonsky, A. 2004** Poles, Jews and the Problems of a Divided Memory. In: *Ab Imperio, Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post Soviet Space – 2* (Quarterly), p. 125-147. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Popély, G. 1994** Die ungarische Minderheit in der Tschechoslowakei von 1945 bis 1989. In: R. Aspeslagh et al. *Im historischen Würgegriff. Die Beziehungen zwischen Ungarn und der Slowakei in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, S. 61-67. Nomos Verlagsgesellschaft mbH, Baden-Baden.
- Popély, A. 2011** Czechoslovakia. In: N. Bárdi et al. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, p. 397-493. Columbia University Press, New York.
- Popovic, A. 1986** *L'islam balkanique; Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden/ Osteuropa Institut, Berlin.
- Porumbescu, A. 2015** Historical Landmarks of the Romanian's Migration to Germany. In: *Journal of Humanities, Culture and Social Sciences I-1*, p. 27-40. Aman Foundation, Caiova. Cetatea de Scaun Publishing House, Târgoviște.
- Prauser, S. & A. Rees (eds) 2004** *The Expulsion of the 'German' Communities at the End of the Second World War* (EUI Working Paper HEC No 6 2004/1). European University Institute – Badia Fiesolana, San Domenico.
- Praznik, M. 2013** *Die kleine Region der Gottschee von der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts bis in die 1950er Jahre*. Diplomarbeit an der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Preston, D. 2019** *Eight Days at Yalta: How Churchill, Roosevelt and Stalin Shaped the Post-War World*. Grove Atlantic Inc., New York.
- Prinz, F. 1975** *Benes, Jaksch und die Sudetendeutschen*. Seliger Archiv, Friedrich-Ebert-Stiftung, Stuttgart.
- Proudfoot, M.J. 1956** *European Refugees, 1939-52. A Study in Forced Population Movement*. Northwestern University Press, Evanston.
- Pupo, R. 2005** *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Editore Rizzoli, Milano.
- Rabl, K. 1959** *Staatsbürgerliche Loyalität im Nationalitätenstaat. Dargestellt an den Verhältnissen in den böhmischen Ländern zwischen 1914 und 1938*. Collegium Carolinum Prag - Verlag Robert Lerche, München.
- Radu, I. 2004** The Sacralised Politics of the Romanian Iron Guard. In: *Totalitarian Movements & Political Religions*, V-3, p. 419–453. Routledge, London. Online 2006. <https://doi.org/10.1080/1469076042000312203>

Ramonat, W. 1993 Die deutsche Frage im Verhältnis der Vereinigten Staaten zur Sowjetunion. In: B. Meissner (Hrsg.) *Die Deutschlandfrage von Jalta und Potsdam bis zur staatlichen Teilung Deutschlands 1949*, S. 29-56. Göttinger Arbeitskreis / Duncker&Humblot GmbH, Berlin.

von Rauch, G. 1977 *Geschichte der baltischen Staaten*. Deutscher Taschenbuch Verlag, Stuttgart.

Reginbogin, H.R. & C.J.M. Safferling (eds) 2006 *The Nuremberg Trials: International Criminal Law Since 1945 / Die Nürnberger Prozesse: Völkerstrafrecht seit 1945*. Walter de Gruyter, Berlin.

Reichelt, K. 2011 *Lettland unter deutscher Besatzung 1941-1944. Der Lettische Anteil am Holocaust*. Metropol, Berlin

Reichling, G. 1986/1995 *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen. Teil I: Umsiedler, Verschleppte, Vertriebenen, Aussiedler 1940-1985*. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn.

Rein, L. 2007 Untermenschen in SS Uniforms: 30th Waffen-Grenadier Division of Waffen SS. In: *The Journal of Slavic Military Studies*, 20:2, p. 329-45. Routledge, Taylor&Francis Group, Abingdon-on-Thames. DOI: 10.1080/13518040701378360

Řepa, T. 2019 The Ethnic Displacements of Ukrainians and Ruthenians in Eastern-Central Europe after the End of the Second World War and Their Influence on the UPA and OUN Movements. In: S. Arhire, *Minorities in East-Central Europe throughout the Twentieth Century*, p. 199-217 (Series Anales Universitatis Apulensis, Series Historica 23-1). Editura Mega, Universitatea Alba Julia.

Research Institute for Minority Studies 1959 *Research Institute for Minority Studies on Hungarians Attached to Czechoslovakia and Carpatho-Ruthenia*. NewYork.

Rhode, G. 1951 Polnisch-sowjetischer Gebietsaustausch. In: *Zeitschrift für Geopolitik XXII*. Institut für Geozologie und Politik, Berlin.

Rhode, G. & W. Wagner 1959 *Quellen zur Entstehung der Oder-Neiße-Linie in den diplomatischen Verhandlungen während des Zweiten Weltkrieges*. Brentano Verlag, Stuttgart (erster 1955).

Rhode, G. (Hrsg.) 1955 *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches*. Holzner Verlag, Würzburg.

Rieber, A.J. (ed.) 1999 *Repressive Population Transfers in Central, Eastern and South-eastern Europe, 1939-1950*. Frank Cass Publishers, London and Portland.

Richardson Dougall et al. (eds) 1960 *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers of Berlin (the Potsdam Conference)*, in 3 Vol. United States Government Printing Office, Washington.

Riedl, F.H. 1961 Bestand und Lage des Deutschtums in Südosteuropa.

In: R. Vogel (Hrsg.) *Festschrift für W. Gülich, Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas*. R. Oldenbourg Verlag, München.

Ritter, R. 2003 Prescribed Identity; The Role of History for the Legitimization of Soviet Russia in Lithuania. In: O. Mertelsmann (ed.) *The Sovietization of the Baltic States 1940-1956*, p. 85-110. Kleio, Tartu.

Röger, M. 2015 "Kriegsbeziehungen"; Intimität, Gewalt und Prostitution im besetzten Polen 1939 bis 1945. Verlag S. Fischer, Frankfurt am Main.

Röhr, W. (Hrsg.) 1994 *Okkupation und Kollaboration. (1938 – 1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik (= Europa unterm Hakenkreuz. Erg.-Bd. 1)*. Bundesarchiv / Süddeutscher Verlag Hüthig Fachinformationen, Berlin-Heidelberg.

Rogge, H. 1959 Vertreibung und Eingliederung im Spiegel des Rechts. In: E. Lemberg & F. Edding (Hrsg.) *Die Vertriebenen in Westdeutschland. Band I*, S. 174-245. Ferdinand Hirt, Kiel.

Roman, E. 1996 *Hungary and the Victor Powers, 1945-1950*. St. Martin's Press, New York.

Römer, F. 2008 *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*. Ferdinand Schöningh, Paderborn (Diss. Univ. Kiel 2007).

Rossoliński-Liebe, G. 2022 Ukrainian Nationalists and the Jews during the Holocaust in the Eyes of Anticomunist, Soviet, German, Jewish, Polish, and Ukrainian Historians: Transnational History and National Interpretations, In: *Moreshet 19*, p. 341-371. Moreshet Mordechai Anielewicz Memorial Holocaust Study and Research Center/ International School. Givat Haviva.

Rossoliński-Liebe, G. 2023 The Genocidal Violence of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. In: J. Frank & K.S. Todzi *Genocidal Violence: Concepts, Forms, Impact*, p. 192-211. De Gruyter, Berlin.

Rossoliński-Liebe, G. 2024 *Polnische Bürgermeister und der Holocaust. Besatzung, Verwaltung und Kollaboration*. Verlag Walter de Gruyter, Berlin-Boston 2024. Zie ook: An Open Letter in Defense of Academic Freedom and the Historian Grzegorz Rossoliński-Liebe by Editorial Board, The New Fascism Syllabus, 22 jan. 2026. inquiries@newfascismsyllabus.com

Rozett, R. 2014 *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem Publications, Jerusalem.

Ruchniewicz, M. 2001 Die sowjetischen Kriegsverbrechen gegenüber Polen: Katyn 1940. In: W. Wette & G.R. Ueberschär (Hrsg.) *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, S. 356-369. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Ruchniewicz, K. 2016 Zwangsmigration als Instrument deutscher und sowjetischer Besatzungs und Annexionspolitik in Polen 1939–1941/45.

In: M. Middell & H. Siegrist (Hrsg.) *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung XV-1*, S. 125–140.
University Leipzig Press, Leipzig.

Rudling, P.A. 2011 *The OUN, the UPA, and the Holocaust. A Study in the Manufacturing of Historical Myths* (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies). Pittsburgh. DOI: <https://doi.org/10.5195/cbp.2011.164>

Rudling, P.A. 2012 “They Defended Ukraine”: The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited.
In: *The Journal of Slavic Military Studies* 25:3, p. 329-368. Taylor&Francis, London.
<http://dx.doi.org/10.1080/13518046.2012.705633>

Rudling, P-A. 2019 Terror Remembered, Terror Forgotten: Stalinist and Nationalist Atrocities in Ukrainian ‘National Memory’. In: J. Suchoples, S. James, B. Törnquist-Plewa (eds) *World War II Re-explored. Some New Millenium Studies in the History of the Global Conflict*, p. 401-428. Verlag Peter Lang, Berlin, Bern, Bruxelles, NewYork, Oxford, Warszawa, Wien. DOI 10.3726/b15269.

Rulitz, F.T. 2012 *Die Tragödie von Bleiburg und Viktring: Partisanengewalt in Kärnten am Beispiel der antikommunistischen Flüchtlinge im Mai 1945*. Mohorjeva Hermagoras, Klagenfurt.

Sajti, E.A. 2011 The Serb-Croat-Slovene Kingdom. In: N. Bárdi et al. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, p. 142-171. Columbia University Press, NewYork.

Sander, H. & B. Johr (Hrsg.) 1992 *Befreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigungen, Kinder*. Verlag Antje Kunstmann, München;
2005 Fischer Taschenbuchverlag, Frankfurt am Main.

Sandkühler, T. 2020 *Das Fußvolk der „Endlösung“. Nichtdeutsche Täter und die europäische Dimension des Völkermords*. WBGAcademie (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt.

Satjakow, S. 2004 *„Besatzer“ in Deutschland 1945-1994*. VandenHoeck&Ruprecht, Göttingen.

Scarano, F. 2018 La lunga strada di Mussolini verso le opzioni dei sudtirolesi nel 1939.
In: Guiotto, M. & W. Wohnout (Hrsg.) *Italien und Österreich im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit / Italia e Austria nella Mitteleuropa tra le due guerre mondiali*, Böhlau, Wien.

Schechtman, J.B. 1946 *European Population Transfers, 1939-1945*. Oxford University Press, NewYork. (auteursnaam soms geschreven als Shechtman)

Schechtman, J.B. 1949 The Polish-Soviet Exchange of Population.
In: *Journal of Central European Affairs IX*, p. 289-314. University of Colorado, Boulder.

Schechtman, J.B. 1953 The Transnistria reservation. In: *Annual of Jewish Social Studies* 8, p. 178-‘96. Indiana University Press, Bloomington.
<https://www.jstor.org/stable/i402028>

Schechtman, J.B. 1962 *Postwar Population Transfers in Europe, 1945-’55*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Schieder, T., W. Conze, A. Distelkamp, R. Laun, P. Rassow & H. Rothfels 1953-1956-1957 *Dokumentation der Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus Ost-Mitteleuropa I: Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neiße*. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsbeschädigte. Bonn 1953/ Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1984/ 1995.

II: T. Schieder et al. 1956. *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsbeschädigte, Bonn und Düsseldorf 1956/ Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1995.

III: T. Schieder et al. 1957 *Das Schicksal der Deutschen in Rumänien*. Bernard und Graefe, Berlin 1957/ Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2005.

IV: W. Conze et al. 1957 *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1984/ Augsburg, Weltbild 1994.

V: H-U. Wehler 1961 *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. Oskar Leiner Druck, Düsseldorf 1984/ Augsburg, Weltbild 1994.

In het Engels gepubliceerd als *Documents on the expulsion of the Germans from Eastern-Central-Europe*, 4 vols. Bonn: Federal Ministry for Expellees, Refugees and War Victims, 1956-1961.

Voor een kritische beoordeling van dit problematische project en van de *dito* beladen medewerkers en hun berekeningen, zie:

Beer, M. 1998: Das Großforschungsprojekt. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. In: *Vierteljahreshefte zur Zeitgeschichte* 46-3, S. 345-389. Institut für Zeitgeschichte, München/ R. Oldenbourg, München.
<http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/html> en

Haar, I. 2000 *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf im Osten“ (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 143)*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen en

Fürst, H. 2012 *Von der Deutschtümelei zum Deutschnationalismus, von der Volksgeschichte zum Volkstumskampf. Kämpfende Wissenschaft im Dienst nationalsozialistischer Politik für den deutschnationalen Kultur- und Volkstumskampf in Südosteuropa*. S. 138-171. Diss. Historisch-kulturwissenschaftliche Fakultät Universität Wien. DOI 10.25365/thesis.23589

Schlenger H. 1959 Das Weltflüchtlingsproblem. In: E. Lemberg & F. Edding (Hrsg.) *Die Vertriebenen in Westdeutschland I*, S. 36-60. Ferdinand Hirt, Kiel.

Schlögel, K. 2001 *Promenade in Jalta und andere Städtebilder*. Carl Hauser Verlag, München und Wien/ Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert, sowie zur

russischen und sowjetischen Geschichte (1917-1991)

Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ) Digitale Bibliothek; Gesetz zum Schutz des deutschen Blutes und der deutschen Ehre („Blutschutzgesetz“) RGBII, Referenz S. 1146 [15.09.1935]

Kommissarbefehl [6.06.1941].

Generalplan Ost [06.1942].

Morgenthauptplan [06.09.1944].

Schmid, K. 1979 *Staatsangehörigkeitsprobleme der Tschechoslowakei*. Berlin Verlag, Berlin.

Schmidt, U. 2018 Vergessene deutsche Opfer. Die Zivildeportierten in der Sowjetunion. In: *Zeitschrift des Forschungsverbandes SED-Staat*, S. 3-23. Freie Universität Berlin. <https://zeitschrift-fsed.fu-berlin.de>

Schmidt-Hartmann, E. 2001 Menschen oder Nationen? Die Vertreibung der Deutschen aus tschechischer Sicht. In: W. Wette & G.R. Ueberschär (Hrsg.) *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, S. 406-418. Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG), Darmstadt.

Schmitz-Esser, W. 1965 Die Genesis des Hitler-Mussolini Abkommens. In: Huter, F. (Hrsg.) *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*, S. 321-339. R. Oldenbourg Verlag, München.

Schmutzler, R. 1992 Die Wahlsieg der Sudetendeutschen Partei. Die Legende von der fascistischen Bekenntniswahl. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XLI-3*, S. 345-487. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Schödl, G. 1988 Ideologische und Außenpolitische Vorgeschichte der NS-Slowenenpolitik. In: H. Rumpler & A. Suppan (Hrsg.) *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941*, S. 287-312. R. Oldenbourg Verlag, Wien und München.

Schönfeld, R. & A. Braun (Hrsg.) 1987 *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. Südost-Institut München, Südosteuropa-Gesellschaft, Arbeitskreis für Regional- und Nationalitätenprobleme in der Sowjetunion, Ostmittel- und Südosteuropa. R. Oldenbourg Verlag, München.

Scupin, H.U. 1953 Ueber die Menschenrechte. In: D.S. Constantopoulos & H. Wehberg (Hrsg.) *Gegenwartsprobleme des internationalen Rechtes und der Rechtsphilosophie, (Festschrift für Rudolf Laun)*, S. 173-200. Girardet&Co., Hamburg.

Sedlmayer, K.A. 1967 Eine tschechische Darstellung der Bodenreform. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XVI*, S. 121-128. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Sedlmayer, K.A. 1967 Eine Bilanz für die Sudetendeutsche Gebiete. In: *Zeitschrift für*

Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XVI, S. 491-499.
Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Seewann, G. 2012 *Geschichte der Deutschen in Ungarn, III 1860 bis 2006*.
Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg.

Services, H. 2013 *Germans to Poles: Communism, Nationalism, and Ethnic Cleansing after the Second World War*. Cambridge University Press, Cambridge and New York.

Shimizu, A. 2003 *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien* (Diss. Regensburger Schriften aus Philosophie, Politik, Gesellschaft und Geschichte, 5).
Münster.

Sinner, S. D. 2000 *Open Wound: The Genocide of German Ethnic Minorities in Russia and the Soviet Union: 1915–1949 and Beyond*. North Dakota State University, Fargo ND.

Skibińska, A. 2014 The Return of Jewish Holocaust Survivors and the Reaction of the Polish Population. In: F. Tych, & M. Adamczyk-Garbowska (eds) *Jewish Presence in Absence. The Aftermath of the Holocaust in Poland, 1944-2010*, p. 25-67.
Yad Vashem Publications, Jerusalem.

Sláma, J. 1993 Die Folgen der Zwangsaussiedlung der Deutschen für die Tschechoslowakei, paper presented at the international conference *Internal Factors Facilitating the Sovietization of the Central and East European States, 1944-1948*. Institute for Contemporary History, Academy of Sciences of the Czech Republic, Opocno, 9-11 September 1993.

Slapnicka, H. 1997 Die rechtlichen Grundlagen für die Behandlung der Deutschen und Magyaren in der Tschechoslowakei, 1945-1948. In: R.G. Plaschka, A.M. Drabek, H. Haselsteiner & A. Suppan (Hrsg.) *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948*, S. 155-192.
Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Smith-Solbakken, M. & H-J. Wallin Weihe 2012 Preserving the past and intervening in the future through memorials and gravestones. In: B. Törnquist-Plewe & N. Bernsand, *Painful Past and Useful Memories; Remembering and Forgetting in Europe*, p. 193-207.
Center for European Studies at Lund University, CFE Conference Papers No. 5.

Snyder, T. 1999 To Resolve the Ukrainian Problem Once and For All. The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947. In: *Journal of Cold War Studies I-2*, p. 111-115 (Harvard Project on Cold War Studies). MIT Press, Cambridge Mass.

Snyder, T. 2003 The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943. In: *JSTOR (Journal Storage/ Digital Library) Past and Present Society LI-1*, p. 197–234.
Oxford University Press, Oxford.

Snyder, T.D. 2010 *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*.

Basic Books/ Hachette Books, NewYork.

Sommer, R. 2006 „Sonderbauten“ Raum der Sex-Zwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern. In: M.C. Frank, B. Gockel, T. Hauschild, D. Kimmich & K. Mahlke (Hrsg.) *Räume. Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 2008-2, S. 29–40. Westfälische Wilhelms-Universität. Münster.

Spalová, B. 2016 History and Anthropology: Remembering the German Past in the Czechs Lands: A Key Moment Between Communicative and Cultural Memory. In: *Journal of History and Anthropology* 28-1, p. 84-109. Routledge (Taylor&Francis Group), London. DOI:10.1080/02757206.2016.1182521

Spannenberger, N. 2014 »Malenkij robot« als Kollektivstrafe. Deportation der Deutschen aus Südosteuropa zur Zwangsarbeit in die Sowjetunion. In: K. von Lingen, K. Gestwa, B R. Kroener, M. Werner, S. Förster & B. Wegner (Hrsg.) *Zwangsarbeit als Kriegsressource in Europa und Asien* (Krieg in der Geschichte, Band 77), S. 209-227. E.J. Brill, Leiden.

Spieler, S. (Hrsg.) 1989 *Vertreibung und Vertreibungsverbrechen, 1945-1948*. Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974, Archivalien und Erlebnisberichte, Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn (met herzieningen in heruitgave 1995).

Spurný, M. 2012 Political authority and popular opinion; Czechoslovakia's German population 1948-190. In: *Social History XXXVII-4*, p. 453-476. Routledge, Taylor&Francis Group, NewYork. <https://doi.org/10.1080/03071022.2012.732735>

Sretenovic, S. & S. Prauser 2004 The 'Expulsion' of the German Speaking Minority from Yugoslavia. In: S. Prauser & A. Rees (eds) *The Expulsion of the 'German' Communities at the End of the Second World War* (EUI Working Paper HEC No 6 2004/1). European University Institute – Badia Fiesolana, San Domenico.

Staněk, T. 2001 Vertreibung und Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei 1945-1948. In: J.K. Hoensch & H. Lemberg (Hrsg.) *Begegnung und Konflikt; Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa*. S. 230-248. Kartext Verlag, Essen.

Staněk, T. 2002 *1945. Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien, außerhalb der Lager und Gefängnisse*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar (vertaling van de Tsjechische editie 1996).

Stankowski, A. 2014 How Many Jews Survived the Holocaust? In: F. Tych & M. Adamczyk-Garbowkska (eds) *Jewish Presence in Absence. The Aftermath of the Holocaust in Poland, 1944-2010*, p. 205-217. Yad Vashem Publications, Jerusalem.

Stark, T. 1997 Hungarian Jewry at the time of the Holocaust and after the war. In: R.G. Plaschka, A.M. Drabek, H. Haselsteiner & A. Suppan (Hrsg.) *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948*, S. 71-80. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Statiev, A. 2005 The Nature of Anti-Soviet Armed Resistance, 1942-44; the North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic and Crimea. In: *Kritika; Explorations in Russian and Eurasian History, V-6*, p. 281-314. Slavica Publishers/ Indiana University's Slavic & East European Languages and Cultures, Bloomington.

Stelzl-Marx, B. & S. Satjukow (Hrsg.) 2015 *Besatzungskinder. Die Nachkommen alliierter Soldaten in Österreich und Deutschland*. Böhlau Verlag, Wien.

Stoll, C.T. 1968 *Die Rechtsstellung der deutschen Staatsangehörigen in den polnisch verwalteten Gebieten. Zur Integration der sogenannten Autochthonen in die polnische Nation*. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt und Berlin.

Stricker, G. 1991 Russisches Altgläubigertum auf deutschem Boden; die Philiponen in Ostpreußen. In: B. Jähnig & S. Spieler (Hrsg.) *Kirchen und Bekenntnisgruppen im Osten des Deutschen Reiches*, S. 201-'20. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Berlin.

Stricker, G. (Hrsg.) 1997 *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Rußland*, Siedler Verlag, Berlin.

Struve, K. 2015 *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, anti-jüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukrain*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin.

Stuhlpfarrer, K. 1988 Die Umsiedlung der Südtiroler und die Slowenen. In: H. Rumpler & A. Suppan (Hrsg.) *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, 1848-1941*, S. 283-287. R. Oldenbourg Verlag, Wien und München.

Suppan, A. 1997 Zur sozialen und wirtschaftlichen Lage im Protektorat Böhmen und Mähren. In: R.G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan & A.M. Drabek (Hrsg.) *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn, 1938-1948*, S. 9-32. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften (ÖAW), Wien.

Šutaj, S. 1997 Die ungarische Minderheit in der Slowakei während der Nachkriegsentwicklung. In: R.G. Plaschka, A.M. Drabek, H. Haselsteiner, A. Suppan & A.M. Drabek (Hrsg.) *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn, 1938-1948*, S. 81-88. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (ÖAW), Wien.

Sword, K. 1994 *Deportation and Exiles: Poles in the Soviet Union 1939/1948*. Houndmills&Basingstoke.

Szarka, L. 2011 Hungary and the Situation of the Hungarian Minorities in 1945. In: N. Bárdi et al. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, p. 279-287. Columbia University Press, New York.

Szaynok, B. 2009/10 Migrationen der polnischen Juden in den Jahren 1944-1959. In: W. Sienkiewicz & G. Hryciuk (Hrsg.) *Atlas zur Geschichte Mitteleuropas; Zwangsumsiedlung, Flucht und Vertreibung, 1939-1959*. Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn.

Terles, M. 1993 *Ethnic Cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia, 1942-1946*. Alliance of the Polish Eastern Provinces, Toronto.

Terr, P. A. 2001 *A Century of Forced Migration. 'Ethnic Cleansing' in the 20th Century, in: Expulsion, Settlement, Integration, Transformation. The Consequences of Forced Migration for the Postwar History of Central and Eastern Europe*. Rowan & Littlefield, Lanham.

Terry, S. M. 1983 *Poland's Place in Europe: General Sikorski and the Origin of the Oder-Neisse Line, 1939-1943*. Princeton University Press, Princeton.

Tesser, L. M. 2015 *European pivotal peace projects. Ethnic separatism and European integration*. Sieps Report 2015-6. Swedish Institute for European Policy Studies. European Policy Analysis, Stockholm.

Tessin, G. (& Held, W.) 1977-2002 *Die Waffengattungen. Gesamtübersicht. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg*. 5 Bände. GbH & Co Biblio-Verlag KG, Osnabrück/ Bissendorf.

Treaty of Peace with Italy, with annexes, signed at Paris February 10, 1947
In: *Treaties of Peace with Italy, Bulgaria, Hungary, Roumania and Finland 1947*. Washington, D.C.: Department of State, U.S. Government Printing Service. hdl : 2027 / osu.32435066406612.

Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923.
In: *The Treaties of Peace 1919-1923, Vol. II 1924*.
Carnegie Endowment for International Peace, New York 1924.

The Treaty of Versailles of 28 June 1919 finalised World War I between Germany and the Allies. In: Wikipedia Commons.

Tilkovský, L. 1981 *Ungarn und die Deutsche "Volksgruppenpolitik", 1938-1945*. Böhlau Verlag, Köln und Wien.

Tillotson, H.M. 1993 *Finland at Peace and War, 1918-1993*. Michael Russell, Norwich.

Tilly, C. 1975 *Reflections on the History of European State-making*.

In: C. Tilly (ed.) *The Formation of National States in Western Europe*, p. 3-83.
Princeton University Press, Princeton.

Timmermann, H. (Hrsg.) 1997 *Potsdam 1945. Konzept, Taktik, Irrtum?*
Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen, Berlin.

Timmermann, H., E. Voráček & R. Kipke (Hrsg.) 2005 *Die Beneš-Dekrete. Nachkriegsordnung oder ethnische Säuberung. Kann Europa eine Antwort geben?*
Akademie Otzenhausen (EAO) - Lit Verlag, Münster.

Tóth, A. 1997 Zwang oder Möglichkeit? Die Annahme der Maxime von der Kollektivschuld und Bestrafung der deutschen Minderheit in Ungarn. In: R.G. Plaschka, A.M. Drabek, H. Haselsteiner & A. Suppan (Hrsg.) *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn, 1938-1948*, S. 89-104.
Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Tóth, A. 2001 *Migrationen in Ungarn, 1945-1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderung und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch* (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Band 12).
R. Oldenbourg Verlag, München.

Troebst, S. 1987 Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien, 1956-1986, In: R. Schönfeld & A. Braun (Hrsg.) *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 231-254. R. Oldenbourg Verlag, München.

Truman, H.S. 1955 *Memoirs Vol. I: Year of Decisions (1945)*.
Doubleday&Company, NewYork.

Tsanin, M. (Cukierman) 1952 *Iber shteyn un shtok. A rayze iber hundred horuv-gevorene kehiles in Poyln. Letzte Neies*, Tel-Aviv. Gedigitaliseerd in de National Yiddish Book Center| Library Call Number: D811.A2 T73 1952.

Turnwald, W.K. 1952 *Dokumente zur Vertreibung der Sudetendeutschen*, Universitätsverlag, München (ook als: Documents on the Expulsion of the Sudetengermans). Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung Sudetendeutscher Interessen, University Press München, München.

Tych, F. & M. Adamczyk-Garbowska (eds) 2014 *Jewish Presence in Absence. The Aftermath of the Holocaust in Poland, 1944-2010*.
Yad Vashem Publications, Jerusalem.

UDHR. *The Universal Declaration of Human Rights*, adopted and proclaimed by the General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948.

Ueberschär, G.R. 2001 Dresden 1945 – Symbol für Luftkriegsverbrechen. In: W. Wette & G.R. Ueberschär (Hrsg.) *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, S. 383-396.
Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG), Darmstadt.

Ueberschär, G.R. & R-D. Müller 2005 *1945. Das Ende des Krieges*.
Primus Verlag/ Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG), Darmstadt.

Upton, A.F. 1964 *Finland in Crisis (1940-1941)*. Faber&Faber Ltd, London.

Urban, R. 1955 Die Wiederbesiedlung der Sudetendeutsche Gebiete. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa IV*, S. 226-237. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Urban, T. 1993 *Deutsche in Polen. Geschichte und Gegenwart einer Minderheit*. C.H. Beck Verlag, München.

Vági, Z., L. Csósz & G. Kádár 2013 *The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide (Documenting Life and Destruction: Holocaust Sources in Context)*. AltaMira Press, Lanham.

Vareikis, V. 1995 Klaipeda in der Nachkriegszeit. In: *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen 3*, S. 52-66. Bonn-Friesdorf-Bammental.

Viefhaus, E. 1960 *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz, 1919: eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*. Holzner Verlag, Würzburg.

Vlasidis, V. 2015 Great War and the Balkans. The use of memory in Bulgaria and in Greece. In: *Études Balkaniques, LI-1*. p. 242-255. Institute for Balkan Studies and Center for Thracology, Bulgarian Academy for Sciences, Sophia.

Volokitina, T.V. 1999 The Polish-Czechoslovak Conflict over Teschen. The Problem of Resettling Poles and the Position of the USSR. In: A.J. Rieber (ed.) *Repressive Population Transfers in Central, Eastern and South-eastern Europe, 1939-1950*, p. 46-63. Frank Cass Publishers, London and Portland.

Volovici, L. 2004 *Antisemitism in Post-Communist Eastern Europe: A Marginal or Central Issue?* Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism. The Hebrew University of Jerusalem.

Vonau, J-L. 2022 *L'Alsace annexée (1940-1945)*, Éditions du Signe, Strasbourg.

Wagner, W. 1964 *Die Entstehung der Oder-Neisse-Linie in den diplomatischen Verhandlungen während des Zweiten Weltkrieges*. Brentano-Verlag, Stuttgart.

Wasserstein, B. 1996 *Het einde van een diaspora. Joden in Europa sinds 1945*. Ambo, Baarn / Kritak, Antwerpen (eerder als: *Vanishing Diaspora*. Hamish Hamilton, London, 1996).

Waschinski, M. 2008 Die deutsche Minderheit in Polen. In: *Deutsches Polen Institut, Polen Analysen, Nr 26*. Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen/ Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde. www.laender-analysen.de/polen.

Weber, C. 2015 *Krieg der Täter. Die Massenerschießungen von Katyn*. HamburgerEdition. Hamburger Institut für Sozialforschung. Hamburg.

Weber, C. 2019 *Der Pakt: Stalin, Hitler und die Geschichte einer Mörderischen Allianz.* Kindle-Ausgabe, C.H. Beck Verlag, München.

Weber, G., R. Weber-Schlechter, O. Sill, & G. Kneer 1995 *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion, 1945–1949, 3 Bände.* Böhlau Verlag, Köln.

WD 1. Wissenschaftliche Dienste Dokumentation des deutschen Bundestages WD 1 - 3000 - 023/21 *Vergewaltigungen von Frauen im Zweiten Weltkrieg Ausgewählte Literatur zu Schätzungen der Anzahl.* Berlin.

Weeks, T.R. 2007 Population Politics in Vilnius, 1944-1947: A Case Study in Socialist Sponsored Ethnic Cleansing. In: *Post-Soviet Affairs 23-1*, p. 76-95. Roudledge, Taylor&Francis, London.

Wegner, B. 2010 *Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933 – 1945; Leitbild, Struktur und Funktion einer Nationalsozialistischen Elite.* Brill | Schöningh. Paderborn.

Wegner, A. 1953 Die Stellung der Einzelperson im gegenwärtigen Völkerrecht. In: D.S. Constantopoulos & H. Wehberg (Hrsg.) *Gegenwartsprobleme des internationalen Rechtes und der Rechtsphilosophie (Festschrift für Rudolf Laun)*, S. 341-366. Girardet&Co., Hamburg.

Wehler, H-U. 1980 *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918-1978.* Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.

Weiss, A. 1990 Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust. In: P.J. Potchnyi & H. Aster (eds) *Ukrainian-Jewish Relations in historical perspective*, p. 409-420. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, Edmonton.

Wette, W. & G.R. Ueberschär (Hrsg.) 2001 *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Wiedemann, A. 2007 „Komm mit uns das Grenzland aufbauen!“: *Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten, 1945-1952* (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa. Band 15). Heinrich Heine Universität, Düsseldorf / Klartext, Essen.

Wiesel, E. (pres.), T. Friling, R. Ioanid, & E. Ionescu et al. (eds) 2005 **International Commission on the Holocaust in Romania**, *final report* submitted to President Ion Iliescu in Bucharest on November 11, 2004. Polirom, Bucuresti-Iasi (ISBN: 973-681-989-2).

WikiRomani http://en.wikipedia.org/wiki/Romani_populations#Population_by_country, July 23, 2010.

Wilhelmi, A. 2018 Krieg und Frieden. Folgen der Russischen Revolution. In: *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte* 27.

Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa e.V. an der Universität Hamburg (Nordost-Institut).

Wilson Center; Digital Archive. International History Declassified. Washington D.C. (with Support of the Leon Levy Foundation), *Yalta Conference Agreement, Declaration of a Liberated Europe*, February 11, 1945.

Wittram, H. 1978 Aufbruch ins Unbekannte. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XXVII*, S. 616-640.
Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Wodziński, M. 2004 *Bibliography zur Geschichte der Juden in Schlesien II*, S. 62-71.
W. de Gruyter / G.K. Sauer Verlag, München.

Wojciechowski, Z. (ed.) 1947 *Poland's Place in Europe*.
E G Instytut Zachodni, Poznań.

Wolf, G. 2012 *Ideologie und Herrschaftsrationalität. Nationalsozialistische Germanisierungspolitik in Polen* (Studien zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts), Hamburger Edition, Hamburg.

Wolf, G. 2013 Exporting *Volks*gemeinschaft: The *Deutsche Volksliste* in Annexed Upper Silesia. In: Steber, M. & B. Gotto (eds) *Visions of Community in Nazi Germany: Social Engineering and Private Lives*. Ch. 9, p. 129–146. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199689590.003.0009>

Wörster, P 1978-1980 (drei Bände) *Das nördliche Ostpreußen nach 1945*.
Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Wylegala, A. 2017 *Managing the difficult past: Ukrainian collective memory and public debates on history* (Nationalities Papers Vol. 5), p. 780-'97. Association for the Study of Nationalities. Cambridge University Press.
DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2016.1273338>

YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe | Population and Migration: Population since World War I. <https://yivoencyclopedia.org>

Yurchuk, Y. 2017 Reclaiming the Past, Confronting the Past: OUN–UPA Memory Politics and Nation Building in Ukraine (1991–2016).
In: J. Fedor et al. (eds). *War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus*, Chapter 4. Palgrave Macmillan Memory Studies, New York.

Yurkevich, M. 1986 Galician Ukrainians in German Military Formations and in the German Administration. In: Y. Boshyk (ed.) *Ukraine during World War II, History and its Aftermath*, p. 67-89.
Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta Press. Edmonton.

Zaagman, R., 1990 CVSE in Kopenhagen: nieuwe Europese grondwet?. In: *Internationale Spectator, Magazine voor internationale betrekkingen* 44, p. 618-625. Clingendael-Den Haag.

Zach, C.R. 1994 Die Siebenbürger Sachsen zwischen Tradition und neuen politischen Optionen 1930-1944. In: H. Roth (Hrsg.) *Minderheit und Nationalstaat; Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*, S. 115-132. Böhlau Verlag, Weimar-Wien-Köln.

Zach, K. 1991 Rechtsstatus und Wirtschaftspotential der Juden in der Zwischenkriegszeit. In: W. Benz (Hrsg.) *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, S. 390-409. R. Oldenbourg Verlag, München.

Zarusky, J. & M. Zückert (Hrsg.) 2013 *Das Münchener Abkommen von 1938 in europäischer Perspektive*. Institut für Zeitgeschichte München-Berlin und des Collegium Carolinum München, R. Oldenbourg Verlag, München.

de Zayas, A-M. 2006 *A terrible revenge: the ethnic cleansing of the East European Germans*. Palgrave Macmillan, New York.

Zeidler, M. 1996 *Kriegsende im Osten. Die Rote Armee und die Besetzung Deutschlands östlich der Oder und Neiße 1944/45*. R. Oldenbourg Verlag, München.

Zeidler, M. 2001 Die Tötungs- und Vergewaltigungsverbrechen der Roten Armee auf deutschem Boden, 1944/45, S. 419-432. In: W. Wette & G.R. Ueberschär (Hrsg.) *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Žerjavić, V. 1997 *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*. Hrvatski institut za povijest, Dom&Svijet, Zagreb.

Żbikowski, A. 2014 The Post-War Wave of Pogroms and Killings. In: F. Tych & M. Adamczyk-Garbowska (eds) *Jewish Presence in Absence. The Aftermath of the Holocaust in Poland, 1944-2010*, p. 67-95. Yad Vashem Publications, Jerusalem.

Zimmermann, F. 1974 *Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Besiedlungsgebiete Westungarns*. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien-Stuttgart.

von Zsolnay, V. 1967 Die Lage der Madjaren in der Slowakei. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XVI*, S. 326-342. Verlag Johann Gottfried Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Kaart 10. Etnisch gezuiverde bevolkingen 1913-1950

Map 10. Map of ethnically and nationally cleansed inhabitants 1913-1960 after their proportion in the pre-war populations:

According to pre war population numbers were cleansed:

20-50%, 50-90% en > 90% of the inhabitants of the indicated regio's.

Nb. dit is een geografische kaart die niet verschillen in absolute aantallen maar wel het relatieve aandeel van de gezuiverden aan de regionale bevolking weergeeft.

Kaart 10
Etnisch gezuiverde bevolkingen
1913-1950

De staatsgrenzen van het Interbellum zijn met onderbroken lijnen, de naoorlogse met gesloten lijnen aangegeven.

Deze kaart is een vergelijking van 9d en 12b. Van de regionale bevolking werd in de eerste helft van de 20ste eeuw om nationale redenen uitgewisseld, verdreven, gedeporteerd, vermoord

- 20-50%
- 50-90%
- > 90%

